

Prírodopis komunizmu

Anatómia jednej utópie

Ladislav Kováč

Obluda pána Cogito

*...je ťažko opísateľná
uniká definícii*

*je ako ohromná tlaková níž
zadúšajúca krajinu*

*nemôže byť prepichnutá
perom
argumentom
alebo šípom*

*nebyť jej otupnej tiaže
a smrti ktoré spôsobila
dala by sa považovať
za halucinovanie
alebo za chorobnú predstavu*

*ale existuje
celkom určite existuje*

*ako jedovatý plyn preniká
domami chrámami trhoviskami*

*otravuje studne
ničí štruktúry mysle
pokrýva chleby plesňou*

*dôkaz existencie obludy
sú jej obeť*

*nie je to dôkaz priamy
ale postačujúci...*

Zbigniew Herbert (1974)

Obsah

Predhovor
Súhrn

1. Úvod. Kognitívna biológia a politika
 - 1.1. Korene kognitívnej biológie
 - 1.2. Reverzné experimentovanie. Komunizmus ako nezamýšľaný experiment
 - 1.3. Marxizmus: logické vyústenie európskeho myslenia
 - 1.4. Pomýlenosť sociálneho animizmu
 - 1.5. Biopolitika a veda o moci
 - 1.6. Komunizmus a postkomunizmus: výzva pre bádateľov v postkomunistických štátoch
2. Tvárniteľnosť ľudských bytostí a nemnosť ľudskej prirodzenosti
 - 2.1. Prvá fáza komunizmu: ortototalitarizmus
 - 2.1.1. Ľudia sú mýtofilne živočích
 - 2.1.2. Ľudia sú hypersociálne, ale prísne skupinovo obmedzené živočích
 - 2.1.3. Ľudia sú plaché, bojazlivé, vystrašené živočích
 - 2.1.4. Ľudia sú hyperemocionálne tvory
 - 2.2. Druhá fáza komunizmu: paratotalitarizmus
 - 2.2.1. Premeny mýtofilie
 - 2.2.2. Premeny hypersociálnosti
 - 2.2.3. Premeny hyperemocionality
 - 2.2.4. Adaptácia?
3. Autonómna dynamika kultúry
 - 3.1. Iracionalizácia inštitúcií a „savanizácia“ sociálneho života
 - 3.1.1. Iracionalita ekonomického systému
 - 3.1.2. Byzantinizácia štátu
 - 3.1.3. Všadeprítomnosť tajnej polície
 - 3.1.4. Rozpad inštitúcie morálky
 - 3.1.5. Rozpad právneho systému
 - 3.1.6. Svetonázorové úzkosti
 - 3.1.7. Savanizácia sociálneho života
 - 3.2. Rola vší v dejinách: hypertrofia byrokracie
 - 3.3. Vadné fungovanie kola so západkou
 - 3.4. Náčelníci a šamani: politici a intelektuáli
 - 3.4.1. Komunistický politik
 - 3.4.2. Komunistický intelektuál
 - 3.5. *Pars pro toto*: dilema komunistického vedca
4. Postkomunistická tranzícia ako najvyššie štádium komunizmu
 - 4.1. Historická bezprecedentnosť komunistickej privatizácie
 - 4.2. Psychologické bremeno komunistického dedičstva
 - 4.3. Iracionálnosť postkomunistického prechodu
5. Lekcia: potreba revízie základných koncepcií

- 5.1. Nacizmus a komunizmus: asymetria zhovievavosti a otázka viny
 - 5.1.1. Záhada všeobecnej zhovievavosti voči komunizmu
 - 5.1.2. Neľahká otázka spravodlivosti
 - 5.1.3. Hľadanie vinníkov
- 5.2. Spätný náraz: marxizmus s negatívnym znamienkom
 - 5.2.1. Paraliberalizmus
 - 5.2.2. Religiozita a pseudoreligiozita
 - 5.2.3. Postkomunistický postmodernizmus
- 5.3. Logodicea: evolučný racionalizmus
- 5.4. Algodicea: evolučný humanizmus
- 5.5. Potreba zmien v prioritách vedy
 - 5.5.1. Disproporcia vied a potreba ich syntézy
 - 5.5.2. Veda a hodnoty. Nevyhnutnosť humanistiky

Záver

Poznámky

Literárne odkazy

Predhovor

Táto kniha je knihou o komunizme, politickom a sociálnom systéme, ktorý v Európe už neexistuje. Nie je to však kniha o dejinách, ale o prítomnosti. Žijeme v jedinečnej fáze ľudskej evolúcie. Na začiatku storočia, v ktorom sa osud človeka ako biologického druhu rozhodne. Technický pokrok, ktorý sa neustále zrýchľuje, už prekročil štandardnú dynamiku rastu poznania – exponenciálne pribúdanie poznatkov – stal sa hyperbolickým. Extrapoláciou možno odvodiť, že v polovici 21. storočia by civilizácia mala dosiahnuť bod technickej singularity: niektoré veličiny vedy, techniky a ekonomiky by mali získať nekonečné hodnoty. Možnosti technických zásahov do prírody a spoločnosti by sa v niektorých oblastiach mali stať neobmedzenými. Inteligencia a iné vlastnosti počítačov a na nich postavených robotov – predovšetkým ich schopnosť sebazdokonaľovania a sebamnoženia – by im mali v polovici 21. storočia legitimizovať status živých bytostí.

Tento kolosálny technický pokrok kontrastuje s narastajúcimi politickými, ekonomickými, sociálnymi a ideovými problémami súčasného sveta, s ktorými, zdá sa, si nevieme poradiť. Paradigmatickým vyjadrením tohto kontrastu sa stal 11. september 2001, keď došlo k zrúteniu dvojčkových veží Svetového obchodného centra v New Yorku po náraze prúdových lietadiel pilotovaných teroristami, a udalosti ktoré po tomto dni nasledovali. Použitie špičkových výtvorov ľudskeho technického racionalizmu v službách duchovného iracionalizmu – to je posolstvo, ktoré zrútenie veží vyjadrilo. Priestor, čo ostal pod troskami a bol nazvaný „Pozemok nula“ (*Ground Zero*) sa stal symbolom vstupu ľudstva do rozhodujúceho 21. storočia.

Termín „Pozemok nula“ možno chápať nielen doslova ako označenie miesta, na ktorom stáli mrakodrapy, ale aj metaforicky: ako vyjadrenie podivného stavu našich znalostí – protikladu medzi tým, aké obdivuhodné stroje a zariadenia dokážeme vytvárať a účinne nimi do sveta zasahovať, a ako málo seba a svetu rozumieme. Rozumieme neživej prírode – veď to nám umožňuje konštruovať skvelé technické artefakty – no naše znalosti človeka, ľudskeho správania a sociálnej dynamiky sú minimálne, ba takmer nulové. Nie že by pokusov o vysvetlenie človeka a spoločnosti bolo bývalo v minulosti málo. Lenže asi boli chybné. *Ground Zero* možno chápať ako výzvu, aby sme minulé vysvetlenia vynulovali a hlavnú časť materiálnych a duchovných prostriedkov, ktorými ľudstvo disponuje, investovali do hľadania nového, správnejšieho chápania.¹

Udalosť 11. septembra 2001 nebola prvou, ktorá nás upozornila na priepasť, oddeľujúcu naše relatívne adekvátne poznanie neživej prírody a našu neznalosť, schovanú za ilúzie a falošné vysvetlenia, o povahe síl, ktoré určujú správanie ľudských jedincov a charakter a dynamiku inštitúcií. Hlavnú lekcii dostalo ľudstvo už v 20. storočí dvoma politickými a sociálnymi systémami – nacizmom a komunizmom. Oba systémy v storočí jedinečného rozvoja vedy a techniky zapríčinili mnoho ľudskeho utrpenia a vyžiadali si bezprecedentne veľa obetí na ľudských životoch. Nepodrobili sme tieto systémy dôkladnej analýze, nevyvodili sme z ich skúsenosti konzekventné závery a za to teraz platíme novým utrpením a novým masovým vraždením – to je prvá z troch hlavných téz tejto knihy.

Poznanie prírody, zásluhou ktorého došlo k rozvoju techniky, bolo umožnené zavedením experimentálnej metódy do novovekých prírodných vied. Vedy o človeku a spoločnosti, ktoré sa obyčajne nazývajú humanitnými a spoločenskými vedami, je účelnejšie

spojiť pod jeden názov, kultúrne vedy.² Kultúrnym vedám experimentálny prístup zatiaľ takmer úplne chýba. To môže byť jedna z príčin, prečo naše znalosti o človeku a spoločnosti sú také chabé. Možno sa však pokúsiť chápať dianie okolo nás, v mikrosvete ľudských jedincov, v makrosvete ľudských skupín i v megasvete moderných spoločností ako nepretržitý sled nezamýšľaných experimentov. Dodatočne, *a posteriori*, možno potom tieto experimenty analyzovať. V analógii s používanými termínmi „reverzná genetika“ a „reverzné inžinierstvo“ možno takýto prístup k daniu označiť za „reverzné experimentovanie“. V štandardných dizajnovaných experimentoch prírodných vied sa často testujú explicitne formulované východiskové hypotézy. Tie hypotézy, ktoré pokus vyvrátil, sfalzifikoval, sa opúšťajú, nahrádzajú inými a vystavujú sa novému experimentálnemu testovaniu. „Reverzné experimentovanie“ by v činnostiach každodenného života i v udalostiach dejín vyhľadávalo motívy a zámery, skryté pod tými, ktoré aktéri konceptualizujú a komunikujú. Dodatočne by formulovalo hypotézy a teórie, ktoré boli v týchto činnostiach a udalostiach implicitné a v testoch buď obstáli, alebo boli sfalzifikované. Komunizmus 20. storočia bol nezamýšľaným kolosálnym sociálnym experimentom, v ktorom došlo k sfalzifikovaniu niektorých fundamentálnych predstáv o človeku a spoločnosti – to je *druhá* základná téza tejto knihy.

Komunizmus, hoci mal s nacizmom spoločné to, že tiež bol totalitným systémom, nebol historickou náhodou, akýmsi dejinným zemetrasením alebo potopou, nebol ani nejakou kultúrnou aberáciou. Bol vyústením, pravdepodobne nevyhnutným, jedného z hlavných prúdov európskeho kontinentálneho myslenia. *Tretia* téza tohto diela je preto len logickou implikáciou z tohto konštatovania: zlyhanie komunizmu vyžaduje revíziu niektorých podstatných konštitutívnych ideí európskej kultúry.

Štruktúra knihy je zrejma z obsahu, ktorý tento predhovor predchádza. Súhrn, ktorý za predhovorom nasleduje, je krátkym vyjadrením najpodstatnejších konštatovaní a hypotéz. Aby nebola narušená kontinuita hlavného textu, poznámky sú zaradené na koniec knihy. Obsahujú vysvetľujúce doplnky k textu a odkazy na literatúru.

Hoci ideálom „reverzného experimentovania“ je objektívny, nezaujatý prístup k predmetu skúmania, svojou konkrétnou povahou je táto kniha osobná. V dvojakom zmysle. Autor knihy je biológ. Politológovia, sociológovia, historici, filozofi by mohli namietnuť: ako si môže biológ dovoliť písať o komunizme? V mojom chápaní veda nie je chotár, v ktorom si každá jednotlivá disciplína obrába vlastné poličko. Všetky vedné disciplíny majú jediné spoločné pole: sledujú to isté, pochopiť svet tak, aby sa v ňom minimalizovalo ľudské utrpenie⁴ – len stanovíte, zorný uhol každej z nich je iný, špecifický. Realita – obraz, ktorý si o svete tvoríme – je hierarchicky štruktúrovaná, tvorená mnohými vrstvami a ich prekrývanie nie je symetrické. Najspodnejšia vrstva, fyzikálna, leží pod všetkými ostatnými, nielen pod chemickou a na nej ležiacou biologickou vrstvou, ale aj pod oveľa vyššie položenými vrstvami psychickými a sociálnymi. Preto sa aj pestuje napr. fyzika nervového systému a je možná – a žiaduca – aj sociálna fyzika. Ak to opačne neplatí, ak by „psychológia atómov“ alebo „politológia molekúl“ bola nezmyslom, ak sú v tomto zmysle rôzne vedné disciplíny nerovné, neznamená to, že by psychológia a politológia boli menej významné a menej potrebné. Ani to neznamená, že by ich bolo možno zredukovať na biológiu, chémiu či fyziku. No na úsilí pochopiť komplexné javy, aj také ako bol komunizmus, by sa vždy mali podieľať všetky vedy. Každá na svojej interpretačnej úrovni. Biológia môže poskytnúť aspoň jednoduchšiu, ale zato prenikavejšiu vhľad do tých fenoménov, ktoré sú tradičným predmetom skúmania psychológie či sociológie. A práve takýto vhľad je ambíciou tejto štúdie.

Komplexnosť problému, ktorému sa štúdia venuje, je taká, že presahuje požiadavku striktnej vedeckosti, akou sa riadia prírodné vedy pri voľbe skúmania jednoduchých a jasne vymedzených problémov. Naliehavosť analýzy je však zrejma. Práve na príklade tejto analýzy bude v závere knihy ukázané a zdôvodnené, že popri vede sa vynára nová oblasť kultúry, humanistika, ako veľmi potrebný prístup k vysvetleniam a orientácii v súčasnom

svete. V tejto knihe sa bude prelínať veda a humanistika. Pri hľadaní podmienenia javov sa bude často používať formulácia „jedna z príčin tohto javu je...“. Vždy sa tým chce vyjadriť obmedzenosť a dočasnosť nášho poznania, skutočnosť, že zatiaľ nie sme schopní vymenovať všetky početné príčiny konkrétneho javu: mnohé sú nám zrejme zatiaľ celkom neznáme.

Osobnou je táto kniha aj preto, že jej autor vychádza zo svojej osobnej skúsenosti. Sám seba chápe ako jedno z pokusných morčiat, použitých v komunistickom experimente. Komunizmus zapríčinil veľa utrpenia – experimentovalo sa bez analgézy a bez anestézie. Nežilo sa nám v ňom ľahko, ak sme túžili po tom, aby sme mohli rozvinúť všetky svoje ľudské potencie. Bol by som rád, keby táto kniha oslovila všetkých, čo majú takúto skúsenosť. No najmä by som si prial, aby slúžila ako poučenie a varovanie pre tých čitateľov, čo komunizmus už nezažili. Raz, v jednom z najťažších období svojho života za komunizmu, zapísal som si ako útechu, ale aj ako poznanie: *„Naša normálna existencia vo svete je podmienená naším emocionálnym vesmírom, ktorý vytvára niekoľko ľudí, ktorých máme radi.“* Týmto niekoľkým ľuďom svojho emocionálneho vesmíru chcem touto knihou vyjadriť vďačnosť za to, že mi umožnili žiť dôstojne a prežiť.

Súhrn

Na komunizmus sa možno pozerat' ako na veľký nezamýšľaný sociálny experiment, v ktorom sa testovali niektoré základné hypotézy o ľudskej prirodzenosti a o sociálnej dynamike. Experiment zlyhal a tým boli tieto hypotézy vyvrátené. Marxizmus, teoretická základňa komunizmu, bol logickým vyústením európskeho myslenia: bol postavený na tradíciách európskeho racionalizmu a romantizmu. Evolučná trajektória komunizmu bola výsledkom jeho východiskových marxistických premís. Predstavovali ju dve rozdielne štádiá, ortototalitné a paratotalitné. Postkomunistickú tranzíciu, ktorá nasledovala po kolapse komunizmu, možno chápať ako tretie, najvyššie štádium komunizmu.

Komunizmus tým, že zásadne zredukoval kultúrny polymorfizmus, odlúpol kultúrne vrstvy a obnažil človeka až na jeho biologický stržeň. Tlak na premenu človeka mal opačný efekt – niektoré univerzálne črty ľudskej prirodzenosti boli „vytlačené“ na povrch a stali sa zreteľnými: človek je skupinový, bojzlivý, hyperemocionálny a mýtofilný živočích. Okrem daností, ktoré náš druh zdieľa spolu s inými cicavcami, ľudská prirodzenosť je predstavovaná aj zvláštnymi abstraktnými „kultúrnymi lokusmi“, akousi syntaxou správania, ktorá sa stáva sémantikou po vyplnení mémami, alelami špecifickými pre každý lokus. Alely týchto kultúrnych lokusov sú vyberané z prostredia, z mémového poolu, ktorý predstavujú kultúra a inštitúcie. Zredukovaním kultúrneho polymorfizmu za komunizmu bol mémový pool veľmi ochudobnený, poskytoval len malý počet aliel pre každý lokus a niektoré lokusy ostávali neobsadené. Ľudia takto poklesli na kvázi-animálnu úroveň.

Komunizmus bol pokusom o racionálnu konštrukciu spoločnosti. Tradičné inštitúcie, produkty spontánných evolučných procesov, ktoré v sebe nesú evolučne získané poznanie, mali byť rozbité a nahradené inštitúciami vytvorenými racionálnym dizajnom. No miesto racionálnych inštitúcií spontánna dynamika spoločnosti za komunizmu viedla k inštitúciam, ktoré mierou svojej iracionality nemajú precedens v dejinách. Vznikol politický a ekonomický systém ktorému v podstate chýbali akékoľvek spätné väzby. Jednou z takýchto inštitúcií bola leninská strana. Leninskú stranu možno označiť za jeden z najväčších vynálezov 20. storočia. Negatívny výber, ktorý určoval sociálnu dynamiku, priviedol do politických funkcií najprv fanatikov a psychopatov, neskôr oportunistov a nakoniec ontologických pragmatikov. Intelektuáli, ktorí slúžili politickej moci, sa vyvíjali od afektuálov až po zvrátené osobnosti s morálnym poškodením. Ale ani intelektuáli, ktorí boli zahnaní do disidentských get, nemohli plniť pravú funkciu intelektuálov: slúžiť ako sebauvedomenie spoločnosti. Postavenie ľudského jedinca možno charakterizovať dilemou komunistického vedca: akúkoľvek z dostupných možností správania si zvolil(a), v každej bolo konanie nekonzistentné. Ako upadali jednotlivci, aj spoločnosť ako celok zostupovala na úroveň sociálneho života z ranných evolučných štádií ľudstva, na úroveň existencie ľudí v malých neanonymných skupinách v savane. V súhlase s Hannah Arendtovou možno hovoriť o banalite zla v totalitnom systéme, pokiaľ ide o ľudské indivíduá. No zlo totalitných inštitúcií nebolo banálne: malo neľudské, monštruózne rozmery. Obludnosť komunizmu bola dôsledkom jeho inštitúcií, nie jeho aktérov. Postkomunistická situácia opodstatňuje záver, že to, čo si zasluhujú ľudské indivíduá, morčatá čo prežili pokusy komunistického laboratória – hádam rovnako vinníci, obeť i diváci – je bezhraničný súcit.

Aby sa v budúcnosti vyhlo možným novým totalitarizmom, takýmto inštitúciam sa musí zabrániť už v ich počiatočnom štádiu, pokiaľ sú iba teoretickými projektmi. Toto konštatovanie nie je normatívne, ale len kvalifikujúce. Povinnosťou politikov v demokracii by malo byť vytvorenie legálnych a inštitucionálnych bariér proti šíreniu doktrín, ktoré

odmietajú toleranciu a polymorfizmus. Intelektuáli by mali neustále zaplňať mémový pool s takými mémami, ktoré by súťažili s mémami mýtov a utópií a postupne ich vytlačali. Komunizmus svojím zlyhaním zasadil ranu tradičnému európskemu racionalizmu, s jeho osvietenskými ilúziami o neobmedzených možnostiach individuálneho ľudského rozumu. Jeho zlyhanie, a nezávisle výsledky prírodných vied 20. storočia, opodstatňujú nový racionalizmus, evolučný, ktorý možno chápať ako zovšeobecnenie Darwinovej evolučnej teórie. Aplikovaný na ľudské záležitosti, sa nový racionalizmus stáva evolučným humanizmom. Skúsenosť komunizmu je aj výzvou na prehodnotenie roly vedy, s potrebou masívne rozvíjať kultúrne (t.j. humanitné a sociálne) vedy. Takisto je opodstatnené ustanovenie novej oblasti kultúry, humanistiky: činností, ktorých poslaním je rozpoznávať relevanciu vedeckých objavov pre človeka a explicitne formulovať hodnoty, ktoré tieto objavy implikujú.

Závrtná rýchlosť evolúcie vedy a technológií, rýchle zmeny techník, si vyžadujú paralelné rýchle zmeny inštitúcií. Pri veľkom zaostávaní kultúrnych vied, ktoré usilujú o porozumenie ľudskej prirodzenosti a sociálnej dynamiky, v porovnaní s ohromujúcimi úspechmi prírodných vied, ľudstvo vstupuje do nejistej a riskantnej fázy svojej evolúcie. Pokročí ľudstvo dostatočne rýchlo v poznaní ľudskej prirodzenosti a v poznaní spoločnosti, aby bolo schopné ovládať svoje vlastné inštitúcie? Zdá sa, že toto bude osudová otázka 21. storočia.

1. Úvod. Kognitívna biológia a politika

1.1. Korene kognitívnej biológie

Komunizmus nie je uzavretou kapitolou ľudskej histórie. Hoci od implózie komunistických režimov v Európe uplynuli skoro dva desaťročia, komunizmus pokračuje prinajmenšom v troch podobách: V postkomunistických krajinách v podobe stereotypov správania, ktoré si ľudia osvojili za komunizmu a vo forme nostalgie za komunistickou minulosťou u značnej časti populácie. Naďalej pokračuje ako politický systém v niektorých štátoch, čo by mohlo byť nevýznamné, keby jedným z týchto štátov nebola Čína, krajina s 1,3 miliardou obyvateľov, ktorá má ambície stať sa politickou, vojenskou a ekonomickou veľmocou. A konečne, za pokračovanie komunizmu možno považovať aj jeho negatívnu kópiu, prehnanú reakciu na jeho pád, v podobe ultraliberalizmu (paraliberalizmu) v ekonómii a postmodernizmu vo filozofii.

Pretrvávajúce komunizmu je vlastne záhadou, keď berieme do úvahy krutú daň vo forme veľkého utrpenia a obetí na životoch, čo zaplatili tí, ktorí žili v komunistických režimoch. Nemenej záhadnou sa javí skutočnosť, že komunizmus, ktorý je dnes *a posteriori* často vysvetľuje ako chorobný masový blud, aký z hľadiska rozmeru a sily nemá precedens v dejinách, prosperoval a šírila sa v 20. storočí paralelne s rovnako bezprecedentným rozvojom vedy.

Týmto dvom záhadám komunizmu treba dnes venovať mimoriadnu a neodkladnú pozornosť. V jednej časti sveta ako by sa potvrdzovala Bellova predpoveď, vyslovená v druhej polovici 20. storočia, o nastávajúcom „konci ideológií“.⁶ No inde vo svete naopak rastú a silnejú staré i nové masové bludy. Podľa Samuela P. Huntingtona bude 21. storočie obdobím globálneho konfliktu kultúr.⁷

Záhady komunizmu, minulé i súčasné, sú v tejto knihe analyzované ako problém novej rodiacej sa vedy, kognitívnej biológie.⁸ Kognitívna biológia chápe všetky živé bytosti, od mikróbov po človeka, ako poznávacie systémy. Celú biologickú evolúciu považuje za postupujúcu evolúciu poznania: prvé organizmy mali veľmi obmedzené znalosti o svete, postupne tieto znalosti pribúdali a biologická evolúcia poznania vyvrcholila človekom ako biologickým druhom. Vytvorením človeka sa evolúcia poznania nezastavila, naopak, pokračuje stále rýchlejšie v podobe kultúrnej evolúcie. Podľa predstavy kognitívnej biológie dokonca celý vývoj vesmíru je evolúciou poznania. Kognitívna biológia je súčasťou interdisciplinárnej oblasti kognitívnych vied, ktoré sa v súčasnosti prudko rozvíjajú. Hlavnými vednými oblasťami, z ktorých vychádza, sú molekulárna a evolučná biológia, chémia a termodynamika. Možno trochu paradoxne, komunizmus má bezprostrednú zásluhu na rozvíjaní kognitívnej biológie v Československu. Pracovníci, ktorí sa jej venujú, boli v komunistických čistkách prinútení opustiť svoje všeobecne etablované a úzko špecializované prírodovedecké disciplíny a chtiac-nechtiac uprieliť svoju pozornosť do málo preskúmaných smerov. Takto kognitívna biológia prijímala a prijíma impulzy z psychológie, psychiatrie, etológie, sociobiológie a politických vied.

1.2. Reverzné experimentovanie: komunizmus ako nezamýšľaný experiment

Moderná veda začala v 16. storočí zrodom experimentálnej metódy. Mnohí súčasní vedci sú zástancami presvedčenia Karla Poppera, že pokrok vedy spočíva vo vytváraní hypotéz a ich empirickom testovaní; ak je hypotéza testom vyvrátená (sfalzifikovaná), nahradená je novou hypotézou, tá je znovu testovaná a prípadne vyvrátená, atď.⁹ Veda nie je objavovaním právd, ale vyvracanie neprávd. Popper zdôrazňoval dôležitosť kriticizmu pri testovaní a vyvracaní hypotéz – z toho je aj označenie „kritický racionalizmus“ pre jeho doktrínu. Lenže iba kriticizmus nestačí na vyvrátenie hypotézy. Potrebný je experiment. Experimentovanie, ktorého najjednoduchšou podobou je selektívne, cielené pozorovanie, je jediný spôsob ako možno falzifikovať vedecké hypotézy. Skúsenosť experimentálnych vedcov vedie k záveru, že vedecké hypotézy sú často formulované dodatočne, po uskutočnení experimentu; v podstate až výsledky experimentu umožňujú dodatočne formulovať, aká hypotéza bola vlastne experimentom testovaná. V priebehu evolúcie vedy hypotézy, stále viac odolnejšie na falzifikovanie, si vyžadovali čoraz rafinovanejšie experimenty a ich podmienkou boli zasa boli stále komplexnejšie a komplikovanejšie vedecké prístroje. Prístroje, zariadenia ktoré majú v sebe inkarnované evolučne nadobudnuté poznanie, určujú, v podobe spätných väzieb, povahu hypotéz. Vedecké prístroje sú *epistemickými strojmi*, sú vlastne predĺžením ľudských zmyslových a motorických orgánov – ony výlučne vyčleňujú zo sveta to, čo môže byť pozorované a skúmané.

Pokusy, ktoré koncom 16. storočia robil Galileo Galilei, sfalzifikovali Aristotelovu hypotézu o povahe fyzikálneho pohybu, ktorá bola sformulovaná takmer 2000 rokov pred Galileiom a pretrvávala nevyvrátená. Bola to hypotéza blízka, ba zrejme ľudskej intuícii – ale nesprávna¹⁰. Toto bol začiatok imponujúceho rozvoja prírodných vied. Na druhej strane kultúrne (t.j. humanitné a sociálne) vedy až doteraz skoro nepoznajú experimentovanie. To môže byť jedna z príčin, prečo zaostávajú za prírodnými vedami a prečo ich rozvoj je taký pomalý. Napokon aj v kultúrnych vedách môže dôjsť k pokroku iba zásluhou experimentálneho falzifikovania hypotéz. Všade, celkom univerzálne, sú pokusy a omyly jediným spôsobom, ako postupovať dopredu. Kým kultúrne vedy nemajú vlastné experimentálne metódy, mohli vedci, čo v nich pracujú, ponímať sociálne dianie ako sériu experimentov. Ak to vidíme takto, ľahko dospejeme k záveru, že aj v kultúrnych vedách, nemenej ako v prírodných, experimenty vyvracajú väčšinu z toho, čo ľudská myseľ považuje za samozrejmé a pravdivé. Možno prvým vzdelancom, ktorý prišiel s takýmto chápaním, bol taliansky renesančný intelektuál Niccolò Machiavelli (1469-1527). Bol prenikavým pozorovateľom a jeho teórie o ľudskom konaní sa opierali o takéto pozorovania a nie o špekulovania, vychádzajúce iba z intuície. Práve pre jeho revolučný vhl'ad do politického správania Machiavelli doteraz ostáva vedúcou postavou takéhoto prístupu¹¹. Až raz kultúrne vedy dosiahnu dobu svojej „experimentálnej“ zrelosti, naše potomstvo bude možno udivené naivnosťou a pomýlenosťou našich štandardných intuitívnych teórií o človeku a spoločnosti.

Ku komunizmu možno pristupovať ako k ohromnému sociálnemu experimentu. Pochopiteľne, nikto ho ako experiment nezamýšľal. Tí, čo sa ho snažili implementovať, nepochybovali o jeho pravdivosti. V tomto pokuse boli vystavené testovaniu niektoré fundamentálne hypotézy o ľudskej prirodzenosti, o sociálnej dynamike, o nasmerovaní dejín. Obsah väčšiny týchto hypotéz je nám zrejmý až dodatočne, keď pokus prebehol. Ak bežné experimentovanie, aké robia prírodovedci v laboratóriu, je postavené na predbežnej hypotéze,

aposteriórne chápanie sociálneho diania ako experimentu môžeme nazvať reverzným experimentovaním: to, aké hypotézy boli testované, dokážeme spravidla vyjadriť až po ukončení experimentu. Komunizmus bol nesmierne drahý experiment: odhaduje sa, že si vyžiadal smrť sto miliónov ľudí¹². Za takúto desivú cenu, väčšina z hypotéz bola sfalzifikovaná. Pokus však ešte nie je ukončený. Ako sa v roku 2000 vyjadrila demografka Virginia Cain, „*prechod k trhovej ekonomike je prirodzeným experimentom pre sledovanie dopadu rýchlej sociálnej zmeny na zdravie*“. Povedala to na konferencii o epidémii srdcovo-cievnych ochorení vo východnej Európe, jednej z príčin predčasných smrtí v tejto dobe v tomto regióne¹³.

Aposteriórna vedecká analýza komunistického experimentu naráža na veľkú prekážku: aj keď dostupné údaje môžu byť početné, sú asi poväčšine kvalitatívne a anekdotálne. Za podmienok, kde kultúrne vedy mohli byť v podstate len sluhami vládnucej ideológie, zber reprezentatívnych kvantitatívnych dát (napr. prieskumom verejnej mienky) bol v podstate nemožný. Oficiálne štatistické údaje, dokonca aj v takej „neškodnej“ oblasti ako ekonomika, sú možno do značnej miery vyfabrikované alebo účelovo skreslené. Môžeme sa preto spoliehať iba na osobnú skúsenosť, individuálne prípadové štúdie, prípadne na *oral histories*, alebo sa uchýľovať k odhadom, porovnávaniam a analogizovaniu. No obmedzenia slobodného výskumu prestali v postkomunistickej fáze komunizmu. Preto by bola veľká škoda, keby sa zanedbala možnosť zhromažďovania reprezentatívnych dát z tohto obdobia, ktoré naďalej predstavuje nebývalú, jedinečnú experimentálnu situáciu ľudstva.¹⁴

1.3. Marxizmus: logické vyústenie európskeho myslenia

Teoretickou základňou komunizmu bol myšlienkový systém, vytvorený Karlom Marxom a Friedrichom Engelsom v polovici 19. storočia. Pre tento systém používame označenie marxizmus. (V tejto štúdii sa nevenuje osobitná pozornosť variantom marxizmu, známym pod názvami leninizmus a maoizmus. Na druhej strane termín stalinizmus nie je použitý na označenie zvláštností Stalínovho chápania a „rozvinutia“ marxizmu, ale na označenie prvej fázy komunizmu.)

Ambíciou Marxa a Engelsa bolo završenie európskeho filozofického racionalizmu jeho premenou z filozofie na vedu. Ich prívrženci porovnávali tento ich výkon s prevratným dielom Galileiho alebo Darwina, ako to v roku 1954 vyjadril jeden z nich, britský vedec John Bernal.¹⁵

Nie je ťažké pochopiť logiku Marxovho a Engelsovho uvažovania. V prvej polovici 19. storočia bola mechanika kráľovnou vied. Pierre Laplace a William Hamilton ukázali, že celá stavba mechaniky sa dá odvodiť dedukciou z niekoľkých princípov. Mechanika poskytovala presný opis prírodných procesov, ktorý umožňoval z ich prítomného stavu presne určiť všetky ich budúce stavy. Newtonova nebeská mechanika bola paradigmou takéhoto vysvetlenia. Tak sa zrodila aj myšlienka Laplaceovho démona: bytosti, ktorá mala schopnosť v jedinom okamžiku plne poznať pozície a impulzy všetkých častíc vesmíru a na základe tejto kompletnej znalosti opísať budúce stavy vesmíru. Bolo logické preniesť tieto úvahy z prírody na spoločnosť: znalosť zákonov spoločnosti by mala umožniť deduktívne opísanie spoločnosti a teda aj jej racionálnu kontrolu. Hoci sa Marx a Engels vyhlasovali za kritikov „mechanického“ materializmu a proti nemu hlásali „dialektický“ materializmus, takže

pripúšťali aj rolu náhody v dejinách, ich uvažovanie v podstate sledovalo Laplaceovu argumentáciu. Marx, podľa vlastných slov, „odhalil ekonomický zákon spoločenského pohybu“.¹⁶ To malo byť postačujúce, pretože podľa jeho teórie ekonomika, materiálne výrobné sily a vzťahy ľudí k výrobným prostriedkom boli základňou, ktorá určovala celú „nadstavbu“ politických a právnych foriem, morálky, politických, právnych a filozofických teórií, náboženských názorov. Analogicky s termínom Laplaceov démon (podobne ako Maxwellov démon) si môžeme predstaviť inú bytosť, Marxovho démona – tvora, ktorý tým, že pozná „zákony dejín“, môže predvídať budúcnosť ľudstva a organizovať „vedecké riadenie spoločnosti“.¹⁷

Pri charakterizácii európskej kultúry je bežným nedostatkom – a tento sa stal nápadnejším po páde nacizmu a komunizmu – zdôrazňovať jej racionalizmus a individualizmus a podceňovať jej romantický prúd. V skutočnosti to, čo primárne charakterizuje európsku kultúru, nie je racionalizmus a ani dôraz na jednotlivca ako najvyššiu hodnotu, ale skôr rozsiahly polymorfizmus, ktorý zahŕňa aj pretrvávajúce platónskych dichotómií.¹⁸ Na tomto polymorfizme majú svoj podiel aj iracionalizmus, romantizmus a kolektivismus. Len pri veľkom zjednodušení možno marxizmus považovať za koherentný výsledok racionalizmu, ako sa často tvrdí a ako to vlastne implikuje aj prechádzajúci text. Podľa Bertranda Russella, Marx nemá nič spoločné s romantizmom, lebo vždy deklaroval svoj úmysel opierať sa o vedu.¹⁹ Úmysel, samozrejme, nič nedokazuje. Keď v roku 1964 Roger Garaudy, vtedy oddaný marxista, písal svoju knihu o Marxovi, správne v nej poukázal na to, že nielen nemecký racionalizmus, ale aj nemecký romantizmus, osobitne Fichteho názory, bol ďalším zdrojom marxizmu.²⁰

Podľa Garaudyho Johann Fichte, s jeho presvedčením, že ľudia sú tým, čo zo seba robia, po prvý raz vo filozofii spochybnil myšlienku ľudskej prirodzenosti ako nemennej substancie, ako ľudskeho predurčenia, či už v náboženskom alebo antropologickom zmysle. Slávna veta zo šiestich Marxových téz ku Feuerbachovi konštatuje, že „podstata človeka nie je abstrakcia inherentná v každom jednotlivcovi, ale v skutočnosti je to súhrn sociálnych vzťahov“.²¹ Na inom mieste Marx napísal: „Nie vedomie ľudí určuje ich bytie, ale naopak, ich sociálne bytie určuje ich vedomie.“²² Skutočnosť, že sa v textoch Marxa i Engelsa vyskytovali zriedkavo zmienky o ľudskej prirodzenosti, sťažovala žiakom a učeníkom výklad ich diela. Ako sa v roku 1984 vyjadril jeden z nich, „jedna z najkontroverznejších oblastí marxistických štúdií sa týka toho, či Marx mal teóriu ľudskej prirodzenosti vo svojom neskoršom diele a ak, či sa ona významne líšila od jeho včasných názorov“.²³ Je vlastne pochopiteľné, že Marxov „Eintopf“ musí byť poznačený nekonzistenciou, keďže je zmesou racionalizmu a romantizmu. Ďalšia komplikácia je daná tým, že proporcia romantických a racionalistických ingrediencií bola značne vyššia v „pokrme“ raného Marxa než „zrelého“ Marxa. „Mladý“ Marx postuloval podstatu ľudskej bytosti ako zázračne slobodnej a sebaurčujúcej; za kapitalizmu človek bol len „odcudzený“ svojej podstate v dôsledku deľby práce a systému súkromného vlastníctva. Komunizmus mal človeku vrátiť jeho autentickú slobodu odstránením deľby práce a umožnením sebarealizácie. Vnútorne protiklady marxizmu analyzoval napríklad Alvin Gouldner²⁴. Aby zachránili konzistenciu doktríny, sovietski marxológovia radšej vypúšťali spisy raného Marxa z kanonického súboru a tých marxistov, ktorí sa hlásili k Marxovým raným špekuláciám, označovali za revizionistov. Bez ohľadu na tieto ťažkosti, marxistickému poňatiu ľudskej prirodzenosti sa venovali viacerí západní prívrženci a dôkladný výklad možno nájsť v knihách Normana Gerasa a Seana Sayersa.²⁵ Všetci sa zhodujú v tom, že ľudská prirodzenosť je fenoménom ľudských dejín. Práca hrá rozhodujúcu rolu v ľudskom živote a určuje ľudské sebauskutočnenie. Paul Baran nazval tvrdenie, že ľudská prirodzenosť je nemenná, „metafyzickým obskurantizmom“.²⁶ Podľa Adama Schaffa objav spoločenského pôvodu a spoločenskej podstaty ľudskej prirodzenosti je jedným z najväčších objavov marxizmu.²⁷ Tento názor je ozvenou tvrdenia Antonia Gramsciho, že „dôkaz“ o neexistencii

nemennej ľudskej prirodzenosti a o tom, že je ona súhrnom historicky určených spoločenských vzťahov, je fundamentálnou inováciou, ktorú marxizmus vniesol do vied o politike a dejinách.²⁸

Čo si pravdepodobne nepovšimol nikto z týchto vykladačov je veta, ktorá sa nachádza v poznámkach o matematike v Engelsovej *Dialektike prírody* a ktorá je možno kľúčom k podstate marxistickej koncepcie ľudskej prirodzenosti: „*Rozpoznajúc dedičnosť získaných vlastností, moderná veda rozširuje predmet skúsenosti z jednotlivca na druh; konkrétny jednotlivec nepotrebuje urobiť osobnú skúsenosť, pretože tá je do istej miery nahradená výsledkami skúsenosti jeho predchodcov.*“²⁹ V tomto svetle možno chápať Feuerbachov opis ľudí, ktorý Engels cituje so zjavným súhlasom: „*Človek, keď povstal z lona prírody, bol iba prírodnou bytosťou a nie človekom. Človek je produktom človeka, kultúry, dejín.*“³⁰ Pre Engelsa dokonca aj sexuálna láska bola kultúrnym produktom – objavila sa v stredoveku a predtým ju ľudia nepoznali.³¹

Viera na dedičnosť získaných vlastností, často slepá a vášnivá, bola zásadným argumentom, ktorým sa podopierala marxistická sociálna utópia. Mnoho marxistických biológov, vrátane prominentných odborníkov v biológii, sa ju vždy až úzkostlivo snažili dokázať. Bola to aj oficiálna vedecká doktrína v Sovietskom zväze počas druhej svetovej vojny a viacero rokov po nej, priamo nariadená Ústredným výborom komunistickej strany. V podstate zruinovala sovietsku biológiu. Na druhej strane psychológii bol nanútený monopol Pavlovovej teórie podmienených reflexov. Ako si všimol Burrhus F. Skinner, sovietska moc očakávala, že pavlovovské princípy účinne pomôžu zmeniť svet a ľudí v ňom.³² Knihy ruského autora Michajla Jaroševského a britského Raymonda Bauera popisujú, ako marxistickú koncepciu prijali a rozpracovali sovietski psychológovia.³³

Podľa poznatkov súčasnej vedy nič z toho, čo ľudský jedinec získa v individuálnom živote, s výnimkou neskorelovaných mutácií, jeho potomkovia nezdedia a nič z toho teda nemôže zmeniť ľudskú prirodzenosť. Ľudská prirodzenosť, vložená do génov, bola tvárnená miliónmi rokov biologickej evolúcie a jej najvýraznejšie črty sa vytvorili za posledných milión rokov, keď predchodcovia súčasného človeka žili v malých skupinách ako lovci a zberačky v savane. Ľudská prirodzenosť ostala v podstate nezmenená v priebehu niekoľkých desiatok tisíc rokov kultúrnej evolúcie – bola to prikrátke obdobie na to, aby umožnila výraznejšie zmeny ľudského genómu.³⁴ Muž, ktorý sám bol laboratórnym morčatom v komunistickom experimente, Alexander Solženicyn, takto vyjadril svoju skúsenosť: „*Ľudská prirodzenosť, ak sa vôbec mení, nemení sa rýchlejšie ako geologická podoba Zeme.*“³⁵

Medzi marxistami bolo bežné stavať Marxa na roveň s Darwinom. S poukázaním na Engelsovu reč na Marxovom pohrebe, kde povedal, že tak, ako Darwin objavil zákon organickej evolúcie prirodzeným výberom, Marx objavil zákon evolúcie v ľudských dejinách. Odborníci v teórii evolúcie takéto porovnanie odmietajú. Traduje sa, že Karl Marx navrhol Charlesovi Darwinovi, že mu venuje svoj magnus opus Kapitál, ale že Darwin to zdvorilo odmietol. Táto historka však zrejme nie je pravdivá. Bolo dokázané, že Darwin nikdy Marxovu knihu nečítal (hoci ju dostal ako osobnú kópiu s vlastnoručným Marxovým podpisom), pretože v podstate všetky jej stránky v Darwinovej knižnici boli nájdené nerozrezané.³⁶ Niet najmenšej pochybnosti, že by Darwin, striktný anglický empirista, nemohol v najmenšom súhlasiť s Marxom, nemeckým aprioristom, v jeho charakteristike ľudskej prirodzenosti ako súhrnu spoločenských vzťahov.

Názory mnohých sociálnych vedcov, kritizované evolučnými psychológmi Johnom Toobym a Ledou Cosmidesovou ako „štandardný model sociálnych vied“,³⁷ sa v mnohom podobajú názoru Marxa a Engelsa. Ibaže pre týchto sociálnych vedcov ľudského jedinca tvárnia kultúrne a spoločenské faktory a nie ekonomické. Tooby a Cosmidesová takto

charakterizovali pohľad „štandardného modelu sociálnych vied“ na vzťah medzi kultúrnymi a sociálnymi faktormi a ľudskou myslou: „*Nie myseľ ich tvorí; ony vytvorili ľudskú myseľ.*“

1.4. Pomýlenosť sociálneho animizmu

Súčasťou ľudskej prirodzenosti je potreba rozumieť svetu okolo seba. Je to potreba špecificky ľudská, pravdepodobne rovnako silná ako sú potreby potravy a sexu, ktoré má človek spoločne s inými živočíchmi. Naši predchodcovia, žijúci po mnoho tisícročí ako lovci a zberačky v savane rozumeli svetu nemenej, ako súčasní ľudia. Pojem „porozumenie“ nie je rovnocenný pojmu „poznanie“. Porozumenie musí byť jednoduché, konzistentné a všetko zahrňujúce. Introspekciou, posudzovaním seba samého, dospieva ľudský jedinec k presvedčeniu, že konanie všetkých ľudí, rovnako ako jeho samého, je dôsledkom snáh, úmyslov, vôle. Toto presvedčenie ľahko rozširuje aj na celú prírodu. Svet dávnych ľudí bol zaplnený bôžikmi a duchmi. Takéto chápanie sveta, postaveného na účeloch a zámeroch, nazval Jacques Monod animizmom.³⁸ Prvé odchýlky od animizmu sa objavili v antickom Grécku. No nahradenie nespočetných bohov menším počtom a nakoniec bohom jediným, prípadne v podobe jednotiaceho princípu, Logu, nemusí znamenať aj opustenie animizmu. Vrchol klasickej gréckej filozofie, Aristotelov systém, je vlastne najdôslednejšou formou animizmu: Celý svet je výsledkom projektu Prvého Hýbateľa. Každá vec, každý jav má svoj účel – dokonca aj kameň, vyhodený do vzduchu, sa vracia k zemi preto, lebo je jeho úmyslom spočinúť bez pohybu na zemi, dostať sa do stavu, ktorý je mu prirodzený a je aj jeho účelom.³⁹

Evolúcia moderných prírodných vied bola procesom postupujúceho opúšťania animizmu, účelového, teleologického vysvetľovania sveta. Príroda, podľa Monodových slov, je *objektívna*, nie *projektívna*. Vo svojej knihe *Náhoda a nutnosť* Monod opísal, ako biológia opustila koncepciu teleológie a nahradila ju koncepciou teleonómie: účely, ktorým sa živé bytosti zdajú byť vybavené, sú projektmi len vtedy, ak sa na ne pozeráme *a posteriori*; v skutočnosti sú to výsledky evolučného procesu varíovania a výberu. Na druhej strane Monod kritizoval pretrvávanie koncepcie animizmu pri vysvetľovaní sociálnej dynamiky. Argumentoval, že marxizmus, ktorý je teoretickou základňou komunizmu, je dokonalým príkladom animistickej projekcie.

Marxizmus – hegelovský idealizmus preoblečený do materialistického odevu – chápe beh histórie ako proces určený sociálnymi zákonmi. Zákony dávajú dejinám nasmerovanie a účel. Koniec kapitalizmu a jeho nahradenie komunizmom je procesom rovnako nevyhnutným ako voľný pád vyhodeného kameňa späť na zem. Zákony sociálnej premeny sú podobné Newtonovmu gravitačnému zákonu, no zároveň vyjadrujú vnútornú účelovosť diania, takú, aká určuje návrat vyhodeného kameňa do jeho „prirodzeného stavu“ v Aristotelovom chápaní. Marxizmus je eschatológia, v ktorej rolu boha predstavujú sociálne zákony.⁴⁰ Marx tvrdil, že tieto zákony možno vyvodit' z analýzy materiálneho života spoločnosti, z ekonomiky, zo spôsobov výroby a vlastníctva výrobných prostriedkov. Vzťah ľudí k výrobným prostriedkom predstavuje „základňu“, ktorá určuje „nadstavbu“ spoločnosti: duchovný život, politiku, kultúru, sociálne inštitúcie, a nakoniec v podstate celé ľudské správanie. Podľa vyjadrenia Marxovho druhá, Friedricha Engelsa, ľudský jedinec sa stáva slobodným vtedy, keď rozpozná nevyhnutnosť týchto zákonov a ich verne poslúcha.⁴¹

Mnohí bádatelia už neraz vyjadrili podozrenie, aj keď zriedkavejšie ho formulovali explicitne, že marxistická doktrína je vnútorne nekonzistentná. Ak pristupujeme k marxizmu ako sociálnemu animizmu, táto nekonzistentnosť sa stane zrejmejšou. Ako sa už spomínalo, v protiklade k sociálnemu determinizmu Engelsa a „zrelého“ Marxa, v poňatí „mladého“

Marxa ľudský jedinec je svojou podstatou slobodnou bytosťou, obdarenou sklonom k osobnému seba-uskutočneniu. Táto sloboda a seba-uskutočnenie sú spútané kapitalizmom – ľudia sú „odcudzení“ svojej slobodnej podstate, no rozvinú sa v komunizme. Mnohí marxistickí teoretici západu nachádzali svoje hlavné inšpirácie v ranných textoch „mladého“ Marxa, bez toho, aby brali zvláštny ohľad na túto nekonzistenciu.⁴² Marxistí v komunistických krajinách, špecialisti na „aplikovaný marxizmus“, dbali o konzistentnosť doktríny jednoduchým spôsobom – idey „mladého“ Marxa proste vypustili z ortodoxného systému.

Vo svojej viere v inherentnú zákonitosť sociálneho pohybu, ortodoxný marxizmus chápal trhový systém kapitalizmu nie ako slobodný systém poslúchajúci pravidlá hry, ale ako neusporiadané strety slepých síl, ktoré zotročovali človeka. Produkty, generované súťaživou a dravou kapitalistickou výrobou, sú v tomto chápaní cudzie človeku. Našťastie, podľa Marxa, individuálny ľudský rozum je schopný odhaliť sociálne zákony, porozumieť im a fungovať ako pôrodná babica historickej nevyhnutnosti; tým môže urýchliť zákonitú a nevyhnutnú pokročenosť histórie od kapitalizmu ku komunizmu. Pri analýze lekcii z Parížskej komúny z roku 1871, „zrelý“ Karl Marx dospel k radikálnemu záveru: Keďže kapitalistické inštitúcie neboli ničím iným než systémom prinútenia v službe ochrany súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov buržoáziou, schopnosti individuálneho rozumu musia byť použité na rozbitie týchto inštitúcií.⁴³ V marxistickom sebedomí, neobyčajnej intelektuálnej *hubris*, tohto presvedčenia, podľa ktorého nové inštitúcie môžu byť vytvorené racionálnym dizajnom, možno vidieť vrcholnú podobu sociálneho animizmu.

Už krátko po zrode marxizmu, a potom paralelne s monumentálnym experimentálnym testovaním marxistickej doktríny v komunistických krajinách, postupne sa aj kultúrne vedy, v závese za prírodnými vedami, odkláňali od aristotelovskej teleológie vo svojom vysvetľovaní kultúrnych javov. Niektorí vedci šli tak ďaleko, že nerobili rozdiely medzi prírodnými a kultúrnymi vedami, čím ale skresľovali povahu oboch: príkladom je sociálna fyzika alebo sociálny darwinizmus. Nebol to však produktívny prístup a v podstate je už minulosťou. Iným spôsobom priblíženia bolo, keď kultúrne vedy prevzali niektoré nové koncepty prírodných vied: nelinearitu, bifurkácie, komplexitu, samoorganizáciu. No najplodnejšie zjednotenie oboch kategórií vied predstavuje akceptovanie idey, že kultúrna evolúcia je v podstate rovnakým typom evolúcie ako biologická evolúcia: spočíva na darwinovských princípoch neskorelovaných variácií a výberu z variantov. V roku 1976 Richard Dawkins zaviedol termín „mémy“, jednotky variácie a replikácie alebo imitácie v kultúrnej evolúcii, analogické „génom“ biologickej evolúcie. Ak Darwin vymietol animizmus zo živej prírody, Dawkins je jedným z tých, čo ho vyhnali zo spoločnosti.⁴⁴

Tak, ako gény nie sú „fazulky vo vreci“, ale sa organizujú a integrujú, aby vytvorili individuálny organizmus, aj mémy sa organizujú a integrujú. Jednu z takýchto integrovaných foriem predstavujú inštitúcie. Inštitúcie sú kultúrne konštrukcie, usporiadania s obmedzenými stupňami voľnosti, akýsi druh „sociálnych strojov“, ktoré majú schopnosť konať prácu vo svojom prostredí. Vykazujú ekvifinalitu: jediný typ inštitúcie môže byť sformovaný kombináciou rozdielnych mémov v rozdielnych proporciách. Stabilné inštitúcie sú svojou povahou evolučné konštrukcie, zhotovované pokusmi a omylmi a selekciou v konkrétnom prostredí. Preto v sebe nesú uložené, „vtelené“ poznanie svojho prostredia. Popri tom sú však v nich vtelené, viac či menej, aj nedoložené viery, povery, predsudky. Inštitúcie kladú obmedzenia na správanie ľudských jedincov takým spôsobom, aby sebecké konanie jednotlivca bolo spojené, konjugované so sociálne užitočnými efektmi. Navyše vynucujú, podmieňovaním alebo prostredníctvom zákonnej moci, také konania jednotlivcov, k akým by spontánne nedochádzalo.

Autonómna dynamika mémov a inštitúcií, paralelne, ale nezávisle od dynamiky materiálnej výroby, v podstate nezávisle od vedomia a vôle ľudských aktérov, uskutočnila

jedinečné evolučné dielo: pozdvihla ľudí z existencie v malých neanonymných skupinách lovcov a zberáčiek v savane k existencii vo veľkých, anonymných, nadbiologických sociálnych skupinách, v spoločnostiach. Moc dominujúceho jedinca, ktorá umožňuje kontrolovať správanie členov skupiny, dostala v týchto nadbiologických skupinách kvalitatívne novú podobu: podobu politickej moci. Zrodila sa politika – zápas o dosiahnutie politickej moci a po jej dosiahnutí o jej udržanie. Na Zemi sa objavil sociosvet – hyperkomplexný svet, len málo a sčasti prístupný konceptualizácii ľudskou myslou. Tak, ako mikrosvet subatómových a atómových procesov a ako megasvet galaxií, aj sociosvet sa nachádza za obzorom, jednoducho obsiahnuteľným ľudskou myslou, za „Kantovými bariérami“. Aby sme tieto hyperkomplexné svety boli schopní pochopiť a opísať, uchýľujeme sa k vysvetleniu pomocou princípu komplementarity: na ten istý jav používame dva alebo viac opisov, z ktorých každý je vnútorne konzistentný, ale navzájom sa vylučujú.⁴⁵

Z hyperkomplexity sociosveta poznáme zatiaľ veľmi málo. Akokoľvek široké môže byť naše poznanie holých sociálnych a historických faktov, súčasná znalosť princípov je asi zatiaľ veľmi malá. V poznaní týchto princípov sme možno iba na tej úrovni, na ktorej bolo ľudstvo v poznaní princípov fyziky pred 2 500 rokmi, v časoch Aristotela. Sociosvet, s ohromným počtom mémov a s ich neznámou dynamikou a s komplikovanosťou sociálnych inštitúcií, možno prirovnať k ľadovcu, ktorý je ešte takmer celý ponorený pod hladinou oceánu. Len jeho nepatrná časť bola zatiaľ zdvihnutá nad hladinu. A práve len táto malá časť nad hladinou môže byť konceptualizovaná. Pritom videná a konceptualizovaná z rozdielnych stanovíšť: špecifické bolo stanovisko Marxa, iné Freuda, a ešte iné Husserla. Spolu sú tieto rozdielne pohľady užitočné svojou komplementaritou. Každý z nich je však úzky, jednostranný, neistý – a nebezpečný ak by mal slúžiť ako základňa pre racionálnu kontrolu ľudských záležitostí. Zatiaľ žiaden z nich takúto príležitosť nedostal – s výnimkou marxizmu. Predstavme si sociálny a politický systém, ktorý by bol vybudovaný na monopole Freudovej doktríny. Disponujúci modernou technikou, nebol by asi o nič menej totalitný, o nič menej neľudský a nehumánny, ako bol systém podložený marxizmom. Podobne „vedecká diktatúra“, vymyslená Augustom Comtom, v ktorej by hlavnú mocenskú skupinu predstavovali bankári a na ich čele by stál Veľký kňaz (rola, ktorú Comte plánoval sám pre seba), by sotva bola odlišná od Leninovej diktatúry proletariátu.⁴⁶

Princípy, ktoré ovládajú dynamiku sociosveta, a ktorým zatiaľ v podstate vôbec nerozumieme, generovali a generujú udalosti, z ktorých sa skladá história. Ako pochopiť, ak už nie samotné princípy, tak aspoň niektoré charakteristiky, typické črty historického príbehu? Výpočtom frekvencie udalostí? Ich priemernosťou? Analýzy v tejto štúdií sú založené na dvoch oddelených prístupoch. Na využití prípadových štúdií, vyjadrených implicitne i explicitne, často so vzťahom k osobnej skúsenosti autora. A na konštruovaní extrémnych, *ideálnych typov*, v zmysle metodológie Maxa Webera.⁴⁷ Ideálne typy neexistujú vo svete, ale sú užitočnými mentálnymi schémami – lešeniami umožňujúcimi triediť a usporadúvať svet, v ktorom sa vyskytujú iba jedinečnosti a niet žiadnych opakovaní a návratov. Pri tomto prístupe sa snažíme zoradiť nespočetné jedinečné prípady, ktoré majú ďaleko od jednoduchosti a vzájomnej podobnosti, do obmedzeného počtu skupín podľa ich vzťahu k určitému ideálnemu typu.

Zlyhanie marxistickej animistickej utópie by malo slúžiť ako nezvratný a definitívny argument, že ľudstvo sa musí spoliehať na spontánne variácie, na skúšania a selekciu na stabilitu v tej časti sociálneho ľadovca, čo ešte leží ponorený pod hladinou a nie je prístupný priamemu pozorovaniu. Sociálne systémy tým, že vyradujú tie formy, ktoré sú nestabilné a teda krátko pretrvávajúce, automaticky v sebe akumulujú evolučnú racionalitu. Evolúcia systémov nemá dopredu zadaný účel, nemá cieľ. Význam systému, jeho nasmerovanie a zmysel, sa generujú v priebehu dynamiky. Rozvoj vedy, akumulácia vedeckého poznania je najdôležitejším činiteľom tejto dynamiky. Ona je hlavným procesom postupného dvíhania

ľadovca z oceánu, takže sa stále viac a viac stáva prístupný ľudskému chápaniu a konceptualizácii – tým ale aj ľudskej kontrole. Táto lekcia bude podrobne analyzovaná v závere knihy.

Animizmus sa udržuje v oblasti skúmania a vysvetľovania činnosti ľudskej mysle. Je však evidencia, ktorú nám poskytuje introspekcia – že naše konanie je slobodné, riadené našimi úmyslami a cieľmi, ktoré si voľne volíme – opodstatnená? Burrhus F. Skinner sa v polovici 20. storočia pokúšal dokázať, že tento pocit slobody a účelovosti je len istý druh biologicky prospešnej ilúzie, že naše správanie bolo formované podmieňovaním v minulosti a že je určené kontingenciami, za akých sa spontánne správanie ako neskorelovaný variant objavilo a bolo odmenou alebo trestom spevnené.⁴⁸ Neskôr, v zlatom veku kognitívnej psychológie boli Skinnerove názory ostro kritizované a bezmála odsúdené na zabudnutie. V tejto štúdii bude ukázané, že ľudské správanie za komunizmu možno najkonzistentnejšie vysvetliť v rámci Skinnerovej koncepcie, samozrejme, vylepšenej novými poznatkami vedy, najmä kognitívnej biológie a evolučnej psychológie. Skúsenosť komunizmu je výzvou na nové čítanie Skinnera.⁴⁹ Lekcia komunizmu by mohla pomôcť vymiesť animizmus z jeho posledného útulku.

1.5. Biopolitika a veda o moci

Vzhľadom na to, aký vo vede existuje veľký počet relatívne nezávislých disciplín, je vlastne prekvapujúce, že neexistuje samostatná veda o moci. Už v roku 1938 na to upozornil Bertrand Russell⁵⁰ a odvtedy k väčšej zmene nedošlo. Ak by taká veda existovala, mohli by sme ju označiť neologizmom kratológia (*cratology*). Jednotná teória moci by mala začať opisom moci v malých sociálnych skupinách cicavcov, ako krýs, vlkov a mimoľudských primátov (tieto skupiny predstavujú „sociálne asociácie“ alebo „spoločenstvá“). V prípade sociálneho hmyzu sú prísne sociálne hierarchie jednoznačne určované génmi, takže na označenie dominancie napr. včelej kráľovnej možno termín „moc“ použiť iba ako metaforu. Analýza moci u cicavcov by potom mohla slúžiť na vyjasnenie povahy moci v nadbiologických skupinách sociálneho sveta ľudí (takéto skupiny odlišujeme od predchádzajúcich tým, že ich označujeme ako „spoločnosti“). Pokusov využiť biologické poznatky pre analýzu moci v ľudských sociálnych skupinách bolo doposiaľ málo; chvályhodnou výnimkou je najmä kniha Rogera D. Mastersa.⁵¹ Samozrejme aj psychológia moci by mala byť nevyhnutnou súčasťou vedy o moci.

Od sociálnej moci vo všeobecnosti treba odlišiť politickú moc. To si však vyžaduje aj presné vymedzenie pojmu „politika“. Tento pojem sa často používa v príliš širokom zmysle. V slovenskom jazyku komplikácie vznikajú aj z toho, že pre rozlíšenie anglických termínov *politics* a *policy* nemáme rozdielne slová. Široké pojmy majú spravidla len malú explanačnú a heuristickú hodnotu. Je preto účelné používať užšie a presnejšie vymedzenie pojmu. Politickú moc možno chápať ako moc dominujúcich jedincov v nadbiologických skupinách, ktorá umožňuje kontrolovať a riadiť správanie členov takýchto skupín. Politika je zápasom o politickú moc a po jej získaní zápasom o jej udržanie. Politiku možno potom chápať ako podmnožinu širšej množiny, ktorú možno označiť ako *publitika*. Okrem politiky *publitika* zahŕňa aj *civitiku*: konanie ľudí v sociálnom priestore ktorý je označovaný ako občianska spoločnosť; aj tento priestor presahuje rozmery biologickej skupiny. Toto konanie nesleduje uchopenie politickej moci, ale len jej obmedzenie a ovplyvnenie. Ani verejnú správu nemožno označovať ako politiku – aj ona je súčasťou *publitiky*. Práve preto, že mašinéria verejnej správy je previazaná s mašinériou politického riadenia, je žiaduce takéto jasné pojmové rozlíšenie. Predmetom politickej vedy, politológie, je potom však nielen politika, ale

aj iné oblasti verejného života, a teda publicita ako celok. V evolúcii človeka sa politika objavila relatívne neskoro, až keď združovanie ľudí prekročilo hranice rodín a dostalo podobu kmeňov; preto politika nie je biológiou. Jednako, politika vyrastá z biológie a preto aj politológia by mala byť budovaná na fundamente biológie. Biologickými predpokladmi politického správania sa zaoberá biopolitika. Politické správanie je kolektívne, ale určené psychológiou ľudských jedincov. Tieto psychologické aspekty študuje psychopolitika – ona by mala byť ďalším fundamentom politológie.

Politická moc je jednou z podmnožín moci v nadbiologických skupinách. Inými podmnožinami sú ekonomická, byrokratická, zákonná, mediálna a duchovná moc. Politická moc sa líši od tých ostatných v tom, že v nej možno badať výrazný komponent vedomých úmyslov: zdá sa, ako by jednotlivci v politike konali vedomo a zámerne s cieľom dosiahnuť politickú moc a potom si ju udržať. Politická moc sa zdá byť intencionálnou, kým tie ostatné skôr neintencionálne. V skutočnosti však moc ľudských subjektov, či už uvedomovaná alebo nie, je len veľmi malou časťou celkovej moci. To platí aj pre politickú moc. Mémy a ich integrované jednotky (mémplexy), inštitúcie, vykazujú ohromnú a jednoznačne dominujúcu neintencionálnu moc vo všetkých sférach ľudského života. Ak sa občas zvykne hovoriť, že ľudia sú „otrokmi“ svojich génov, rovnako ich možno označiť za „otrokov“ mémov a inštitúcií. Navyše sú ľudia „zotročení“ iným typom mémplexov, artefaktmi – prístrojmi, strojami, výrobkami zábavného priemyslu, symbolickými artefaktmi v podobe vier, predsudkov, povier, vedeckých poznatkov. Uvedomenie si existencie neintencionálnej moci a jej úplnej dominancie v sociálnych záležitostiach je možno kľúčom k odhaleniu podstaty účinnosti komunizmu, ale aj jeho konečného zlyhania.

Separácia moci, rozdelenie moci na tri časti, legislatívnu, zákonodarnú a exekutívnu, sa vyvinulo v Európe spontánne, pokusmi a omylmi, kontinuálnym evolučným testovaním, počas storočí. Teórie o rozdelení moci sú len aposteriornými konceptualizáciami tohto evolučného výdobytku. Americká ústava bola možno prvým pokusom uskutočniť racionálny dizajn spoločnosti. No jej úspešnosť, vyjadrená v pretrvavaní a v relatívnej stabilite politickej organizácie, ktorú inštituovala, mala svoju špecifickú príčinu: Zakladajúci Otcovia rešpektovali – hoci si toho pochopiteľne neboli vedomí – Jaynesov princíp minimálneho predsudku: netvrdili nič navyše o ľudskej prirodzenosti a o spoločnosti v porovnaní s tým, čo bolo známo v ich časoch.⁵² Nič explicitného nevedeli o ohromnej neintencionálnej moci inštitúcií. No pritom zaviedli princíp poistiek („*checks and balances*“) a vzájomnú kontrolu všetkých troch moci, vlastne spätné väzby medzi nimi a takto podstatne „poľudšťili“ neintencionálnu moc inštitúcií. Až oveľa neskôr sa dokázalo, že spätné väzby sú jednou z podmienok stability dynamických systémov. To platí aj pre politický systém a je jedným zo záverov, čo možno odvodiť zo skúsenosti s komunizmom. Aj trhovú ekonomiku je v podstate dynamickým systémom, ktorý sa samoorganizuje a udržuje nespočetnými spätnými väzbami. Za hlavné ideové vlákno, ktoré preniká textom celej tejto knihy, možno považovať toto konštatovanie: Jednou z hlavných príčin nestability a nakoniec aj kolapsu komunizmu bolo to, že v ňom v podstate chýbali alebo nefungovali, akékoľvek spätné väzby. Aj ťažkosti postkomunistickej tranzície možno korelujú s pomalým a defektným znovunastolovaním historicky konštituovaného súboru spätných väzieb.

Tak, ako zásady amerických Zakladajúcich Otcov boli pokusom o racionálny dizajn, bola ním aj zásada moci soviетov, zavedená v Rusku Októbrovou revolúciou v roku 1917: soviетom patrila súčasne legislatívna i exekutívna moc. No na rozdiel od úspešnosti americkej ústavy, ruská koncepcia bola odsúdená ku krachu, pretože spočívala na pomýlenej predstave o ľudskej prirodzenosti a o jej potenciách. Pritom bola zároveň popretím evolučného výdobytku separácie moci. No ešte skôr než bola zásada moci soviетov vystavená praktickému overovaniu, bola vytlačená inou zásadou: tézou o Strane ako „predvoji proletariátu“. Jej náčrt predložil Lenin už roku 1902 v knihe *Čo robiť* a o dva roky neskôr v inej knihe *Krok vpred*,

*dva kroky vzad.*⁵³ Aj sám Marx zdôrazňoval dôležitosť robotníckej strany pre účinné konanie, najmä v analýze lekcie Parížskej komúny z roku 1871, ale to, čo mal na mysli, bola zrejme „klasická“ strana podobná tým, čo v tom čase existovali.⁵⁴ Označenie „strana“ sa však potom nehodí pre organizáciu, ktorú Lenin vymyslel. Ak, treba ho vždy používať s prídavným menom, teda ako „leninská strana“, alebo v synonyme „komunistická strana“. Táto organizácia nemala nič spoločné s politickými stranami aké sa vyvinuli v Európe. Bol to vlastne úplne nový typ organizácie, bez analógie s čímkoľvek v ľudskej histórii. Vlastne „leninskú stranu“ možno označiť za jeden z najväčších vynálezov 20. storočia, rovnako ako atómovú bombu, televíziu a internet. Leninská strana, v kombinácii s iným veľkým vynálezom 20. storočia, masovou indoktrináciou, dala komunistickému systému – a ak pripustíme, že Mussolini a Hitler sa inšpirovali Leninom pri vytvorení ich vlastných strán, aj fašizmu a nacizmu – obľudnú podobu.

Podľa Lenina, kapitalizmus vytvára predpoklady na to, aby robotníci prijali socializmus, ale nerobí ich spontánne uvedomelými socialistami. Proletariát sám od seba môže dosiahnuť iba „odborárske vedomie“. Bolo treba ustanoviť „stranu nového typu“, ktorá by dokázala vniesť do robotníkov revolučnú uvedomelosť. Lenin vymyslel stranu ako vysoko centralizovanú organizáciu s jadrom skúsených profesionálnych revolucionárov. Hoci spočiatku to bolo zamýšľané pre podmienky illegality v cárskom Rusku, tento organizačný princíp ostal zachovaný aj po Októbrovej revolúcii z roku 1917 a bol prijatý ako model pre všetky komunistické strany.

Princíp štruktúry a fungovania komunistickej strany bol nazvaný „demokratickým centralizmom“. Bol to silno centralizovaný systém. Celkom navrchu bola skupina nazývaná „politické byro“ („politbyro“) alebo „Prezídium Ústredného výboru“. Pozostávala z 10 až 25 členov. Pod ňou bol Ústredný výbor, a za ním, v zostupnej škále, boli regionálne, oblastné, lokálne a podnikové organizácie, každá s vlastným výborom. Termín „demokratický centralizmus“ mal vyjadrovať postup hierarchickej voľby funkcionárov vyššej úrovne členmi Strany z nižšej úrovne, ale hlavná idea bola absolútna záväznosť členov skupín na nižšej úrovni hierarchie plniť uznesenia prijaté na vyššej úrovni. Zároveň stanovky strany robili každého jej člena osobne zodpovedného za činy Strany ako celku.

Komunistická strana nebola ani politickou, ani civitickou organizáciou. Bola to organizácia *sui generis*, ktorá vykonávala moc *sui generis*, bez precedensu v dejinách. Prenikala celou spoločnosťou ako nejaký nervový a kardiovaskulárny systém. Miestne organizácie existovali v každej dedine, v každej mestskej štvrti. Organizácie pracujúcich boli vytvorené nielen v továrňach, ale aj v každom úrade, škole, výskumnej inštitúcii, či na univerzitnej katedre. Povinnosťou organizácií bolo nielen uplatňovať uznesenia vyšších autorít v ich prostredí, ale aj monitorovať a kontrolovať pracovisko. Do kompetencie organizácie Strany, pokiaľ išlo o záujem ale aj rozhodnutia, patrili úplne všetky záležitosti pracoviska. Napríklad vo výskumnej inštitúcii stranická organizácia úplne kontrolovala personálne zloženie, rozhodovala o tom, kto bude riaditeľom, kto bude na pracovisko prijatý a kto prepustený, kto bude pripustený k obhajobe dizertácie a k získaniu vedeckej hodnosti. Legitímnou náplňou jej činnosti bol aj rozpočet a výskumné priority pracoviska. Stranická organizácia sa tiež zaoberala, najmä v prvej ortototalitnej fáze komunizmu, osobnými záležitosťami zamestnancov, ako bývaním, rodinným životom, manželskými konfliktami alebo manželskou neverou. Nečudo, že podľa odhadu Jánosa Kornaia stranický aparát (v Maďarsku, ale niet dôvodu prečo by to inde bolo malo byť ináč) bol dvakrát tak veľký ako aparát štátu.⁵⁵

V súčasnej terminológii, sieť stranických organizácií by pripomínala mnohostupňovú hierarchickú neurónovú sieť. Avšak sieť, v ktorej spojenia a váhy na spojeniach boli nedefinované a nestabilné, v podstate takmer nahodilo určené. Čo bolo zamýšľané ako

racionálne dizajnovaná a usporiadaná organizácia, existovalo v podobe vysoko neusporiadaného systému.

Samozrejme, analýza moci iba na úrovni inštitúcií by ostala málo zrozumiteľným fragmentom „vedy o moci“, ak by sme zanedbali individuálne správanie aktérov. O tom bude reč neskôr, no hlavný záver patrí už sem: Politická moc, držaná príliš dlho, znivočí každého človeka.

1.6. Komunizmus a postkomunizmus: výzva pre bádateľov v postkomunistických štátoch

Väčšina európskych krajín, ktoré prešli komunizmom, patrili v minulosti do rakúsko-uhorskej monarchie. Hoci monarchia hrala dôležitú rolu v politických dejinách Európy a urobila významný vklad do európskeho umenia, jej príspevok do pokladnice ideí bol relatívne skromný – až na výnimočné obdobie posledných troch desaťročí jej existencie. Bertrand Russell vo svojej knihe *Dejiny západnej filozofie*⁵⁶, v časti venovanej modernej filozofii (počínajúc Renesanciou) analyzoval dielo dvadsiatich šiestich filozofov, o ktorých sa bežne súdi, že tvoria piliere modernej európskej filozofie. Z nich deväť prislúcha Veľkej Británii, sedem Nemecku, päť Francúzsku, po dvoch Holandsku a USA, jeden Taliansku, ale ani jeden rakúsko-uhorskej strednej Európe.

Možno však jeden vklad tohto regiónu do európskej kultúry bol podcenený. Od 15. do 19. storočia to bol región duchovných i vojenských konfliktov a rozdielných náboženstiev. Obdoba takého dlhého nerozhodného zápasu by sa sotva našla v dejinách Anglicka, Francúzska, Talianska, Španielska, ba i Nemecka. Za cenu bezpočetných obetí a veľkého ľudského utrpenia sa pomaly v tomto regióne rodila myšlienka náboženskej tolerancie. Ako bude v tomto texte neskôr podrobne analyzované, človek je mýtofilný živočích – nezlomná istota svojej osobnej pravdy a pravdy svojej skupiny je súčasťou ľudskej prirodzenosti. Tolerancia k iným názorom je záležitosťou kultúry a plodom kultúrnej evolúcie. Z početných kultúr je iba málo takých, čo k myšlienke tolerancie dospeli; európska kultúra je jednou z nich. Tolerancia je predpokladom toho, čo tvorí jeden z hlavných znakov európskej kultúry, jej polymorfizmus.⁵⁷ Veľký, možno celkom podstatný príspevok krajín bývalej rakúsko-uhorskej monarchie k presadeniu náboženskej tolerancie, a tolerancie vo všeobecnosti, možno ešte len čaká na zodpovedajúce ocenenie historiografiou európskeho myslenia.

Dnes dedičné krajiny bývalej rakúsko-uhorskej monarchie dostali príležitosť urobiť iný podstatný vklad do pokladnice svetovej kultúry. Vzdelanci postkomunistických krajín z prírodných a kultúrnych vied a z humanistiky by mali využiť bohatý materiál, ktorý im vývoj ich spoločností za komunizmu i po jeho implózii poskytuje na dôslednú analýzu človeka a spoločnosti.

Neznamená to ignorovať podiel na analýze komunizmu vzdelancov z tých krajín, ktoré neboli priamo zasiahnuté komunizmom. No istý skepticizmus voči ich príspevku je namieste, opodstatnený dosť kontroverznou skúsenosťou, ktorú postkomunistické krajiny získali so zahraničnými expertmi, ktorí im prišli radiť ako transformovať sociálny systém a budovať kapitalizmus. Americký politológ maďarského pôvodu Rudolf Tökés označil ich postoj a kompetencie slovom síce málo zdvorilým, ale asi nijako nie prehnaným: hubris.⁵⁸ On i iní pozorovatelia sa kriticky vyjadrujú k tomu, čo títo zahraniční poradcovia-experti dosiahli.

Azda jedna z príčin ich zjavného neúspechu bola samotná povaha odporúčaní, ako transplantovať do rozpadnutej spoločnosti bleskovou rýchlosťou systém a inštitúcie, ktoré sa vyvíjali v ich vlastných krajinách spontánne, pokusmi a omylmi, v priebehu desaťročí, ba storočí. Lekcia, čo z toho možno odvodiť, je jednoznačná: vybudovať kapitalizmus racionálnym dizajnom je utópiou porovnateľnou s komunistickou utópiou vedecky riadenej spoločnosti. Inou príčinou bolo podcenenie, ba možno priamo neznalosť, implicitných predpokladov, ktoré umožňujú samotné fungovanie kapitalizmu a republikanizmu: existencia evolučne vybudovaných inštitúcií práva, morálky, republikánskych cností, ba dokonca aj etikety – všetko podstatných zložiek sociálneho kapitálu. Naivnými sa ukázali aj predpoklady, že zavedenie trhu bude automaticky umravňovať ľudí a obnoví právny stav. Takúto zjednodušenú doktrínu možno opodstatnene nazvať „neomarxizmom“. Je prekvapujúce, že sa nestretla s väčším odporom v krajinách, v ktorých marxistická dogma o určení „nadvstavby“ „základnou“ bola tak presvedčivo vyvrátená. Zdá sa preto, že tí, čo poznali komunizmus na vlastnej koži a dosiaľ každodenne znášajú jeho následky, majú lepšiu kvalifikáciu na to, aby postihli pravú, neskreslenú tvár komunizmu a postkomunizmu než tí, čo vďaka svojej osobnej skúsenosti nemusia nič vedieť o týchto implicitných predpokladoch „normálnosti“.

2. Tvárnitel'nost' ľudských bytostí a nemennost' ľudskej prirodzenosti

2.1. Prvá fáza komunizmu: ortototalitarizmus

V ortodoxnej marxistickej klasifikácii je komunizmus konečným štádiom viacerých postupných dejinných etáp. Predchádza ho socializmus, ktorý je zasa zákonitou etapou po kapitalizme. Až do rozpadu európskych komunistických režimov, marxistickí ideológovia hlásali, že štádium komunizmu ešte nebolo dosiahnuté v žiadnej z krajín, ale že v Sovietskom zväze a v krajinách s ním asociovaných existoval plne rozvinutý socializmus. Po páde komunizmu, ktorý je v tejto štúdií obyčajne označovaný termínom implózia, sa stalo bežným používať výraz komunizmus v inom zmysle: ako názov pre politický systém a pre jeho ekonomickú, sociálnu a filozofickú doktrínu, ktorý existoval v krajinách s mocenským monopolom komunistickej strany. Táto štúdia používa výraz „komunizmus“ v tomto zmysle.

Komunizmus bol totalitným systémom. Niesol typické znaky totalitarizmu, ako ich popísala Hannah Arendtová.⁵⁹ Komunizmus ostal totalitným až do svojho konca. No v jeho evolúcii, od jeho vzniku až po uhynutie, možno rozpoznať dve, dosť zreteľne odlišné štádiá: ortototalitné a paratotalitné. Zložitý postkomunistický prechod možno považovať za konečné, tretie štádium komunizmu.

Prvé štádium, ktoré trvalo od uchopenia moci komunistickou stranou až do smrti Josifa Stalina v roku 1953 a potom pomaly a plynulo prechádzalo do druhého štádia, je obyčajne známe pod názvom stalinizmus. Bolo analyzované vo veľkom počte publikácií a možno najdôkladnejšie v *Čiernej knihe komunizmu*.⁶⁰ Ortototalitná fáza spočívala na Stalinovej doktríne, podľa ktorej ako socializmus postupuje od jedného triumfu k druhému, triedny boj sa stáva intenzívnejším a nepriateľ čoraz zúfalejším, no tým aj agresívnejším.

Fáza stalinizmu sa často označuje marxistickým výrazom „diktatúra proletariátu“. Počas nej malo dôjsť k „likvidácii“ buržoáznej triedy a spolu s prechodom na beztriednu spoločnosť mali vzniknúť nové komunistické ľudské bytosti. Norman Barry⁶¹ to zhrnul takto: „*Je ortodoxnou marxistickou doktrínou, že premena seba sa uskutočňuje zároveň so zmenou podmienok života, takže nahradenie kapitalistického spôsobu výroby – založeného na rozsiahlej sociálnej deľbe práce, súkromnom vlastníctve a peňažnej ekonómii – socialistickým a nakoniec komunistickým ekonomickým systémom so spoločenským vlastníctvom a s odstránením peňazí aj spoločenskej deľby práce privedenie k nahradeniu sebeckého človeka kooperatívnou altruistickou osobnosťou.*“ Prvý zámer sa úspešne uskutočnil (vrátane fyzickej likvidácie nepriateľov), druhý však úplne zlyhal. Predstavy, že sa „nadstavba“ (zahŕňajúca ľudské myslenie a správanie) automaticky prispôsobí economickej základni a že ľudia sú neobmedzene tvárniteľní, bola sfalzifikovaná.

Ľudské správanie samozrejme nie je rigidne určované génmi. Tvrdenie, že každá jednotlivá črta správania má svoj jednoznačný genetický determinant by bolo rovnako podivné ako hypotéza, že každému morfológickému znaku zodpovedá jeden gén. Hoci takúto hypotézu nik nevyslovil, jednako bola častým predmetom polemiky zo strany antineodarwinistov a biologických štrukturalistov. Ale aj najúpornejší oponenti názoru, že gény určujú a obmedzujú ľudské konanie, pripúšťajú existenciu nejakých predispozícií, aj keď iba len vo forme podmienenia „*niekoľkých užitočných inštinktov, zopár rozoznatel'ných emócií, ale nijakého podmienenia intelektu.*“⁶² (S čím by súhlasili aj marxisti.) Ak takíto oponenti pripúšťajú rolu génov, tak len ich rolu v určovaní fyziologických funkcií a niečoho, čo vytvára „kapacitu pre kultúru“, azda v podobe jediného „génu pre kultúru“ a teda pripúšťajúceho skoro neobmedzenú „kultúrnu tvárniteľnosť“ ľudí. Takýto pohľad presvedčivo vyvrátili evoluční psychológovia.⁶³ Avšak práve zo skúsenosti s komunizmom možno vyvodit', že musí existovať istý počet geneticky určených „kultúrnych lokusov“.⁶⁴

Možno si ich predstaviť ako potenciálne konfigurácie centrálného nervového systému, akési „prázdne priechytky“, ktoré sú pripravené, aby boli vyplnené príhodnými údajmi z prostredia. Tak ako génový lokus môže byť obsadený jednou z rozdielnych aliél, abstraktný kultúrny lokus by sa stával konkrétnym po vyplnení jednou z alternatívnych „kultúrnych aliél“, ktoré sú k dispozícii v kultúrnom prostredí daného ľudského jedinca. Kultúrne alely by zodpovedali tomu, čo sa zvykne označovať termínom „mémy“.

Samotné mémy majú ale svoju vlastnú autonómnu dynamiku, ktorá nie vždy korešponduje s ľudskými želaniami, takže možno od ľudí očakávať iné správanie, ktoré presahuje to, čo je určené génmi – správanie vynútené mémami. Niektoré mémy nemusia byť pre jedinca výhodné, ale môžu byť užitočné pre skupinu, iné nemusia prospievať ani skupine a jednako dokopy umožňujú konštrukciu sociálnych inštitúcií, ktoré pridávajú stabilitu celej spoločnosti.⁶⁵

Jedno z najzničujúcejších tvrdení Marxa bola jeho téza, že revolúcia nemá prevziať existujúce štátne inštitúcie, ale že ich má rozbiť a vytvoriť si nové.⁶⁶ Podľa neho legislatívnu a exekutívnu moc treba spojiť do jedinej organizácie. Takto marxizmus negoval celú politickú znalosť, ktorá sa v Európe hromadila evolučným učením po stáročia. Tým, že ponímal filozofiu, morálku a kultúru všeobecne ako jednoduché závisle premenné ekonomiky, negoval aj výsledky dlhodobej autonómnej evolúcie európskej kultúry. To, čo komunizmus dosiahol, nebolo vytvorenie novej kultúry a nových inštitúcií, ale odstránenie, odlúpnutie kultúrnych vrstiev a obnaženie človeka až na jeho biologický „stržň“. Rezervoár mémov bol zdeformovaný a ochudobnený do tej miery, že niektoré kultúrne lokusy nemohli byť vyplnené nijakými alelami. Samotný tlak na premenu ľudí mal opačný účinok: niektoré univerzálne črty ľudskej prirodzenosti, ich primordiály, boli týmto tlakom vytlačené na povrch tak, že sa stali zjavnými. Ďalšie podkapitoly sú ich vysvetlením.

2.1.1. Ľudia sú mýtofilne živočíchy

Hoci tento ľudský primordiál môže koreniť v univerzálnosti biologického „fanatizmu“ – každý biologický druh je v podstate „fanatikom“ svojho „jedine správneho vysvetlenia sveta“ – bol asi aj selektovaný ako dôležitá výhodná, adaptívna črta u našich predchodcov v savane.⁶⁷ Prostredie, v ktorom sa formovali ľudské mentálne predispozície, nepodporovalo darwinovskú zdatnosť jedincov, ktorí boli nerozhodní, váhaví, tolerantní, ohromení komplexnosťou sveta a náchylní k pocitu kognitívneho zmätku a existenciálnej úzkosti. Mýtus ako úplné, všeobsiahle, vševedúce a nesporné vysvetlenie sveta naplňuje jednu z najsilnejších ľudských potrieb a poskytuje silné emocionálne uspokojenie.

Marxizmus vynikajúco uspokojoval ľudskú potrebu úplného vysvetlenia sveta. Nič podstatného neostávalo nevysvetleným. Marxizmus „odhaľoval“ zmysel vesmíru a dejín. A čo bolo najpodstatnejšie, dával zmysel životu každému jednotlivcovi. Pretože podľa Engelsa „sloboda je poznaná nevyhnutnosť“,⁶⁸ marxizmus dával pocit slobody každému, kto veril v historickú nevyhnutnosť komunizmu. Zároveň jednotlivca zbavoval akýchkoľvek morálnych dilem. „Mravné je všetko, čo slúži veci komunizmu“ – taký jednoduchý bol Leninov „kategorický imperatív“.

Marxistický mýtus mal v sebe veľkú príťažlivosť tým, že podporoval a rozvíjal tie ľudské vlastnosti, ktoré európska kultúra potláčala a odsudzovala ako necnosti: závisť a nenávisť. Závidieť bohatým, to bol vítaný motív v boji za sociálnu rovnosť a za beztriednu spoločnosť. Nenávidieť triedneho nepriateľa bola cnosť. Marxizmus špecificky opodstatňoval pomstu voči „utlačateľom“. Podobne ako iné ideológie, ktoré nepriateľovi pripisujú všemožné prečiny, marxizmus bol príťažlivý pre tých, čo mali sklón cítiť sa vinnými: aká je to úľava keď sa pocit viny môže premeniť na pocit nenávisť!

Keďže marxizmus chápal proletariát ako najpokrokovejšiu triedu, čakalo by sa, že priťahoval najmä nevzdelaných ľudí. O to viac, že marxizmus bol schopný vysvetliť ale aj opodstatniť ich nenávisť voči ľuďom s dobrou výchovou. V skutočnosti však veľa jednoduchých ľudí sa pridržalo, prinajmenšom v prvom virulentnom štádiu komunizmu, svojich jednoduchých mýtov zdedených od predchodcov. Hoci Marx označil náboženstvo za „ópium pre ľud“, toto ópium po dlhú dobu pretrvávalo práve medzi jednoduchými ľuďmi. Marxizmus sa stal, podľa vyjadrenia Raymonda Arona, „ópiom intelektuálov“⁶⁹ – okrem iného aj preto, lebo intelektuáli boli hlavnou skupinou, ktorej bol marxizmus násilne vnucovaný. Doslovný zmysel slova intelektuál ani presne nevystihuje túto kategóriu ľudí; vhodnejšie by bolo slovo „afektuál“. Ide o ľudí, u ktorých potreba univerzálneho vysvetlenia sveta je motivovaná silným emocionálnym tlakom, ktorý ich potom tiež k prijatému vysvetleniu silno viaže a núti ich toto vysvetlenie prenášať na iných, obyčajne prostriedkami masovej komunikácie. Slovo „inteligencia“ sa v pôvodnej angličtine nevyskytuje vôbec a bolo do nej prevzaté z ruštiny. Podiel afektuálov, inteligencie vôbec, na zavedení komunizmu a na určení jeho prvej ortototalitnej fázy je tak podstatný, že by táto prvá fáza mohla byť nazývaná skôr „diktatúrou inteligencie“ (alebo v jazykoch, kde slovo „inteligencia“ má širší význam, „diktatúrou afektuálov“), než „diktatúrou proletariátu“. Poľský básnik Czesław Miłosz majstrovsky opísal rolu intelektuálov v počiatočnej fáze komunizmu.⁷⁰

Stabilita ľudských skupín, keď už prekročili svoje pôvodné biologické rozmery, sa udržuje dvomi typmi moci v skupine. Jednu predstavuje náčelník, druhú šaman. Prvý má politickú, druhý duchovnú moc. Náčelník i šaman boli vždy rozdielne, možno priam protikladné psychologické typy; prvý – realista a pragmatik, druhý – afektuál. V moderných spoločnostiach intelektuáli (afektuáli) plnia rolu šamanov. Komunizmus tým, že rozbil tradičné politické inštitúcie a poprel tradičné chápanie politiky, vytvoril vo svojej prvej fáze podmienky na nový, jedinečný druh politickej moci. Afektuáli už nemuseli mať v rukách svoju tradičnú duchovnú moc, otvoril sa im prístup k politickej moci. Došlo k spojeniu dvoch nekompatibilných funkcií do jednej. Aby afektuáli svoju politickú moc v štáte proletariátu legitimizovali, pribrali k politickej moci aj „skutočných“ proletárov, väčšinou nevzdelaných a prípadne aj s nižšou inteligenciou. Toto však otvorilo cestu k moci tretiemu typu ľudí: jednotlivcom s patologickými ambíciami, pre ktorých moc nad inými ľuďmi bola špecifickou podobou ich mýtofilie; často to boli psychopatické osobnosti. Pritom však samotní vládcovia sa stali bábkami organizácie, ktorú možno opodstatnene nazvať Leninovým diabolským vynálezom: komunistickej strany. Tieto tri extrémne osobnostné typy, ztročené inštitúciou, dali prvému štádiu komunizmu jeho monštruózný charakter.

Toto posunulo do popredia druhú ľudskú charakteristiku:

2.1.2. Ľudia sú hypersociálne, ale prísne skupinovo obmedzené, živočíchy

Hypersociálnosť človeka je určená najmä faktom, že väčšina ľudských sebeckých potrieb môže byť uspokojovaná iba sociálne. Začína to zberom potravy, sexom, všetkými formami maznania (grooming; vrátane vokálnej komunikácie), pokračuje cez trhovú výmenu a cez mémy ako alely kultúrnych lokusov, až po mýtofiliiu.⁷¹ Prirodzené ľudské skupiny boli malé neanonymné skupiny lovcov a zberačiek. Mýty, okrem funkcie, ktorá už bola analyzovaná, majú aj iné funkcie. Jednou z nich je, že fungujú ako skupinové „lepídlo“ tým, že vlastnej skupine dávajú pocit jednoty a podnecujú napätie medzi skupinami. Kultúrna evolúcia zväčšovala rozmer ľudských skupín s využitím ľudskej schopnosti abstrakcie a symbolizácie. No akokoľvek veľké, nadbiologické by boli súčasné ľudské skupiny, ľudská

skupinovosť sa nestratila: patriť do vlastnej skupiny je jednou z primordiálnych a nepotlačiteľných ľudských potrieb. Ideológie slúžia ako nová forma mýtov, teda ako skupinové „lepidlá“, na to, aby veľké skupiny stabilizovali, ale aj na to, aby legitimizovali nevyhnutné hierarchie vo vnútri každej skupiny.

Marx nazval ideológiu „falošným vedomím“. Svoju teóriu spoločnosti považoval za vedu, nie za ideológiu. Za vedu pre všetkých – s výnimkou triednych nepriateľov. Akonáhle budú nepriatelia „zlikvidovaní“, beztriedna spoločnosť nebude nijakú ideológiu potrebovať: nahradí ju „vedecký svetový názor“ marxizmu. Keďže rozlíční ľudské skupiny, s ich špecifickými záujmami, hodnotami, hľadiskami a mýtami naďalej pretrvávali aj po tom, čo komunistická strana mala v rukách politickú moc, a keďže propaganda nestačila, násilie sa stalo nevyhnutným prostriedkom, ktorým sa mala vnútiť marxistická „veda“ celej populácii.

Zo štúdií etnológov je známe, že sociálne skupiny prírodných národov často nepovažujú príslušníkov iných skupín ani len za ľudí.⁷² Konrad Lorenz nazval tento úkaz ľudskou pseudo-speciáciou.⁷³ Tento ľudský sklon sa stal pre komunistov veľmi výhodným vo vrcholných časoch násilia. Silná ľudská emocionálna črta, empatia, môže klásť obmedzenia pri zaobchádzaní dokonca aj s nepriateľmi, pokiaľ sú títo považovaní za ľudí. Aby sa akékoľvek zábrany odstránili, bolo treba premeniť nepriateľa najprv na zločinca a postupne na neľudskú obludu. Terminológia komunistov, medzi nimi aj prominentných jemnocitných spisovateľov, bola bohatá na mená zvierat, keď sa aplikovala na nepriateľov: vši, červy, krysy, psi, vlci, hyeny. Ako napísal Alain Brossat „*barbarské rituály čistiek, beh vyhladzovacej mašinérie na plné obrátky sa nelíšia v slovách ani v praktikách od animalizácie bližšieho, zredukovania skutočných nepriateľov na zvieratá*“.⁷⁴ Eugenia Ginsburgová, ktorá bola obeťou gulagov, takto charakterizovala jedného zo svojich učiteľov: „*Nebol sadistom. Nemal nijaké potešenie z nášho utrpenia. Jednoducho nás nevidel, lebo nás úprimne nepovažoval za ľudské bytosti*“.⁷⁵

Nanucovanie sociálnej homogenity protirečí ľudskej prirodzenosti. Fjodor M. Dostojevskij, jedinečný pozorovateľ ľudského správania, napísal, že „*popri chýbaní slobody a nútenom robotovaní bolo ešte jedno mučenie v tábore nútených prác, možno horšie než ostatné. Bolo to nanútené spolužitie*“.⁷⁶ Ľudská hypersociálnosť je skupinová sociálnosť. Komunizmus, vo svojom čierno-bielom totalitnom videní sveta, vnucoval extrémnu sociálnu a kultúrnu homogenitu. V ekonomike plánovania a nedostatku bol byt chirurga práve tak priestorný (či skôr stiesňujúco malý), rovnako zariadený, rovnako pohodlný (či skôr skromný) ako bol byt úradníka alebo robotníka. Nikto z nich nemal inú možnosť než pozeráť tú istú štátnu televíziu. Prečo by aj nie, keď všetci boli zamestnancami štátu a mali byť vyznávačmi tej istej štátnej ideológie. Pri jemnejšom rozlíšení sa dali samozrejme rozoznať početné malé skupiny. No mnohé z nich, napríklad skupiny pracujúcich na tom istom pracovisku, mali ďaleko od normálnosti malých biologických skupín: dominujúci alfa jedinci v nich dosahovali vedúce postavenie nie cez výber podľa kvality, ale iba vďaka nominácii Stranou.

Okrem delby práce skupinový život a jeho dynamika je určená veľkým ľudským mentálnym a behaviorálnym polymorfizmom,¹⁸ určeným tak genetickou výbavou ako aj podmienkami osobnostného vývinu. Rôzne črty sú v populácii rozlične rozložené a v prirodzených skupinách vo veľkej miere viac-menej spontánne určia umiestnenie jedincov v hierarchii skupiny. Aj keď je spoločnosť zjednodušená a je jej vnucovaná homogenita, pokračuje selekcia jednotlivcov s vhodnými črtami. No jedno prísne sociálne delenie bolo stanovené od počiatku komunistického systému moci: rozdelenie spoločnosti na dve časti – členov a nečlenov komunistickej strany. Toto delenie urobilo z mocenského systému Strany, oficiálne nazývaného „demokratický centralizmus“, jedinečnú podobu „neo-cárizmu“: vedľa „cára“, ktorým bol generálny tajomník Ústredného výboru strany, existovali stovky a tisícky „minicárov“ na všetkých úrovniach, šéfov a tajomníkov stranických výborov, v mestách a dedinách, na pracoviskách a možno aj, neformálne, rovno v rodinách.

Na rozdiel od sociálnej patológie malých skupín, takáto štruktúra by možno ani nebola v rozpore s ľudskou prirodzenosťou, keby bolo bývalo dost času, aby prebehla konzistentná selekcia: existujú ľudia túžiaci po moci, ale aj takí, ktorí potrebujú závislosť a submisiu. Komunizmus ešte viac než nacizmus dokázal, že ľudia, ktorí sú vystavení neistote a hrozbe, túžia po vodcovi, führerovi. To sa stalo zjavným v prvej fáze komunizmu (Stalin počas druhej svetovej vojny), ale aj v jej druhej fáze (Dubček v rokoch 1968 a 1969) a vlastne aj v tretej fáze, v postkomunistickom prechode (Klaus, Mečiar, Putin).

Moc nie je nikdy statická, akokoľvek by sa mohla javiť stabilnou. Spolu s inherentnou dynamikou mémov a inštitúcií, samotná ľudská prirodzenosť ukladá moci fatálny priebeh: vzostup až na vrchol a potom nevyhnutný zostup a rozpadnutie. Keďže komunistický systém nemal racionálne mechanizmy omladzovania a výmeny, vývoj moci musel nevyhnutne ísť od afektuálov cez „kult osobnosti“ až ku gerontokracii. Politická moc, pokiaľ trvá veľmi dlho, korumpuje každé ľudské individuum. Robí totiž ľahko dostupnými najrozmanitejšie druhy psychologických odmien a je v nej málo negatívnych spevňovaní. Hodí sa ako miniatúrny model na štúdium toho, čo sa stane s celým ľudstvom, keď sa príliš ľahká dostupnosť všetkého druhu potešenia bude sa vzťahovať na všetkých ľudí: Skinner nás predtým presvedčivo varoval.⁷⁷ Bystrý pozorovateľ Henry Kissinger si všimol, že moc je najsilnejším afrodisiakom. Úpadok idealizmu, strata morálnych zásad, bezbrehá márnomyseľnosť mocných – vykreslená mnohými umelcami – má jednoduché vysvetlenie cez spôsob, akým sa osobnosť formuje – a deformuje – podmieňovaním odmenami a trestami. Je pozoruhodné, že nie iba dlhodobé vlastníctvo moci, ale asi už aj prvé okamžiky pri moci, vedú k selektívnemu pohľadu na skutočnosť, ktorý postupne degeneruje až do podoby úplnej „slepoty moci“. Už aj len strach zo straty moci bol účinným faktorom, formujúcim správanie komunistických vodcov. Zvláštnosti moci za komunizmu viedli k takým formám boja o moc, aké už dávno prekonala kultúrna evolúcia: k vymysleným súdnym procesom, mučeniu, vraždám.

Monštruózne súdne procesy za komunizmu, ako ich typizujú procesy v Sovietskom zväze v rokoch 1936-1938, pôsobivo popísal Solženicyn.⁷⁸ Psychologické aspekty komunistických procesov možno odvodiť z písomných svedectiev dvoch mužov, ktorí prežili proces s „vodcami protištátneho sprisahaneckého centra vedeného Rudolfom Slánským“ v Československu v 1952.⁷⁹ Pred súdnym procesom – počas ktorého sudcovia čítali vopred pripravené otázky, a na tie obvinení odpovedali dopredu naspamäť naučeným textom, a v ňom sa priznávali k zločinom, ktoré nespáchali – bolo najprv treba zlomiť osobnosti obvinených. Použili sa na to nové metódy, ktoré sa ukázali byť účinnejšími ako metódy mučenia používané v stredoveku alebo v časoch nacizmu. Obvinení boli vystavení dlhodobej spánkovej deprivácii. Tieto metódy psychologického tlaku možno vysvetliť ako techniky inštrumentálneho podmieňovania odmenami a trestami. Dôkladná analýza ostáva výzvou pre psychológov. Je až prekvapujúce, že sa dosiaľ nevie, či sa vyšetrovatelia naučili tieto procedúry sami metódou pokusu a omylu – čo nie je veľmi pravdepodobné – a do akej miery sa ich naučili od sovietskych „poradcov“. Nezodpovedanou je najmä podstatná otázka, či pôvodcami týchto metód neboli niektorí sovietski vedci, inšpirovaní technikami podmieňovania, ktoré vypracovali na pokusných zvieratách Pavlov a Skinner a ich spolupracovníci.⁸⁰

Akokoľvek by to bolo, Skinnerovu doktrínu stalinské procesy, prinajmenšom tie v Československu, presvedčivo potvrdili. Odpudzujúce väzenie v Prahe-Ruzyni slúžilo ako veľká Skinnerova klietka pre pokusy na ľuďoch. Muži, ktorí boli fanatickými komunistami v podmienkach demokratickej republiky, ktorí dokázali veľa riskovať za nacizmu a boli ochotní obetovať svoj život za ideu v ktorú verili, strácali svoju osobnostnú integritu, keď boli vystavení dlhodobým podmienkam inštrumentálneho podmieňovania. Ľudská sloboda a dôstojnosť, predmet Skinnerovej teoretickej kritickéj analýzy, boli vystavené nezamýšľanému experimentálnemu testovaniu, ktorého výsledky podporili Skinnerove

postuláty. Koncept vývinového račetu, o ktorom sa bude pojednávať v tejto štúdií neskôr, by sa tu mohol použiť na vysvetlenie individuálnych rozdielov v odolnosti voči týmto procedúram, a takisto na vysvetlenie trvalého poznačenia tých, čo procedúrami prešli, ale priazňou osudu neskončili na popravisku.

Možno ide o všeobecnú črtu vedúcich komunistov, ale stala sa nápadnou najmä počas stalinských procesov: čím prenikavejšia bola morálna degradácia a lipnutie na moci, tým silnejšia bola aj oddanosť Strane ako absolútnej referenčnej skupine. V niektorých známych prípadoch popri štandardných metódach vynúteného priznania urýchlilo ochotu obvinených odrecitovať naučené sebaobvinenia aj presvedčenie, že tým prejavujú službu záujmom Strany. Ba boli vyslovené aj domnienky, že tí, čo sa z týchto príčin priznávali k nespáchaným zločinom, si cenili príslušnosť k skupine komunistov viac ako vlastný život.⁸¹ Pripomína to správanie sa jednotlivcov v niektorých skupinách prírodných ľudí: vylúčenie zo skupiny je takým silným stresom, že spôsobí smrť príslušnej osoby (dobré známy prípad tzv. „voodoo“ smrti).⁸²

Toto konštatovanie má všeobecnejší význam. Poukazuje na centrálnu rolu sebaklamu v ľudskom myslení a konaní. Sebaklam bol dôležitým konštitutívnym prvkom za komunizmu tak v konformizme s režimom ako aj v rezistencii k jeho ideologickým tlakom. Tí, ktorí sa poddali, sotva kedy pripustili opravdivé príčiny nielen pred inými, ale aj sami pred sebou: nepoznali ich. Ideológovia boli tým presvedčivejší v snahe ovplyvniť iných, čím sami presvedčivejšie verili v blud, čo hlásali. Dôležitosť ľudského sebaklamu si už všimli Adam Smith a Charles Darwin a jeho dôkladná analýza Richardom Alexandrom vytvorila predpoklady na ešte väčšie rozšírenie a zovšeobecnenie tejto idey.⁸³ Dáva Heglovej „ľsti Rozumu“ evolučné vysvetlenie. „Lest' rozumu“, ako sa prejavuje v sebaklame, tak mocná a účinná v ľudských individuálnych činoch a pravdepodobne nevyhnutná pre bezporuchový beh sociálnej mašinerie, by sa mohla premenovať na „lest' evolúcie“.

Sebaklam, súčasť ľudskej hypersociálnosti, má svoj podiel na ďalšej ľudskej charakteristike:

2.1.3. Ľudia sú plaché, bojazlivé, vystrašené živočíchy

Túto črtu dnešný človek zdedil od ľudí, čo žili v savane a (ako sa dá usudzovať zo správania šimpanzov) azda dokonca ešte od našich predchodcov, čo žili v konároch tropických lesov. Mohlo by sa zdať čudným vyvodzovať takúto črtu ako vari najvýznamnejšiu druhovo špecifickú charakteristiku človeka práve analýzou komunistického dedičstva. Skôr by sme mohli byť v pokušení pripísať všetky jeho krutosti, mučenia, masakry krajne agresívnemu živočíchovi, nevydarenej beštii, zbabranému dielu evolúcie, monštru. V skutočnosti však práve strach je základným pojmom na pochopenie totalitárnych zvráteností. Bojazlivosť, adaptívna vlastnosť jedinca v skupine, ktorá stála tvárou v tvár neistote a hrozbám prírodného prostredia, získava abnormálne veľké rozmery v obrovských anonymných megaspoločnostiach. Mýtofilia, honba za mocou, zneužívanie moci, poddajnosť, obdiv k vodcom, skupinová kohézia, závisť a nenávisť, sebaklam – to všetko sa stalo takým veľkým až prehnávaným za komunizmu práve v dôsledku všadeprítomnosti strachu. Bojazlivosť sa stala vynikajúcou živnou pôdou na rozšírenie nových druhov virulentných mémov, zotročujúcich ľudí jedinečným spôsobom. Strach držal v šachu každého, utláčaných i utlačovateľov. Najlepším dokladom je Stalinova paranoja a jej strašné dôsledky.

Ľudská racionalita má zvláštnu stránku, ktorá by mohli formálni racionalisti považovať za iracionálnu: je vo veľkej miere určovaná strachom. Strach, výhodný, adaptívny v savane, bol určovateľom nielen podoby komunizmu, ale je aj – priamo či nepriamo – jednou z hlavných príčin väčšiny súčasných problémov. Zachováva si svoje adaptívne kvality cez jeden prejav ľudského správania, životne dôležitý pre spoločnosť: v rešpektovaní

a zachovávaní morálky a práva ľudskými jedincami. Strach, nevedomý a prikrýty sebaklamom, zabráňuje jednotlivcom v takých činnostiach, ktoré môžu byť prít'azlivé pre ľudské biologické ustrojenie a pre ktoré človek nemá nijaké čisto biologické brzdy. Práve kultúra ukladá na takéto správanie neprekročiteľné tabu. Dostojevskij sa celoživotne zaoberal skúmaním toho, čo sa stáva s ľuďmi, keď porušia tieto tabu. Vražda je jedným z nich. Po usmrtení inej ľudskej bytosti človek „*stráca akúkoľvek súdnosť. Bol by schopný zabiť kohokoľvek, kto mu prekríži cestu, zabiť pre potešenie, pre slovo, pre pohľad. Je ako opitý, v akomsi tranze. Ako by teraz, čo raz prekročil osudnú hranicu, nachádzal pôžitok v tom, že pre neho už nič nie je sväté; ako by ho niečo nutkalo nedbať na nijaký zákon a moc a vychutnávať nespútanú, neobmedzenú slobodu, vychutnávať, ako mu srdce t'rpne hrôzou, ktorú sám pred sebou pociťuje.*“⁸⁴

Je vhodné použiť termín „Dostojevského bariéry“ pre tie bariéry, čo vztýčila kultúra a urobila ich neprekročiteľnými. Za komunizmu príliš veľa ľudí prekročilo tieto bariéry, a ich nezvratná premena, internalizované Kainovo znamenie, ktoré možno už nikdy zo seba nedokážu zmazať, je pravdepodobne najt'azšie bremeno, čo nesú z komunistického minulosti. Je to aj jedna z najdôležitejších častí poučenia z komunizmu: ľudia sa musia vyhýbať i len priblíženiu sa Dostojevského bariéram; niektoré z nich môžu byť ako najzhubnejšie drogy – jediné vyskúšanie navodí celoživotnú závislosť.

Strach mohol fungovať ako dôležitý faktor, ktorý formoval a deformoval ľudí, čo sa dostali k moci. Premena oddaných, idealistických revolucionárov na nemorálne skorumpované osoby, schopné akejkol'vek perfidnosti, tu môže mať svoju hlavnú príčinu. V demokratickom systéme je strata moci inštitucionálne implementovaná a každý, kto je pri moci, berie to ako samozrejmosť. Po strate moci má demokratický politik príležitosť, aby sa znovu o získanie moci legitímne usiloval. Za komunizmu bola situácia úplne odlišná. Strata moci bola spravidla nezvratná, spojená so stratou početných privilégií, ale aj s neistotou a s ohrozením rodiny. Strach zo straty moci sa pravdepodobne stal dominujúcou emóciou komunistických vládcov, hoci nemusel byť vždy pociťovaný vedome. Ťažko ináč by sa dalo vysvetliť správanie vedúcich politikov, napríklad členov politbyra Komunistického strany Československa, počas stalinských čistiek. Tí istí ľudia, ktorí všetkými spôsobmi pomáhali svojim súdruhom za čias nacizmu, riskujúc priam vlastné životy, v inej dobe, keď získali moc a cítili sa ohrození tým, že by ju mohli stratiť, boli schopní zriecť sa najlepších priateľov a súhlasiť s ich uväznením, ba dokonca aj s popravou. Nielen súhlasiť – nariadiť uväznenie i popravu. Situácia sa nezmenila ani za „benígneho“ paratotalitného komunizmu. V Československu Gustáv Husák, ktorý sa v minulosti sám stal obeťou stalinských súdnych procesov a bol opustený, ba zradený takmer všetkými svojimi priateľmi, neskôr, v paratotalitnej „normalizácii“, keď sa stal prezidentom a prvým tajomníkom komunistického strany, neváhal uväzniť aj takých oponentov, ktorí s ním boli lojálni v čase, keď bol vo väzení. Paranoja bola asi spoločným znakom všetkých politikov, ktorí mali v rukách moc príliš dlhú dobu. Ak Stalinova paranoja dosiahla až klinickú podobu, nemuselo ísť nevyhnutne o endogénnu predispozíciu, ale mohla byť vyvolaná jeho výnimočným postavením v hierarchii moci.

Samozrejme, strach núti hľadať bezpečie a istotu. Potreba bezpečia, vyplývajúca z ľudskej vystrašenosti, je jednou z najelementárnejších a najintenzívnejších ľudských potrieb. Tým, že komunizmus vystavil jedincov všadeprítomnému strachu, túto potrebu ešte vystupňoval, pričom zmrzačil potrebu slobody a nezávislosti. Z ľudí tak robil pokorných a oddaných služobníkov tých, ktorí boli schopní ich chrániť a poskytnúť im pocit bezpečia, akokoľvek iluzórny. V období postkomunistického neistoty táto špecifická deformácia pretrváva, takže neschopnosť krehkých inštitúcií zaistiť bezpečie bola v prvom desaťročí po implózii komunizmu možno hlavným ohrozením novovznikajúcich labilných demokracií.

Strach je súčasťou ďalšej ľudskej charakteristiky:

2.1.4. Ľudia sú hyperemocionálne tvory

Je možné, že ľudská schopnosť sebauvedomenia sa vyvinula paralelne, ba neoddeliteľne, s hyperemocionalitou. Sebauvedomenie a schopnosť pociťovať silné emócie je hádam konečným produktom „evolučného trieľu“ v ľudskej evolúcii, takže z evolučného hľadiska nemusí byť nevyhnutne výhodná, adaptívna. Emócie sa stali hlavným motorom paraadaptívneho, expresívneho správania. Jeho súčasťou je náklonnosť k hraniu sa a schopnosť humoru.

Je zrejme, že všetky ľudské charakteristiky, čo boli dosiaľ vymenované, vynikajú tým, že nesú zároveň silný emocionálny náboj. Ak neprevláda strach, je otvorený priestor na mnohé iné emócie. Na druhej strane však strach potláča a marí všetky iné emócie.

Náramné zjednodušenie duchovnej sféry za komunizmu, dôsledok pokusov racionálne ju ovládať, sa nedotklo len kognície, sféry myslenia, ale rovnako aj emócií. Umenie, dôležitý zdroj „estetických mémov“, bolo spútané primitívnou doktrínou „socialistického realizmu“. Nezávislí umelci boli umlčaní a perzekvovaní. Pritom však práve tento útlak, v kombinácii s plochosťou každodennosti a s absenciou vzrušujúcich podnetov, aké sa naopak v nadbytku ponúkajú spotrebiteľom v kapitalizme, vyvolali jedinečný jav: záujem o umenie prekvalit, ľudia čítali klasickú literatúru, oceňovali a dychtivo vyhľadávali výtvarné umenie západu, ktoré bolo doma neuznávané alebo aj zakázané. Umenie vyvažovalo plochosť a ošarpanosť každodenného života.

K ľudskej prirodzenosti patrí vlastnosť, na ktorú sa zabúda a je pritom podstatná. Je to schopnosť prekročiť, transcendovať čisto biologické určenie. Hyperemocionalita podstatne rozšírila repertoár ľudských potrieb a vytvorila ich hierarchiu, od základných, ktoré má človek spoločne s inými živočíchmi, až po špecificky ľudské. Skúsenosť komunizmu je podoprením tvrdenia Abrahama Maslowa, že *„úplná definícia osoby alebo ľudskej prirodzenosti musí zahrňovať špecificky ľudské potreby. ... Tieto potreby sú inštinktoídne, teda sú potrebné aby sa ľudský jedinec (a) vyhol onemocneniu a (b) dosiahol úplnú ľudskosť alebo rast.“*⁸⁶ Podľa Maslowa ľudia majú hierarchiu potrieb, pričom vyššie potreby sa objavujú až vtedy, keď sú zaistené nižšie. Najzákladnejšími potrebami sú jedlo a spánok. Nad nimi stojí potreba bezpečia, nad ňou potreba patriť do skupiny a potreba lásky, ešte vyššie potreba sebaúcty a nakoniec sebaaktualizácia a tvorivosť. Vyššie potreby majú spoločné to, že umožňujú transcendovať biologické sebestvo ľudí. *„Psychologické Ja jedinca môže zrejme byť rozsiahlejšie než je jeho telo. ... Hodnotový život (duchovný, náboženský, filozofický, axiologický atď.) je aspektom ľudskej biológie a je kontinuálny s „nižším“ živočíšnym životom (teda nejde o oddelené, dichotomizované či navzájom sa vylučujúce oblasti). Hodnotový život sa teda týka celého druhu, je nadkultúrny, ale musí byť aktualizovaný kultúrou, aby mohol existovať.“*⁸⁶

Schopnosť, ale aj potreba ľudskej transcencie môže byť jedným z vysvetlení, prečo sa väčšina populácie neprispôsobila komunistickému systému v jeho prvej, ortototalitnej fáze. Iným vysvetlením bola nevídaná protikladnosť, nekonzistentnosť života za komunizmu. Ona nesporne dráždila estetické cítenie senzitívnych jedincov. Ošarpanosť, ba oškľivosť každodennej existencie tiež prispievali k estetickému frustrácii. Nebolo by asi prehnané tvrdiť, že estetický odpor mal svoj výrazný podiel v prejavoch štitivosti, v akoby „iracionálnom“ správaní tých, čo sa pomerom nedokázali ľahko prispôbiť. Dnes vieme, že štitivosť je špecifickou emóciou, ktorá má vlastné neuronálne koreláty. Niektorí sa domnievajú, že v prirodzenom prostredí „štitivosť je rovnako dôležitá pre prežitie ako strach“.⁸⁷

Najjednoduchším vysvetlením odolnosti veľkého počtu ľudí na komunistický tlak je samozrejme zotrvačnosť kultúry a rezistencia individuálnych návykov, názorov, hodnôt a preferencií voči zmene. Podrobnejšie skúmanie rozdielnosti v ochote, ľahkosti, časovom

posune, opravdivosti prispôsobovania sa komunizmu rôznymi jednotlivcami umožňuje lepšie pochopenie mechanizmov akými sa konštruuje ľudská individuálna kognícia. Práve ako jeden z výsledkov tohto skúmania sa zrodil model ľudskej kognitívnej ontogenézy, chápaný ako jednosmerný račetrový proces: postupne sa na seba vrstvia návyky, koncepty a idey, pričom tie najvčasnejšie sa ponárajú stále hlbšie a stávajú sa rezistentnými na akúkoľvek následnú zmenu. Imprinting, vpečaťovanie v prvých mesiacoch a rokoch po narodení, má fundamentálnu dôležitosť. Ale zrejme aj „druhý imprinting“ v puberte a adolescencii nie je o nič menej dôležitý. Podľa Lorenza tento vek je príležitosťou pre „fixáciu na symbolický objekt“, ktorá môže prebehnúť len raz počas individuálneho života. Vtedy dochádza k veľmi mocnému pripútaniu jedinca k symbolickým objektom na základe predispozície, ktorá sa vytvorila postupne vo fylogénze ľudského druhu, a ktorú Konrad Lorenz nazval „militantným entuziazmom“.⁸⁸

Militantný entuziazmus je súčasťou ľudskej mýtofilie. Hral dôležitú rolu v etablovaní komunizmu. (Pamätníci si ľahko vybaví výčiny čínskej mládeže počas „kultúrnej revolúcie“ v rokoch 1966-1976.) V protiklade k schopnosti dospelých predstierať oddanosť, militantný entuziazmus mladých ľudí má jednu dôležitú vlastnosť: nejde dokopy s klamaním (s výnimkou sebaklamu, ktorým naopak oplýva), a teda ani s oportunizmom a pretvárkou. Usiluje sa o morálnu úprimnosť a integritu. Je spojený s čímisi, čo by sme mohli nazvať idealofiliou. Ľudia potrebujú ideály, ako nám to dosvedčuje pretrvávanie platónskej tradície v európskom myslení. Ideál je atraktorom v činnosti ľudskej mysle. Oddanosť ideálu je vynikajúcim zdrojom slepej jednostrannosti vo vnímaní a myslení: rozšírila sa medzi afektuálmi, čo oplývali entuziazmom v počiatočných komunistických éry. Ale práve idealofília vedela urobiť z mládeže najhorlivejších odporcov komunizmu vtedy, keď sa vedomá lož stala bežným javom. (Opäť si možno pripomenúť čínske udalosti na námestí Tian'anmen v júni 1989.)

Náhly kolaps komunizmu bol prekvapením aj pre profesionálnych expertov. Bežne sa predpokladalo, že pretrvá stáročia. Ak by racionálny *Homo economicus*, občan zrelého komunizmu akceptoval takúto chmúrnú predpoveď, ako by konal? Prijal by nevyhnutnosť, samozrejme. Počítal by zisky a straty. Prispôobil by sa. Skúsenosť však ukázala (a je veľká škoda, že prieskum verejnej mienky nebol dovolený a zrejme sa nik nepokúsil urobiť ho tajne), že najinteligentnejší, vysoko vzdelaní ľudia sa komunizmu neprispôobili. Dokonca aj keď pripúšťali jeho stáročné pretrvanie. Urobili kompromis so systémom, aby mohli prežiť a aby chránili svoju rodinu, ale vnútorne ostali neskloniteľnými a odmietajúcimi. To však neznamená, že komunizmus, po tom, čo sa jeho kúzlo vytratilo, sa stal útočiskom menejcenných. No tí inteligentní a šikovní ľudia, ktorí nemali problém akceptovať komunizmus s jeho teóriou i jeho praxou, sotva môžu byť označení za silné, integrálne osobnosti.

Vedie nás to k nevyhnutnému záveru: hypotéza, že *Homo economicus* je paradigmou „opravdivo“ racionálneho, teda biologicky a kultúrne relevantného ľudského správania, bola komunistickým experimentom sfalzifikovaná.⁸⁹

2.2. Druhá fáza komunizmu: paratotalitarizmus

Politické systémy sa podobajú – až na jedinú výnimku – mnohobunkovému organizmu minimálne v jednom ohľade: starnú a nakoniec hynú. Tou jedinou výnimkou je demokracia – má v sebe zabudované omladzovacie mechanizmy. Demokracia sa viac podobá biologickému druhu než individuálnemu organizmu: udržuje stabilný stav výmenou generácií, a tak, namiesto toho, aby sa zhoršovala starnutím, postupuje dopredu evolučnou metódou pokusov a omylov, variáciami a prirodzeným výberom.

Ak by bol komunizmus vymyslený a zavedený v stredoveku, určite by trval celé stáročia. Variácie v systéme boli zriedkavé a výber bol „neprirodzený“ – prevažne negatívny. Keďže dejiny sa neustále zrýchľujú, v dôsledku exponenciálneho rastu vedy a techniky, menej než storočie stačilo na to, aby komunizmus uskutočnil beh života od rozmarného mladíka po schátralého starca. Prvé malígne štádium postupne prechádzalo do benígnejšej druhej fázy. Túto druhú fázu nazval Juan Linz „posttotalitarizmom“.⁹⁰ Toto označenie neskôr použili mnohí pozorovatelia. Tento názov sa však nezdá byť celkom vhodným, pretože všetky znaky totalitarizmu – hegemonia štátostrany, všadeprítomnosť tajnej polície, monopol ortodoxnej ideológie, absolútna kontrola ekonomiky, kultúry a médií štátom – pretrvávali, aj keď už v biednom stave a plné dier. V zhode s metodológiou „ideálnych typov“, o akú sa analýza tejto štúdie opiera, používajú sa v nej označenia ortototalitarizmus pre prvú a paratotalitarizmus pre druhú fázu komunizmu.

Rozbitie tradičných inštitúcií s evolučným poznaním, ktoré bolo získané pokusmi a omylmi a zabudované do týchto inštitúcií, nevedlo k vytvoreniu nových stabilných inštitúcií. Výsledkom pokusu o vytvorenie nových inštitúcií racionálnym konštruovaním boli inštitúcie primitívne a regres spoločnosti skoro na sociálnu úroveň savany. Pritom ekonomické a technické sily boli v trvalom protiklade s takýmito inštitúciami a robili ich neefektívnymi a nestabilnými. A opačne, neefektívne inštitúcie ťahali ekonomiku a techniku nadol, cez stavy stáleho zhoršovania a rozkladu. Vytváralo sa nové sociálne prostredie s novými tlakmi na nové formy adaptácie.

Ako sa v tomto procese menili behaviorálne primordiály?

2.2.1. Premeny mýtofilie

Mémy utopickej fantasmagórie boli trvalo vyriedované z mémového rezervoáru. Fanatizmus v podstate vymizol. Vnútoraná identifikácia s ideológiou sa už od ľudí nevyžadovala, stačilo vonkajškové predstieranie. Nad spoločnosťou sa rozprestrela ťaživá sieť pretvárek a lži. Afektuáli stratili moc, politickú aj duchovnú. Z niektorých sa stali vášniví antikomunisti, pravda, s nepatrným vplyvom na udalosti. Rozmohol sa Orwellov „newspeak“, zdeformovaný, prekrútený jazyk⁹¹: pestoval sebaklam tých, čo boli pri moci, demoralizoval intelektuálov, ktorí ho vyrábali, no najmä dezorientoval zbytok populácie. Ľudia si boli vedomí, že „všetko je ináč“, chýbal im však jazyk, v ktorom by to vedeli vyjadriť. Politické anekdoty sa stali vari najvhodnejšou formou ako uchopiť situáciu. Aj tí, čo boli príslušníkmi mocenských skupín, stratili zaniatenosť a ich interné boje sa stali benígnymi a nudnými. Bolo málo príležitostí na to, aby transcendencia bola pozitívne spevňovaná. Vrcholné zážitky, vnútorná radosť, cenné výkony môžu byť „vnútornými spevňovačmi“, ako predpokladal Maslow⁸⁶, ale na to, aby k nim dochádzalo, musí byť aspoň minimálne priaznivé sociálne prostredie. No sociálne prostredie preniknuté lžou, pretvárkou a ľahostajnosťou sotva mohlo

byť zdrojom pozitívneho spevňovania. Programy správania, ktoré boli do jedincov zabudované v minulosti, postupne vyhasínali.

Dôsledkom toho bola apatia, ešte prehlbovaná široko rozšíreným javom, hraničiacim s psychopatológiou – naučenou bezmocnosťou.⁹² Začala už v prvej fáze komunizmu, keď odmeny a tresty boli často udeľované bez ohľadu na činy a bez akejkolvek logiky. V druhej fáze sa väčšina výkonov – pokiaľ neprekračovali hranice – jednoducho stretala s ľahostajnosťou, čo u aktérov vyvolávalo pocit zbytočnosti a nezmyselnosti.

Skúsenosť Pražskej jari z roku 1968, na prvý pohľad protirečivá, nie je v rozpore s týmto konštatovaním. Obyčajne sa interpretuje ako pokus opravdivých komunistov, a osvietených afektuálov, s masovou podporou populácie, reformovať komunizmus a vytvoriť „socializmus s ľudskou tvárou“. V skutočnosti bol proces spustený skôr benígnym mocenským bojom v mocenskom centre komunistickej strany a mal v kondenzovanej podobe všetky znaky paratotalitného komunizmu. A to bez ohľadu na to, že čistky, ktoré nasledovali po ruskej vojenskej intervencii, mali závažné psychologické a profesionálne následky pre státisíce ľudí a boli osobnými tragédiami pre mnohých z nich. Čistky už neboli dielom vášnivých fanatikov. Otvorene im dominovala zlomyseľnosť, závisť, komplexy menejcennosti a boli poháňané autonómnou, obludnou, neľudskou byrokratickou mašinériou. Potvrdilo sa, čo Marx napísal o revolúciách, ktoré sa opakujú, netušiac, že to bude platiť aj pre jeho prívržencov: „*Dejiny sa neopakujú. Ak tak v podobe frašky.*“

Čo sa stalo s mýtofiliou? Ako potreba nevymizla. Keďže nebola uspokojovaná tradičnými mýtami, čo už senilná moc začala tolerovať, dostávala stále viac a viac podobu primitívnej filozofie: cynizmu ako svetonázoru. Sebaklam, vynikajúci výdobytok ľudskej evolúcie, už nebol nevyhnutný, potreba dôstojnosti a sebaúcty sa vytrácala. Lenže úplná strata sebaúcty je takmer ako strata inštinktu sebazáchovy.

2.2.2 Premeny hypersociálnosti

Sociálna homogenita, ktorá sa dosiahla, bola rovnosť v chudobe. Ináč sa ale spoločnosť úplne atomizovala: rozpadla sa na malé skupiny možno nie väčšie ako boli tie, do akých sa ľudia združovali v savane. Ľudia sa však najmä uzatvárali do svojich rodín. Na čele profesijných skupín naďalej boli členovia Strany, poväčšine profesionálne slabší ako ich podriadení.

Jediná oblasť, ktorá sa síce tiež zhoršovala, ale kde nebolo možno tolerovať ľubovoľnosť v hierarchiách, bola ekonomika. Národné podniky neboli už riadené revolucionármi oddanými strane, ale technokratmi. Je oveľa ťažšie zničiť evolučnú znalosť, zabudovanú do strojov, než tú, ktorá je zabudovaná v sociálnych inštitúciách. Manažéri boli asi jediným typom ľudí, u ktorých dochádzalo do značnej miery k pozitívnej selekcii. Lenže súčasťou tejto selekcie bola aj selekcia na ľahkú prispôsobivosť. Selektovaní boli ľudia, ktorým predstieranie nerobilo nijaké ťažkosti: boli to „ontologickí pragmatikí“. V manažérskych pozíciách boli aspoň pozitívne orientovaní vo sfére svojich záujmov.

Termíny „ontologický pragmatik“ a „ontologický pragmatizmus“ sa budú v tomto texte opakovane vyskytovať. Človek ako mýtofilný živočích potrebuje mať úplné vysvetlenie sveta. Dnešná veda mu ho neposkytuje a možno v princípe by to ani nikdy nedokázala – vedecké výpovede o svete sú obmedzené. Úplné vysvetlenie sveta tvorí základňu, na ktorej je postavený hodnotový svet každého ľudského individua. V relatívne stabilných spoločnostiach si môže ľudský jedinec svoj pohľad na svet, a tým aj svoje hodnoty, zachovať nezmenené počas celého života. Môže ich tiež prenášať na nasledujúcu generáciu, v rodine alebo v škole, imprintovaním detí a mladých ľudí v citlivých obdobiach ich psychickej ontogenézy. Konkrétny jedinec môže v živote taktizovať, byť vypočítavým, správať sa ako pragmatik, ale to všetko preto, aby presadil svoje hodnoty. Keď však spoločnosť prechádza opakovanými

turbulenciami, ktoré si vynucujú zmeny svetonázorov a tým aj hodnôt, výhodu získavajú jedinci, ktorých svetonázorom sa stáva ontologický pragmatizmus: presvedčenie, že stabilné hodnoty nie sú potrebné, že ich možno vypočítavo ľubovoľne meniť a že aj všetci iní ľudia svoju vernosť hodnotám len predstierajú. Pri takomto pohľade na svet nejde o nejakú zvláštnu múdrosť, o pohľad do zákulisia životnej drámy, o nejaké prekonanie, oslobodenie sa od mýtofilie. Mýtofilii nik z nás neunikne. Už vyššie sa konštatovalo, že cynizmus je iba jednou z foriem svetonázorovej mytológie. Ontologický pragmatizmus druhou.

2.2.3. Premeny hyperemocionality

Strach značne zoslabol. Tým ale zoslabla aj jeho mobilizujúca sila. Po rozložení tradičných inštitúcií a zlikvidovaní tradičného práva sa rozmohla anómia, strata rešpektu k pravidlám morálky, k zákonom, dokonca i k etikete. Rozkrádanie „všeľudového“ majetku sa stalo celkom bežným, oficiálne tolerovaným, ba aj nepostihovaným sankciami. Takisto úplatky a korupcia sa stali niečím, čo viac nebolo treba skrývať a za čo sa nebolo treba hanbiť: boli chápané bezmála ako normy, ak nie priam cnosti.

Bola už zmienka o tom, že komunistická skúsenosť opodstatňuje Maslowov názor, že „špecificky ľudské hodnoty“, o ktoré sa jedinec usiluje, sú dôležité pre plné rozvinutie ľudskej prirodzenosti. Medzi tieto hodnoty zaradil Maslow radosť z práce. Z aktivity, ktorá je sama pre seba cieľom a nie prostriedkom na dosiahnutie iných cieľov. Ľudia oddaní svojmu povolaniu sa identifikujú so svojou prácou; ona sa priamo stáva súčasťou ich samých. Ľudia v paratotalitnej spoločnosti nestratili túto schopnosť, no pri upadajúcej ekonomike a v živoriacom sociálnom systéme bolo stále menej príležitostí pre takúto prácu. Znovu sa možno odvolať na virtuóza analýzy človeka, Fjodora M. Dostojevského: *„Raz mi napadlo, že keby chceli človeka úplne zdeptať a zničiť, potrebať ho najhroznejším trestom, pred ktorým by sa aj najstrašnejší vrah vopred triasol a bál sa ho, stačilo by len dať práci ráz absolútnej neužitočnosti a nezmyselnosti.“*⁹³ Rozsiahle záhradkárske oblasti s chatami, možno najtypickejším obrázkom predmestskej krajiny v postkomunistických štátoch, ostávajú pamätníkom schopnosti ľudí uniknúť z tupej práce za komunizmu a kompenzovať ju prácou na záhrade či staraním sa o chaty a chalupy. Keďže možno predstavovali pre väčšinu ľudí jedinou príležitosť na zmysluplnú „sebaaktualizáciu“, tieto pamätníky na komunizmus podporujú tak Maslowovu, ako aj Dostojevského hypotézu.

Jednako však toto štádium komunizmu znovu nastolilo zásadnú otázku, ktorú vyslovili mimo iných už Hannah Arendtová a Simone Weilová:⁹⁴ naozaj potrebujú ľudia pracovať, aby boli uspokojení, je práca predpokladom pre ľudské sebauskutočnenie, pre zmysel života? (Alebo dokonca vytvára práca ľudskú bytosť, ako postuloval marxizmus?) Nie je oddanosť práci, usilovnosť a podnikavosť vynálezom modernej doby, kapitalizmu? Nemali by sme brať do úvahy údaje etnológov, že prírodní ľudia sú šťastní, keď nerobia nič, len sa hrajú, maznajú a bavia sa rozhovormi? Paratotalitná fáza trvala prikrátko na to, aby umožnila odpoveď. Je to však určite relevantná otázka pre ľudí postindustriálnej spoločnosti v 21. storočí. V každom prípade poučka, ktorú nám komunizmus zanechal, je fakt, že lenivosť, ak sa raz objavila a stala sa priam súčasťou spoločenských noriem, je ťažšie zmeniteľná než návyk na prácu, vštepovaný po stáročia. Ľahšie sa odstránili návyky, no ťažšie je ich obnoviť. Sklon k lenivosti môže koreniť v ľudskej hypersociálnosti, v ľudskom sklone vyhľadávať hru a zábavu. Bertrand Russell bystro poznamenal – a so značnou predvídavosťou – už pred viac než pol storočím, pozorujúc život v totalitných krajinách: *„...Čo je želatelné je nárast pocitu bezpečia, ktorý vedie k úbytku horlivosti a otvára cestu k lenivosti – najväčšej cnosti mocnára v totalitnom štáte, s jedinou výnimkou jeho neexistencie.“*⁹⁵

Potešenie, osobné uspokojenie z práce treba odlišovať od púheho zamestnania ako prostriedku ľudskej existencie. Komunizmus so svojou nevykonnou ekonomikou, absenciou

súťaže a mrhaním prostriedkami zaistoval plné zamestnanie pre každého, rovnako pre vzdelaných špecialistov ako pre obyčajných robotníkov. Ba vlastne nedostatok pracovných síl bol charakteristikou črtou komunizmu až do jeho rozpadu. Komunizmus bol vari prvým ekonomickým systémom, ktorý z práce a pracoviska urobil dve rozdielne kategórie. To nám dáva možnosť posúdenia ich nezávislých rolí. Pracovisko nebolo nevyhnutne miestom, kde sa pracuje. Často to bolo miesto na spoločenskú zábavu, na dlhé pohodlné rozhovory nad šálkou kávy alebo pohárikom tvrdého alkoholu (aby sa to stalo „decentnejším“, v obchodoch bol zakázaný predaj alkoholických nápojov predpoludním až do 10. hodiny), na trávenie voľného času v spoločnosti rovných, s neprijemnými, ale znesiteľnými prestávkami, akými boli odborové schôdze alebo politické školenia. Každodenná prítomnosť na pracovisku a dodržiavanie pracovného času, kontrolované zapisovaním sa alebo zaregistrovaním svojej pracovnej karty v automate pri vstupe a odchode z pracoviska, bolo kvalifikáciou na to, aby si zamestnanec vybral raz či dvakrát do mesiaca svoju mzdu. Aby sa zamestnanci zotavili z tak „namáhavej“ činnosti, organizovali sa pre nich rozmanité relaxačné a rekreačné aktivity, družobné návštevy medzi fabrikami či úradmi, spoločné návštevy divadiel a filmových predstavení, športy a hry pod hlavičkou branných cvičení. Dovolenky bolo možno stráviť v rekreačných zariadeniach, v ktorých poplatky za ubytovanie a stravu boli bezmála alebo aj úplne nulové.

Výbuch nezamestnanosti bol asi najväčším šokom aký vyvolal pád komunizmu a je hádam aj hlavnou príčinou nostalgie za komunistickou minulosťou. Nie preto, že sociálne príspevky pre nezamestnaných sú azda iba o málo nižšie ako boli komunistické mzdy, ale preto, že nezamestnanosť znamená stratu spoločenského statusu, vylúčenie zo skupín svojich známych a priateľov, stratu príležitostí sociálne komunikovať. Skúsenosť komunizmu ako by spochybňovala marxistickú tézu, že práca je formujúcou podstatou človeka. No iný záver zdá sa byť nesporným: že pracovisko, nezávisle od jeho ekonomickej funkcie (dokonca aj v prípade, že sa stáva v ére internetu stále viac virtuálnym) je v našej dobe hlavnou vstupnou bránou do siete sociálnych vzťahov, bez ktorej individuálny ľudský život stráca zmysel. V blížiacich sa časoch masovej nezamestnanosti, v ktorých stroje budú stále viac a viac vytláčať ľudí z produktívnej činnosti, v ktorých miesto voľakedajšieho proletariátu začne zaberáť nová spoločenská trieda, „superfluát“ (ľudia, ktorí jednoducho budú nepotrební, nadbytoční), je toto poučenie z komunizmu azda jedným z najdôležitejších a najprovokujúcejších.

Špecifická povaha mnohých pracovísk, kombinovaná s poklesom étosu práce, vytvorili priaznivé podmienky na klebetenie. Klebetenie je bežnou formou sociálneho maznania sa u ľudí.⁹⁶ Hoci pravdepodobne neexistujú presné výskumné údaje, je nesporné, že rozsiahle klebetenie, spolu s početnosťou politických anekdot a vtipkovania, boli normami v paratotalitných spoločnostiach. Vlastne hypertrofiu klebetenia a ohovárania – biologickú črtu, ktorá až donedávna bola aspoň sčasti potlačená ako necnosť a verejne pranierovaná v európskej kultúre – možno považovať za významný indikátor kultúrneho rozpadu za komunizmu.

Komunizmus stavia inú, nemenej dôležitú otázku, týkajúcu sa slobody. Je sloboda dôležitou ľudskou potrebou a vrcholnou cnosťou, alebo je výmyslom európskeho (zahrňujúceho Ameriku) liberalizmu? Ako je to s nemenej naliehavou potrebou sociálneho zaradenia, zdieľania, závislosti, zbožňovania? Najdôležitejší záver, ktorý možno urobiť zo života totalitarizmu je asi tento: Slovo sloboda používame na označenie viacerých potrieb a javov, ktoré nemusia byť navzájom ani len kompatibilné a toto spôsobuje zmätok a nekonzistenciu. Individuálna sloboda ako absolútna hodnota sotva ide dohromady s hypersociálnosťou a hyperemocionálnosťou ako znakmi ľudskej prirodzenosti. Treba prísť s novou terminológiou – nevyhnutne, pochopiteľne, umelou – skôr než pokračovať

v zahrávaní sa so síce vznešeným, ale nejasným, rozmazaným termínom. Ak sa tak nestane, výsledky komunizmu v tejto sfére bude ťažko možno interpretovať.

Ďalšia zložitá otázka, ktorá ostáva nezodpovedanou a je výzvou pre posvätné tvrdenie klasického liberalizmu, je otázka o „prirodzenosti“ súkromného vlastníctva. Násilná kolektivizácia pôdy bola zapltená životmi miliónov ľudí v Sovietskom zväze a spôsobila veľa utrpenia roľníkom v iných krajinách. A predsa, po niekoľkých desaťročiach od uskutočnenej kolektivizácie, sedliaci, premenení na družstevných roľníkov, sa do tej miery uspokojili so svojim novým postavením, že po páde komunizmu sa nijako zvlášť neusilovali o to, aby sa im pôvodné vlastníctvo vrátilo a mohli znovu súkromne hospodáriť na svojom. Bol vari „inštinkt súkromného vlastníctva“ prekupčený za pohodlie laxnosti a nezodpovednosti, čo by bolo akýmsi potvrdením ľudského sklonu k lenivosti? Alebo, čo je pravdepodobnejšie, ukázalo sa, že „inštinkt vlastníctva“ sa môže ľahko transformovať do podoby „rozšíreného sebeckta“, za predpokladu, že silná identifikácia so skupinou poskytuje jedincovi to isté uspokojenie zo skupinového vlastníctva ako keby vlastníkom bol iba on sám? Nebol zreteľne iný vzťah ku kolektívnemu vlastníctvu v družstvách, kde vlastníckmi bola skupina, než k „všeľudovému vlastníctvu“ v štátnych podnikoch potvrdením ľudskej skupinovej sociálnosti? Keďže problém nemohol byť dôkladnejšie skúmaný za komunizmu, prečo sa o to nepokúsiť teraz v tých postkomunistických krajinách, v ktorých kolektívne farmy tvrdošijne prežívajú aj po vrátení pôdy do súkromných rúk?

Toto nie sú čisto teoretické otázky. Správne odpovede majú význam pre interpretáciu súčasnej ekonomiky, v ktorej sa vlastníctvo výrobných prostriedkov stáva difúznym a stále menej definovateľným. Friedrich Hayek dáva prednosť termínu „oddelené vlastníctvo“, ktorý vymyslel Henry S. Maine, pred termínom „súkromné vlastníctvo“, keď chce vyjadriť základný predpoklad pre to, čo on nazýva „spontánny spoločenský poriadok“.⁹⁷ On sám konštatoval, že „rozšírený poriadok“ modernej trhovej ekonomiky môže byť „neprirodzený“ v tom zmysle, že neodpovedá biologickej výbave ľudí, teda tomu, čo je určené génmi. Hayekov názor kontrastuje s pohľadom Roberta Ardreyho na „živočíšny pôvod vlastníctva a národov“,⁹⁸ ale zdá sa, že dostáva podporu zo strany memetiky: v spoločnosti sa môžu dlhodobo udržiavať aj také vlastnosti, ktoré sú z hľadiska „sebeckých génov“ nevýhodné, pokiaľ sa na ich udržiavaní a rozširovaní podieľajú „sebecké mémy“.⁹⁹

2.2.4. Adaptácia?

Atomizácia spoločnosti mala vplyv aj na umenie. Formálne hlásanie „socialistického realizmu“ už nebránilo existencii rozličných štýlov, lenže priestor umenia bol potrhávaný diskontinuitami, pretože cenzúra bránila komunikácii a interakcii. Ako sa všetky druhy napätia postupne uvoľňovali, začal sa vzmáhať a šíriť konzumerizmus západného štýlu – pripravujúc tak pôdu na jeho hypertrofiu v postkomunistickom štádiu.

Zjavným sa stala istá podoba infantilizmu: spotrebiteľské starosti v ekonomike nedostatku neboli jednoduchou záležitosťou, takže spoločnosť oceňovala aj najmenšiu priazeň zo strany štátu, ktorá uľahčila prístup k spotrebným tovarom. Možno väčšina populácie bola celkom spokojná s daným stavom, najmä populácia v Sovietskom zväze, kde nebolo veľa verejne dostupných údajov o životnej úrovni obyvateľov v západných krajinách.. Ale aj v tých krajinách, kde verejnosť tieto údaje poznala, to nepôsobilo dostatočne silno na to, aby vyvolávalo aktívnu opozíciu: cena platená za vysokú úroveň – tvrdá práca, sociálne neistoty, nezamestnanosť, rozdelenie spoločnosti na bohatých a chudobných – asi dostatočne odstrašovala. (Je len škoda, že vtedy neboli možné objektívne prieskumy verejnej mienky. Tie, čo sa uskutočnili krátko po implózii nemajú veľkú výpovednú hodnotu, pretože boli skreslené nerealistickými očakávaniami. Iba súčasnejší prieskum vhodne postavenými

otázkami by mohol sčasti pomôcť vyjasniť aj vtedajšie postoje – pravda, nostalgia, znásobená selektívnym zabúdaním na zlé zážitky, by mohla obraz skresliť opačným spôsobom.)

Zvykli si ľudia na existujúce pomery? „Človek je tvor, ktorý si zvykne na všetko a toto je pravdepodobne jeho najlepšia definícia“¹⁰⁰ – tak Fjodor M. Dostojevskij zhrnul svoje pozorovania spoluväzňov v sibírskom tábore nútených prác. No zároveň mohol sledovať rozpad ľudských (a humánnych) vlastností odsúdených, čo bola cena za zvyknutie si. Paratotalitný komunizmus celkom určite nebol táborem nútených prác. Mnohí pozorovatelia, i tí, čo v ňom žili, ho skôr porovnávali k priestornému väzeniu, v ktorom každý z väzňov mal zaistený svoj pobyt a stravu, ba aj isté minimálne pohodlie, dokonca ani nemusel pracovať. Ako recipročná služba sa vyžadovala jedine poslušnosť, pokoj, vďačnosť (že predstieraná? – to nevadilo). Poplatok, ktorý platili tí, čo sa pomerom prispôbili, nebol veľmi odlišný od toho, čo platili Dostojevského trestanci: kultúrna degradácia, nespútané sebeckto, strata transcencie.

Tento opis nie je normatívny. Ľudia, čo žijú plochý, triviálny život, sebecký a obmedzený, nemusia byť ani menej, ani viac spokojní a šťastní ako tí, čo sa môžu chváliť svojou transcenciou. Jav, ktorý Konrad Lorenz nazval „vyprchávaním ľudskosti“¹⁰¹, nebol ani špecifický iba pre paratotalitný komunizmus; v iných podmienkach môže mať iné podoby. Možno však urobiť dve dôležité zovšeobecnenia:

(1) Ľudská hyperemocionalita vytvára ohromný potenciál potrieb, možno v takej hierarchii, akú opísal Maslow. Najelementárnejšie potreby musia byť uspokojené za každú cenu: ľudia musia dýchať a jesť. Tie, čo stoja v hierarchii trochu vyššie, napríklad sex, už pripúšťajú istú flexibilitu. Ak kultúra degraduje postupne a pomaly, vyššie potreby sa takmer nemusia ani objaviť a jedinec nemusí byť nešťastný ani frustrovaný: sú to potreby expresívne, nadbytočné. Uspokojenie najvyšších maslowovských potrieb nemusí byť ani sprevádzané jednoduchým, živočíšnym potešením, skôr sa môže blížiť Kantovej vznešenosti – prežívaná radosť má v sebe aj prímes smútku a trápenia.

(2) Komplexná moderná civilizácia stráca stabilitu, keď sa vytratia vyššie hladiny ľudských potrieb. Musí to tak byť, lebo civilizácia sama je dielom ľudskej expresivity, dosiahnutá a udržiavaná evolučným račetom. Keď sa skosené zuby račetu polámu, koleso sa rýchlo točí smerom dozadu a nahromadená evolučná múdrosť sa začne vytrácať. O všeobecnom význame evolučných račetrov pre pochopenie sociálnej dynamiky bude reč neskôr.

Existuje údaj, ktorý možno ovplyvňuje interpretáciu paratotalitného komunizmu podstatným spôsobom. Prinajmenšom interpretáciu tej jeho formy, akú poznalo „normalizované“ Československo po vojenskej zásahu proti Pražskej jari v roku 1968. Podľa novinovej správy odborníka z Federálneho štatistického úradu,¹⁰² ktorá bola uverejnená v roku 1983, očakávaná dĺžka života v Československu bola v roku 1980 70,5 roka, taká istá ako v roku 1960, zatiaľ čo v západnej Európe neustále rástla. Krajina z prominentného postavenia, ktoré zaujímala v r. 1960, klesla za dvadsať rokov na európske dno. Prekvapujúce bolo, že tento údaj vyplýval výlučne zo zvýšenej úmrtnosti mužov. Z tisíc mužov vo veku 40-49 rokov, zomrelo roku 1980 o 34% viac než roku 1960 a u mužov vo veku 50-59 rokov to bolo o 33% viac. Rozdiel medzi mužmi a ženami v očakávanej dĺžke života bol v roku 1980 7,2 rokov, jeden z najvyšších v Európe. Hlavná príčina úmrtí boli poruchy kardiovaskulárneho systému. Ťažko sa vyhnúť hypotéze, že tieto predčasné smrti odrážajú osobné tragédie tisícov ľudí, mužov na vrchole ich schopností, ktorí nemohli vykonávať svoje povolanie a preto trpeli permanentným stresom a frustráciami. V tejto súvislosti údaje o vysokej mortalite mužov stredného veku v postkomunistických časoch, ktoré budú uvedené neskôr, možno považovať za nezávislé podporenie tejto hypotézy.

Štatistické údaje z Československa by si vyžadovali porovnanie s podobnou dôkladnou analýzou demografickej situácie a mortality v iných krajinách paratotalitného komunizmu. Ak

by boli v zhode s československými údajmi, nastolili by otázku, ktorú si analytici, vzhľadom na jej antiintuitívnosť, nepostavili. V protiklade k ortototalitnej fáze, v paratotalitnej fáze nedošlo k nijakým nariadeným popravám. A predsa, čo ak vyššiu mortalitu u mužov v ich najlepších rokoch možno interpretovať tak, že to vlastne boli obeť početných pomalých popráv?

3. Autonómna dynamika kultúry

3.1. Iracionalizácia inštitúcií a „savanizácia“ sociálneho života

Snaha vytvoriť sociálny systém komunizmu, racionálny vo svojej štruktúre a fungovaní a racionálne konceptualizovateľný, rezultovala v systéme, ktorý bol tak iracionálny, ako dosiaľ žiadny v dejinách. Iracionálny systém uniká racionálnemu opisu. Preto možno iba všeobecne, a iste nie vyčerpávajúco, vymenovať črty jeho iracionality.

3.1.1. Iracionalita ekonomického systému

Ekonomika, podľa marxizmu primárna a rozhodujúca „hnacia sila“ sociálneho pohybu, mala byť vytrhnutá z rúk slepého, „iracionálneho“ trhu a racionálne riadená. Podstatou racionálneho riadenia bolo centrálné plánovanie výroby a spotreby. Úvaha, na ktorej stojí centrálné plánovanie, je jednoduchá: Počet obyvateľstva je známy zo sčítania ľudu. Z počtu obyvateľov možno vypočítať počet potrebných oblekov; teda aj množstvo potrebného textilu a počet šijacích strojov; teda aj počet ihiel pre šijacie stroje; teda aj množstvo ocele potrebnej na zhotovenie ihiel; teda aj počet inžinierov, potrebných na vytvorenie daného počtu ihiel (ku ktorému treba zaradiť počet inžinierov potrebných na vytvorenie nožov, pier, áut, ich náhradných súčiastok atď.). Namiesto mrhania talentami a prostriedkami, štát racionálne určí na základe takéhoto výpočtu, koľko vlastne treba inžinierov, aby v štáte bolo rozumne stanovené množstvo ihiel. Bez mrhania prostriedkami, bude takto rozumne, a navyše spravodlivo, uspokojená potreba všetkých občanov chrániť sa oblečením pred chladom. Urobiť takýto výpočet pre všetky tovary a pre všetky zamestnania môže byť náročné, ale v ére superpočítačov to nie je nemožné, tvrdili niektorí uznávaní komunistickí ekonómovia. Lenže práve jeden z prominentných sovietskych ekonómov, ktorý neskôr emigroval na Západ a dostal aj Nobelovu cenu za ekonómiu, Vasilij Leontiev, sa raz vyjadril, že trh je najúčinnnejším počítačom, oveľa účinnejším, než keby sa spojili všetky počítače, zhotovené človekom, aby sa dosiahlo to, čo dokáže trh.

Zničujúce dôsledky komunistickej racionálnej „ekonomiky“ sa často zoširoka analyzovali.¹⁰³ Vylúčenie funkcie cien ako nosičov informácie viedlo k ekonomike núdze. Vlastne jediným racionálnym prvkom bola, paradoxne, existencia „šedej“ ekonomiky, spočívajúcej na oklieštenom a deformovanom trhu. Všedeprítomnosť „šedej“ ekonomiky bola jednou z príčin nespokojnosti spotrebiteľov a všeobecnej demoralizácie spoločnosti.

V centrálné plánovanej ekonomike bol štát absolútnym monopolistom. Bol jediným vlastníkom výrobných prostriedkov. Na prvý pohľad sa toto konštatovanie zdá byť jednoduchým, s ľahko analyzovateľnými dôsledkami. A predsa ono dobre vyjadruje iracionalitu komunizmu. Rozhodne nešlo o „všetľudové vlastníctvo“, ako sa oficiálne tvrdilo. „Ľud“ bol zamestnancom štátu. O tom, čo sa kde bude vyrábať, o počte ihiel a počte inžinierov, rozhodovali členovia politbyra komunistickej strany. Ale ani oni neboli vlastníkami, nemohli si ľubovoľne privlastniť zisk a ani neniesli zodpovednosť za straty. Takže ani tvrdenie Milovana Djilasa, že skutočnými vlastníkami tovární bola stranícka byrokracia ako nová sociálna trieda¹⁰⁴ nie je celkom presné. V období zrelého paratotalitného komunizmu veľkú rolu v podnikoch hrali jeho manažéri. Tí by hádam ešte najskôr mohli byť považovaní za vlastníkov; oni si ešte najskôr mohli privlastňovať časť zisku, aj keď

neoficiálne a skôr podvodne. Lenže ani oni nerozhodovali o tom, čo budú vyrábať a ich osud bol v rukách aparátu strany. Vlastníctvo všetkých a nikoho otvorilo možnosť kolosálneho rozkrádania; často oficiálne tolerovaného a málokedy právne postihovaného. Ak by sme chceli mať najstručnejšiu, a pritom aj najpresnejšiu charakteristiku komunistického ekonomiky, dala by sa nazvať termínom Garretta Hardina „tragédia obecného pozemku“.¹⁰⁵ Hardina možno celkom potešilo, že vlastne komunizmus bol monumentálnym potvrdením jeho konceptu.

Jedným z najhorších dôsledkov tohto „rozmazaného“ vlastníctva bol „rozmazaný“, takmer ľubovoľný tok finančného kapitálu. Podniky neplatili štátu dane, ale mu poskytovali „odvody zo ziskov“. Takto potom podniky, ktoré nefungovali, ale boli „sociálne nevyhnutné“, mali negatívne odvody: dostávali štátne subvencie. To však nepredstavovalo rovnovážny stav: nešlo o jednoduchú redistribúciu kapitálu, ale o jeho trvalé odčerpávanie a vytváranie dlhu na úkor budúcich generácií. Václav Havel to označil výstižne ako „komunistické vykorisťovanie budúcnosti“.¹⁰⁶ Na začiatku bolo zdrojom kapitálu to, čo sa zdedilo z kapitalistickej minulosti. Tento kapitál sa postupne spotreboval a po čase začalo zaťažovanie budúcich generácií dlhom. Tento dlh ani tak nepredstavovali pôžičky z cudziny, ako zanedbávanie inovácií výrobných prostriedkov, starnutie a postupný rozpad infraštruktúry, technické zaostávanie. János Kornai uviedol zoznam, aj keď neúplný, týchto dlhov.¹⁰⁷

Typickým príkladom môže byť výstavba panelových sídlisk. Monotónne rady prefabrikovaných stavieb sú ešte stále možno najnápadnejšími objektmi mestskej, ba sčasti aj vidieckej scenérie postkomunistických krajín. Byty boli extrémne lacné, preto ich bol nedostatok. Ich získanie bolo možno najčastejším predmetom politického výmenného obchodu a vydierania, i všeobecnej korupcie. Lacné byty boli pritom významnou súčasťou demagogického dokazovania sociálnej spravodlivosti systému. Byty však boli lacné nielen preto, že boli subvenované prostriedkami, ktoré štát odoberal inde, ale najmä preto, že boli krajne nekvalitné. Nekvalitnosť bola ale už vnútorným dlhom na úkor budúcnosti. Napr. podľa súčasných správ v českej tlači, rekonštrukcia panelových bytov by už dnes v Českej republike vyžadovala tristo miliárd českých korún, čo predstavuje skoro polovicu príjmov celoročného rozpočtu ČR.

Je vlastne prekvapujúce, že dosiaľ v postkomunistických krajinách ako by úplne absentovalo, nielen vo verejnosti, ale aj medzi politikmi, vedomie toho, aký veľký je vnútorný dlh, ktorý komunizmus vyprodukoval. O veľkosti vnútorného dlhu, vygenerovaného komunistickou ekonomikou, poskytuje presvedčivý obraz východná časť Nemecka, bývalá NDR: Aby došlo k regenerácii a akému-takému vyrovnaniu sa so západnou časťou štátu, pretiekla zo západu na východ každoročne suma ekvivalentná 85 miliardám dolárov.¹⁰⁸ Celkovo sa zrejme vložilo viac ako bilión dolárov a stále to ešte nestačí na vyrovnanie rozdielov medzi obidvomi časťami Nemecka. Záver je nevyhnutný: ostatné postkomunistické krajiny sú zaťažené podobne veľkým vnútorným dlhom, teda majú podobne veľký deficit kapitálu a budú potrebovať úmerne rovnaké množstvo kapitálu, aby sa vnútorný druh odstránil.

3.1.2. Byzantinizácia štátu

Komunistický štát bol monopolným vlastníkom nie iba výrobných prostriedkov. Bol výlučným a totálnym vlastníkom všetkých obyvateľov. Pracujúcich dospelých tým, že všetci boli jeho zamestnancami; penzistov tým, že on jediný im platil penzie; deti tým, že všetky školy od jaslí po univerzity boli štátne. Nebolo preto ťažké pre štát vynucovať si poslušnosť a konformitu. V prvej, ortototalitnej fáze komunizmu bolo ešte potrebné neposlušných a nezávislých ľudí väzniť alebo poslať do pracovných táborov. V zrelom komunizme to už nebolo treba – stačilo takýchto ľudí prepustiť zo zamestnania.

Pôsobivou ukážkou sú čistky, ktoré v Československu nasledovali po ruskej vojenskej intervencii v roku 1968: pacifikácia obyvateľstva, „normalizácia“ ako sa oficiálne nazývala, sa udiala tak, že boli zo zamestnania prepustené státisíce ľudí. Lenže čistky a prepúšťania nerobil štát ako nejaký Najvyšší Rozum, lokalizovaný do akejsi konkrétnej inštitúcie. Po tom, čo politbyro komunistickej strany rozhodlo u uskutočnení čistiek a ústredný výbor Strany ho uznesením schválil, čistky robili tisícky lokálnych stranických výborov. Už nie poväčšine tak, aby posudzovali lojálnosť preverovaného voči štátu. Menejcenní, zakomplexovaní ľudia využívali čistky na to, aby sa prepúšťaním zo zamestnania zbavovali tých, ktorí ich profesionálne prevyšovali a aby nastúpili na uvoľnené miesta.

„Čistenie“ nemalo len podobu periodických čistiek straníkov, alebo, ako sa to udialo po potlačení Pražskej jari, triedenia všetkých občanov. Trvalo, neprerušene bežal podivný proces negatívnej selekcie. Pri začiatku komunizmu bola síce iba hŕstka fanatikov, ktorá uchopila moc (a to do veľkej miery nielen v Rusku, ale aj krajinách „ľudovej demokracie“, ktorým bol komunizmus vnútený); no systém sa plynulo vyvíjal tak, že sa moc rozplývala stále viac do podoby difúznej vlády priemeru, a teda väčšiny. Pravda, väčšina v menšine, pretože až do konca to boli vždy členovia komunistickej strany, ktorí mali v princípe rozhodovať o osude nestraníkov. Ako však slabla Strana, relatívne väčšiu váhu získavali iné organizácie, aj tie, v ktorých dominovali nestraníci. V dôsledku selekcie na dominanciu priemeru a podpriemeru, v okamžiku implózie komunizmu bola moc extrémne oslabená aj preto, lebo – podobne ako vlastníctvo – patrila už skoro všetkým, a teda nikomu. Na tom nič nemení fakt, že skoro všetci boli zároveň neistí vo svojej moci, kedykoľvek zosaditeľní z vedúcich pozícií v skupine, a teda všetci boli zároveň nespokojní. Moc potom vlastne nemal nik, pretože aj ľudia najvyššie postavení, členovia politbyra komunistickej strany, sa museli každodenne obávať o svoje pozície.

Bola to situácia, ktorá v mnohom pripomínala povahu politickej moci v Byzantskej ríši, ako to opísal ruský etnograf Aron Gurevič.¹⁰⁹ Podľa neho v Byzancii neplatili zásady služby a vzájomnej pomoci, ale len jednostranná nevoľnícka závislosť nižších od tých, čo stáli vyššie. No aj najmocnejší a najbohatší, ktorí dosiahli najvyššie štátne úrady, ostávali celkom bezprávnymi a zákon ich vôbec nechránil pred cisárom, ktorý ich mohol ľubovoľne zbaviť majetku, hodnosti i života. „Individualizmus“ byzantskej šľachty bol individualizmom nevoľníkov, starajúcich sa len o svoju kariéru a obohatenie. Ale ani osoba panovníka nebola posvätná. Poddaní, ktorí sa pred ním plazili po zemi, ho mohli každým okamžikom zradiť. Každý druhý byzantský cisár bol násilne zbavený trónu, zmrzačený alebo zavraždený. Byzancia trpela naprostým nedostatkom právneho vedomia, úcty k zákonom ako k záruke práv ľudskej osobnosti. Gurevič postavil tento obraz bezprávia v Byzancii do protikladu so stredovekou západnou Európou, kde poriadok a stabilita boli vo veľkej miere zaručené vďaka suverenite práva. V západnej Európe aj vládár bol podriadený zákonu. Byzantská tradícia pretrvávala v cárskom Rusku a možno do značnej miery určila mnohé črty komunizmu v Rusku a celom Sovietskom zväze. Ale byzantský charakter mal komunistický systém aj v tých krajinách, ktoré stáli na západnej tradícii. Aj keď priznáme istý podiel sovietskemu vplyvu a tlaku, zdá sa, že „byzantinizácia“ spoločnosti bola vnútorným – a nevyhnutným – prejavom dynamiky komunizmu na celom svete.

3.1.3. Všadeprítomnosť tajnej polície

Posledné konštatovanie sa plne vzťahuje na inštitúciu tajnej polície, ktorá prenikala celým komunistickým systémom a je azda jeho najnápadnejším znakom. Takáto inštitúcia zjavne protirečí pôvodnej požiadavke „všetku moc soviетom“, ale jej koncepciu nenájde ani v pôvodnom Leninovom náčrte komunistickej moci, monopolizovanej komunistickou stranou. Štandardné učebnice „vedeckého komunizmu“ sa tajnou políciou ako zložkou moci

nielen nezaoberajú, ale sa o nej dokonca ani nezmieňujú.¹¹⁰ Na druhej strane tajná polícia bola trvalou súčasťou cárskeho režimu a o jej neblahom výskyte v ruskej spoločnosti nám klasici ruskej literatúry 19. storočia zanechali vo svojich dielach početné svedectvá. Mohlo byť zvodným a ľahkým pre Lenina a jeho druhov jednoducho odkopírovať štruktúru a metódy cárskej tajnej polície hneď ako uchopili moc a boli nútení zničiť protivníkov a pacifikovať populáciu.¹¹¹ Potom už mohli sovietsky model jednoducho prevziať komunistické krajiny strednej Európy.

Vývoj však nebol taký jednoduchý. Zdá sa, že existencia nelegálnych mocenských štruktúr paralelne s tými, čo sú viac či menej legálne, je nevyhnutnou podmienkou pre relatívnu udržateľnosť totalitných systémov. Nacistický systém mal svoju vlastnú variantu tajnej polície, Gestapo. Genézu komunistickej tajnej polície v Československu, od jej zrodu v revolučných dňoch preberania moci, opísal Vilém Hejl¹¹² a tento popis je možno typickým pre charakter tajnej polície aj v ostatných komunistických krajinách. Samozrejme, nemožno podceňiť rolu sovietskych „poradcov“, ktorých po druhej svetovej vojne poslali do týchto krajín, aby pomohli systém tajnej polície vybudovať. Ustanovenie tajnej polície umožnilo protiprávne násilie inštitucionalizovať a akonáhle sa tento sebaspevňujúci proces spustil, už ho nebolo možno zastaviť. Spontánnou dynamikou sa dostával do stavov, ktoré sa vymykali akejkolvek kontrole. V Československu sa prominentné osobnosti, ktoré stáli pri zrode tohto systému a pomáhali ho budovať, stali postupne jeho obeťami. Mnohí z nich boli popravení. Samotná strana, pre ktorú bol systém zamýšľaný ako hlavný nástroj kontroly spoločnosti, strácala nad ním kontrolu: sám prvý tajomník Ústredného výboru Komunistickej strany Československa, ktorý mal vrchný dozor nad tajnou políciou, sa stal jej obeťou a bol obesený.

V počiatočnom štádiu, moc v tajnej polícii mali v rukách fanatici a psychopati a tomu zodpovedala ich bezohľadnosť a krutosť voči ľuďom, ktorí boli vyhlásení za nepriateľov komunistického režimu. V terminálnom štádiu, krátko pred implóziou, bežnú prácu vykonávali poväčšinou rutinní byrokrati. No pozornosť si zasluhujú najmä tí, čo vtedy tvorili elitu tajnej polície: lukratívne mzdy a iné privilégia pritiahli do vedúcich pozícií v rozsiahlej mašinérii inteligentných ľudí, dobre vyškolených a profesionálne zdatných, vyznávačov ontologického pragmatizmu, iba slabo zakrytého tenkou vrstvičkou sebaklamu. Symbolom tejto elity nie je nik iný ako súčasný ruský prezident Vladimir Putin, ktorý urobil obdivuhodnú kariéru v sovietskej štátnej bezpečnosti.

Iný protagonista, Alojz Lorenc, šéf tajnej polície v Československu krátko pred pádom komunizmu i v dramatických týždňoch jeho zlikvidovania, poskytol pôsobivé knižné svedectvo.¹¹³ Vyškolený v matematike a kybernetike, vyznáva sa vo svojej knihe, že ho k zamestnaniu v štátnej bezpečnosti pritiahla vidina možnosti naplno uplatniť svoju profesionalitu. Priznáva sa „*k normálnej ľudskej, ale hriechnej túžbe poznať svoje hraničné možnosti*“. „*Prácu na zvláštnej správe som chápal ako normálnu, aj keď špecifickú profesiu a otázka jej etiky dostala podobu splnenia či nesplnenia toho, čo sa odo mňa očakáva.*“ Keď bol po rozpade komunizmu súdený, argumentoval, že sa nedopustil nijakého zločinu, „*pretože som postupoval tak, aký bol v tom čase výklad zákona a ako bol dlhodobo v praxi uplatňovaný. A to bez akýchkoľvek námietok prezidenta, predsedu parlamentu, kohokoľvek. Podľa môjho názoru súd nemôže preukázať nič iné.*“

Podľa Lorencovej správy, politbyro ústredného výboru strany prejednávalo všetky hlavné plány a aktivity štátnej bezpečnosti; bolo to však v plnej zhode s ústavou, v ktorej bola zakotvená vedúca úloha komunistickej strany v spoločnosti. Lorenc pripúšťa, že kontrola moci, keď je táto silno centralizovaná, je problémom, pretože vtedy „*vzniká tendencia interpretovať informácie tak, aby vyhovovali uchu vládnucich miest. Dôvody sú v patologickej náchylnosti k sebaklamu vo vládnucej štruktúre centralizovanej moci.*“ Odmieťa však bežné tvrdenie, že „*deformácie zákonnosti s tragickými následkami boli dôsledkom 'vymknutiu sa' štátnej bezpečnosti spod kontroly KSC*“. V knihe skôr chce vyjadriť, že takýmto

„deformáciám“ môže zabrániť dokonalá organizácia – o ktorú sa pokúsil a ktorú opisuje – a profesionálne kvality personálu. Rozhodnutia musia byť prijímané s chladnou hlavou, bez emócií a bez ideologických ohľadov. To bol dôvod, prečo v kritických dňoch, keď sa rozpadala komunistická moc, nepripustil násilný zásah Štátnej bezpečnosti do priebehu udalostí. Pritom však zároveň nariadil masové zničenie záznamov. Ešte aj pri písaní knihy bol presvedčený, že „*nekonal s úmyslom poškodiť záujem štátu a jeho občanov*“, ale „*v záujme ľudí v rezorte i mimo rezortu. V záujme budúceho pokojného vývoja situácie.*“ Chrániť tajomstvá agentov tajnej polície je podľa neho súčasťou „*profesionálnej etiky*“.

Tento, podľa jeho hlavného protagonistu, „racionálny systém“ dosiahol v záverečnej fáze komunistickej moci monštruózne rozmery. Podľa Lorenca „*počet ľudí aktívne spolupracujúcich so štátnou bezpečnosťou alebo evidovaných v archíve spolupracovníkov skutočne prevyšoval číslo sto tisíc. Mnohí ďalší spolupracovali aj bez evidovania.*“ Len malá časť z nich bola pravidelne platená. „*Zrejme viac ako peniaze agenti očakávali isté zvýhodnenia. Týkali sa ciest do zahraničia, škôl detí, pomoci pri pracovnom postupe.*“ Neuvádza ale počty tých, čo boli k spolupráci prinútení hrozbami alebo vydieraním. Sám však bystro konštatuje, že „*ničoho sa netreba báť tak, ako vystrašených ľudí. Nič nie je také nebezpečné ako strach, ktorý získa politický rozmer.*“

Toto svedectvo posledného šéfa tajnej polície v Československu je dôležitou výpoveďou. K tomu, aby centralizovaný politický systém vykazoval obľudné neľudské rozmery, nepotrebuje nevyhnutne fanatikov idey, ako bol prípad prvej ortototalitnej fázy komunizmu. Ponúkание špecifických rolí takýmto systémom postačuje na to, aby sa pohľady aktérov zatemňovali a stávali jednostrannými a aby sa z pragmatických profesionálov, prechovávajúcich ilúziu o racionalite svojho myslenia a konania, sa stali širitelia a vykonávatelia iracionality. Hoci Lorenc písal svoju knihu už po rozpade komunizmu, s hrdosťou v nej opisuje, ako orgány Štátnej bezpečnosti kontrolovali celú ekonomiku, tajne odpočúvali telefóny diplomatov, svojich agentov umiestňovali na diplomatické posty vlastnej krajiny, podozrievali vedcov, že prezrádzajú štátne tajomstvá, využívali medzinárodnú spoluprácu, aby infiltrovali kultúrnu sféru nepriateľa, a aby pritom udržovali paranoidné presvedčenie, že ich protihráči v demokratických krajinách majú rovnako rozsiahlu a účinnú mašinériu špionáže a dozoru. Podľa Lorenca rozpad komunizmu bol spôsobený stratou „*gravitácie a imunity*“ systému, poruchami „*komunikácie v systéme*“, „*nedokonalosťou informovanosti, ktorá nedostačovala na zaznamenávanie relevantných signálov*“.

Obraz o rozsahu moci tajnej polície a jej prieniku do života občanov za komunizmu si možno urobiť z autoritatívnej knihy Johna Koehlera o tajnej polícii v bývalom východnom Nemecku.¹¹⁴ Sovietska tajná polícia (KGB) mala 480 tisíc agentov na plný úväzok, ktorí dozerali na vyše 200 miliónov ľudí, jedného na 5 830 občanov, nacistická tajná polícia (Gestapo) jedného na vyše 2 000, východonemecký homológ (Stasi) jedného na 166 občanov. Ak sa k tomu pridá počet pravidelných informátorov, jeden „dozorca“ bol na každých 66 občanov. Svetový rekord, jedinečný v dejinách!

Samostatná kapitola o tajnej polícii sa týka špionáže komunistických tajných agentov, sovietskeho i západného pôvodu, v nekomunistických krajinách. Jej rozsah a metódy prezradili bývalí sovietski tajní agentmi a zhrnuli v knihách, ktorých spoluautorom bol Christopher Andrew¹¹⁵. Hoci boli pravdepodobne pôvodne koncipované tak, aby slúžili najmä historikom, sú inštruktívnym čítaním pre každého, ktorého zaujíma fenomén „racionality v službách iracionality“. Najúspešnejší špióni, zdatní vo svojich racionálnych kalkuláciách, boli zjavne najprv motivovaní náboženskou oddanosťou komunistickým ideálom, kúzlo peňazí a moci mnohých zmenilo, ale nakoniec zničila ich osobnosti strata nadšenia a ideálov. No mašinéria hladko bežala ďalej až do horkého konca komunistického režimu – a je možné, že beží aj po ňom.

3.1.4. Rozpad inštitúcie morálky

„*Mravné je všetko, čo slúži veci komunizmu*“, takto koncízne vyjadril Lenin povahu komunistickej morálky. Definovaný je cieľ a ide o minimalizovanie trajektórie potrebnej na dosiahnutie cieľa – paradigma racionality. Nijaká dvojznačnosť, ani stopy nekonzistencie, aké nesie tradičná morálka. A predsa práve v morálnom stave spoločnosti sa hádam najzreteľnejšie prejavila iracionalita komunizmu. Tam, kde sa komunizmu podarilo narušiť stereotypy tradičnej morálky, nenastúpila nová morálka, ale mravný chaos. Práve komunistickú skúsenosť možno považovať za najlepšie potvrdenie názoru,¹¹⁶ že inštitúcia tradičnej morálky, ktorej do značnej miery nerozumieme a ktorej zásady si nie vždy vieme vysvetliť, nie je iracionálna, ale naopak, predstavuje istú evolučne získanú racionalitu. Zabudovanú znalosť, nadobudnutá stáročiami evolučného skúšania. Nie nevyhnutne kompletnú, ani nie najlepšiu, možno len malé ostrovčeky poznania v oceáne vier a predsudkov, ale evolučne preverenú rozhodujúcim spôsobom: umožňuje pretrvávanie a stabilitu nadbiologických skupín.

3.1.5. Rozpad právneho systému

To, čo platí o tradičnej morálke, platí aj o práve: tradičné právo má v sebe zabudovanú evolučnú racionalitu, ktorej komplexnosť ďaleko presahuje možnosť vysvetlenia individuálnym rozumom, najmä pri stále nepatrnom poznaní o povahe človeka a spoločnosti. Marxizmus chápal právo ako nástroj v rukách utlačovateľov na vynútenie poslušnosti utlačovaných. Preto, podľa Marxových predstáv, v komunistickej spoločnosti právo nebude ani potrebné: bude nahradené štátnou administratívou.¹¹⁷ No práve v reálnom komunizme sa právo stalo nástrojom, ktorým si komunistická strana vynuocovala poslušnosť a konformitu. To samo by v sebe malo akú-takú racionalitu. Lenže právo sa stalo najmä prostriedkom na likvidovanie kompetítorov.

Najkrikľavejším príkladom sú monštruózne súdne procesy, ktoré prebehli v Sovietskom zväze v rokoch 1936-1938 a v Československu v päťdesiatych rokoch. Pred súd postavení najvyšší funkcionári komunistickej strany, oddaní komunisti. Boli násilne prinútení naučiť sa naspamäť texty, v ktorých sa priznávali, že boli agentmi kapitalizmu. Alexander Solženicyn pôsobivo popísal sovietske procesy.¹¹⁸ V Československu v jedinom procese z viacerých, v ktorom boli súdení „*predstavitelia protištátneho sprisahaneckého centra vedeného Rudolfom Slánským*“, jedenásť najvyššie postavených komunistov, vrátane generálneho sekretára ústredného výboru strany, bolo odsúdených na smrť a obesených.¹¹⁹ Viac-menej náhoda rozhodla, kto z funkcionárov sa ocitol pred súdom; obeťami mohli celkom ľahko byť aj tí, ktorí sa uväzneniu vyhli a odhlasovali trest smrti pre ostatných. Bola v podstate len náhoda, ktorí z komunistických funkcionárov sa ocitli medzi obvinenými. Ruleta komunistickej iracionality bola slepá a nemilosrdná. Tieto známe procesy mali svoje obdoby v tisícoch procesov na nižšej úrovni, ktoré boli často nemenej kruté a nemenej nespravodlivé. Ale ani trestné právo sa dôsledne nedodržovalo. Známe sú početné prípady, keď funkcionári strany neboli potrestaní ani vtedy, ak pri autonehode spôsobili usmrtenie. Nebolo tajomstvom, že o rozsudkoch a výške trestu sa rozhodovalo v orgánoch komunistickej strany.

Absurdnosť týchto procesov a im zodpovedajúce zničenie tradičných inštitúcií, iracionalita nových inštitúcií a desná banalita osobného zla aktérov sa stali zrejmy, keď boli zverejnené podrobnosti o týchto „*veľkých*“ procesoch. V Československu v podstate len dvaja ľudia, nevzdelaní a tupí, boli zodpovední za to, že z obvinených v Slánskeho procese vynútili vymyslené priznania. Jeden z nich, Doubek, bol oddaným komunistom aspoň na začiatku svojej kariéry, no druhý, Kohoutek, bol zrejme kreatúra sledujúca čisto osobný

prospech – skompromitoval sa už za nacizmu kolaboráciou s okupantmi. Členovia politbyra ústredného výboru strany sa od týchto dvoch úradníkov vyžadovali, aby usvedčili uväznených a priebežne sa nechávali informovať o tom, ako „práca“ prebiehala. O tom, ako mala „práca“ vyzerat', dostávali vyšetrovatelia inštrukcie od dvojice sovietskych „poradcov“. Hoci oficiálne títo poradcovia nemali nijakú moc, ich skutočná moc bola taká, že sa ich smrteľné báli obaja najvyšší predstavitelia strany, jej predseda Klement Gottwald a generálny tajomník Rudolf Slánský (kým sa sám nestal „imperialistickým agentom“). „Poradcov“ vyslal Stalinom, ktorý sa vtedy už zrejme nachádzal v stave klinickej paranoje a bol posadnutý presvedčením o tom, že existuje sprisahanie medzi vedúcimi predstaviteľmi komunistických strán satelitných krajín. Poslaním „poradcov“, osobne zodpovedných Stalinovi, bolo „odhalit“ sprisahancov a „usvedčiť“ ich. Paranoja vodcu na vrchole pyramídy centralizovanej moci, dve poslušné bábkys vysoko na hierarchickom rebríku, dve iné bábkys na jeho spodku, všetko prenikajúci strach – a výsledkom bolo prenasledovanie nevinných ľudí a utrpenie tisícov priamych a miliónov nepriamych obetí.

3.1.6. Svetonázorové úzkosti

Keďže marxizmus bol považovaný za vedu, mal sa stať jediným univerzálnym svetovým názorom. Racionálny opis sveta vyjadrovali jednoducho a kompletne Stalinove štyri zákony dialektiky a tri zákony historického materializmu.¹²⁰ Ľudská mýtofilia dostala v marxizme sekularizované náboženstvo. Komplexnosť sveta sa priecila takémuto primitívnemu pohľadu na svet a nútila – vlastne nemenej ako jednoduché vysvetlenie sveta teistickým náboženstvom – k nekonzistentnému správaniu tých, ktorí si marxizmus osvojili. V ťažšej situácii sa nachádzali ľudia, ktorí boli nútení deklarovať svoje vyznávanie marxizmu na verejnosti a pritom boli rodinou imprintovaní na tradičnú náboženskú vieru. Ak by sme napr. mali veriť prvému i druhému postkomunistickému prezidentovi Slovenskej republiky, po celý čas komunizmu boli veriacimi katolíkmami a svoju oddanosť marxizmu len predstierali. Obidvaja pritom boli členmi komunistickej stany, druhý z nich dokonca členom jej ústredného výboru. Stanovy strany určovali, že člen strany je povinný „*rozhodne bojovať proti náboženským predsudkom, maloburžoáznym návykom a iným prejavom cudzím marxizmu-leninizmu*“.¹²¹

Dôsledok tohto rozštiepenia bol zjavný už za komunizmu a ešte zreteľnejšie vystúpil do popredia v postkomunistickom období: strata osobnostnej stability, absencia permanentných hodnôt, správanie prispôbené situácii, pragmatizmus nie ako stratégia sledovania cieľov a presadzovania hodnôt, ale dovedený do krajnosti: ontologický pragmatizmus. Masový výskyt takéhoto osobnostného rozštiepenia a nekonzistencie bol možno jednou z príčin celkovej nestability spoločnosti za komunizmu. Inou príčinou, azda ešte závažnejšou, bol však samotný fakt vnučovania jediného vysvetlenia sveta, znemožňovanie plurality názorov, ich interakcií a rekombinácií. Zrejma je analógia so stratou stability biologického ekosystému, keď sa v ňom silno zmenší druhová diverzita a zníži polymorfizmus.

3.1.7. Savanizácia sociálneho života

Úsilie o racionálne postihnutie skutočnosti a o racionálne riadenie malo za následok, že mnohé závažné problémy modernej spoločnosti sa ignorovali, ako by neexistovali. Keďže sa spoločnosť s nimi nezaoberala, boli vlastne „zmrazené“. Pád komunizmu viedol k ich „rozmrazeniu“ a plnému exponovaniu. Takto boli „zmrazené“ napr. rozpory medzi etnikami a národmi v mene „socialistického internacionalizmu“ a ich „rozmrazenie“ malo za následok výbuch nacionalizmu a etnických konfliktov v postkomunistických krajinách. Podobne boli

umelo zakrývané prirodzené generačné rozpory, a to je jedna, aj keď nie jediná, z príčin ich dnešnej podoby. Oficiálna doktrína vedeckého riadenia ekonomiky neprípúšťala vidieť znečistenie prostredia ako spoločenský problém, hoci extenzívna ekonomika uštedrovala prostrediu jednu ranu za druhou. Pre naivný dejinný optimizmus neexistoval problém ohrozenia existencie ľudstva nekontrolovateľnou expanziou vedy a techniky.

Všetkých sedem vymenovaných stránok „kváziracionalizmu“ malo za následok zjednodušenie a primitivizáciu inštitúcií komunistickej spoločnosti. Ak je ťažko posúdiť, kto vlastne bol vlastníkom výrobných prostriedkov a kde bolo „sídlo“ politickej moci, je to dané tým, že samotná povaha komunistického štátu sa postupujúcou regresiou stávala nejasnou, rozmazanou. Ba dalo by sa povedať, že opustenie tradičného delenia moci na zákonodarnú, výkonnú a súdnu bolo začiatkom konca politiky v komunizme. Tak ako individuálny človek klesal postupne až na animálnu úroveň potrieb a hodnôt, došlo aj k sociálnemu regresu v takom rozsahu, že časť ľudstva, zasiahnutá komunizmom, sa vrátila na úroveň sociálneho života v savane. Hlavnými identifikačnými (referenčnými) skupinami pre jednotlivca sa stávali skupiny pôvodných biologických rozmerov. S vytrácaním sa veľkých, nadbiologických, politických skupín sa vytrácala aj politika. Na prvý pohľad ako by toto tvrdenie protirečilo bežnému pocitu, čo mali ľudia za komunizmu, že ich život bol „prepolitizovaný“, že politika prenikala aj do rodinného života, doslova až spální. Ale tá všadeprítomná neprijemnosť nebola politika. Politické správanie bolo nahradené správaním v podstate biologickým.

Táto fundamentálna premena unikla analytikom komunizmu. „Savanizácia“ ľudských jedincov a spoločnosti ostala možno nepovšimnutá preto, lebo analogický regres nepostihol podstatnejšie vedy a techniku. Stroje vo fabrikách zostarli, kvalita výrobkov poklesla, ale priemyselná výroba ostávala v podstate na úrovni 20. storočia. Moderná technika poskytla účinné metódy masovej komunikácie, masového ovplyvňovania a masového násillia. Taký ohromný sociálny kolos, akým bola komunistická strana, by nebol možný v časoch, keď komunikačné prostriedky boli pomalé a účinné v podstate len na lokálnej úrovni. Napríklad Komunistická strana Československa mala obyčajne okolo 1,5 milióna členov (počet kolísal okolo tohto čísla v dôsledku periodických straníckych čistiek), takže v krajine s 15 miliónmi obyvateľov bol každý desiaty človek členom strany. Situácia v Sovietskom zväze nebola oveľa odlišná: komunistická strana mala 19 miliónov členov pri 265 miliónoch obyvateľov. Bez ohľadu a veľkosť strany a na moderné účinné metódy komunikovania straníckych uznesení a inštrukcií cez rôzne hierarchie straníckeho systému, vlastné fungovanie strany spočívalo najmä v aktivitách malých neanonymných skupín biologických rozmerov. Podľa sociometrických štúdií, ľudský jedinec je v akejkolvek dobe schopný udržovať intenzívne vzťahy len s 10-12 inými jedincami¹²² – základné jednotky strany, stranícke skupiny, mali obyčajne tieto rozmery. Pokiaľ ide o skupiny na iných úrovniach hierarchie, údaje z Nemeckej demokratickej republiky sú možno typické: politbyro strany malo 21 členov a ústredný výbor 165 členov.¹²³ Tieto čísla možno porovnať s odhadom o veľkosti dvoch tried ľudských čisto biologických skupín. Skupiny prvej triedy, v literatúre o lovcoch a zberačkách nazývané niekedy bandami, mali 30-50 členov. Priemernú veľkosť skupiny druhej triedy, ktorá je príbuzná bežným skupinám iných sociálnych živočíchov, odvodil Robin Dunbar extrapoláciou z hodnôt, zistených u 36 rodov primátov: takáto ľudskú skupinu by tvorilo 148 jedincov.¹²⁴ Zápas o dominanciu, signály submisie, predstieranie oddanosti alfa-samcovi podriadenými jedincami, klamanie a lesť, vytváranie koalícií v skupinách, aké existovali na rôznych úrovniach hierarchie komunistickej strany, sa asi príliš nelíšili od podobných stratégií našich predchodcov v skupinách lovcov a zberačiek.

S jednou podstatnou odchýlkou: o úspechu nerozhodovala fyzická sila, a väčšinou pravdepodobne ani inteligencia, pokiaľ za ňu nepovažujeme to, čo bolo asi pre víťazstvo najdôležitejšie: ohybnosť, chýbanie kultúrne uložených obmedzení a brzd na konanie. Takéto

obmedzenia sa vypracovali po stáročia kultúrnej evolúcie. Ľudstvo sa tak posunulo z pôvodného biologického stavu do stavu civilizovaného a humanizovaného, ktorý bol nevyhnutným pre život v post-savanových poľnohospodárskych a industriálnych spoločnostiach. Čím rýchlejšie a ľahšie sa jednotlivci dokázali zbaviť týchto obmedzení, tým väčšia bola jeho šanca postúpiť v hierarchii komunistických skupín. Tí, čo neboli členmi stranických skupín, mohli sa uchýliť do iných skupín, menej zhubných alebo čisto neškodných, ale zas a poväčšine biologických rozmerov. No aj takéto skupiny, napr. odborové organizácie, kolektívy spolupracovníkov na pracovisku, ba aj kluby rybárov či záhradkárov, sa nemohli vždy vyhnúť toho spôsobu výberu na dominovanie v skupine, aký bol špecifický pre komunistické skupiny. Mémy bezohľadnosti alebo kultúrnej odbrzdenosti boli silno infekčné a ľahko sa šírili. A hoci rozšírenie týchto zhubných mémov mohlo byť jednou z príčin implózie komunizmu, len pomaly sa teraz vyriedujú z postkomunistickej spoločnosti. Spomaľujú pritom ustanovenie naplno rozvinutej politiky. K nej môže dôjsť len po znovuoobnovení kultúrnych obmedzení na ľudské správanie, ktorým je človek biologicky vybavený pre také podmienky života, v akých žili naši predchodcovia v savane.

Savanové správanie a pritom technika na úrovni moderných spoločností, to je jeden z veľkých protikladov, ktorý odhaľuje biologická analýza. Odhaľuje aj druhý, nemenej významný. Populácia za komunizmu bola rozdelená do dvoch jasne odlišných kategórií: členov a nečlenov komunistickej strany. Hoci moc Strany sa plynulo znižovala počas devolúcie komunizmu, členovia Strany naďalej mali posledné slovo v každom verejnom rozhodnutí. Ako už bola zmienka, v akademickom živote napríklad aj obhajobu vedeckej dizertácie musela schváliť Strana. V situácii právneho vákuu a mravného rozkladu stranické rozhodnutie mohlo mať tvrdé a trvalé dôsledky pre postihnutého jedinca. Ak tento jedinec bol osobným známym členom stranického výboru, akokoľvek by títo ľudia boli voči nemu prípadne zaujatí, fungovala u nich inhibícia agresie, ktorá je súčasťou repertoáru správania sociálnych cicavcov. Iná však bola situácia ak šlo o neznámu osobu. Takáto situácia sa len zriedkavo vyskytla v pôvodných primitívnych spoločenstvách – pravdepodobne len vtedy, ak členovia skupiny mali rozhodnúť o zajatcovi, ktorý patril do inej, cudzej skupiny. No rozhodovanie o záležitostiach neznámych, anonymných ľudí bolo bežnou agendou stranických výborov. Tu práve komunistická iracionalita dosiahla svoj vrchol. Nespútaná zlomyseľnosť, komplexy menejcennosti, závisť, osobné problémy, endogénna depresia, momentánny vrtoch – čokoľvek mohlo určiť negatívny postoj k anonimnej osobe a viesť stranický výbor k rozhodnutiu, proti ktorému sa nebolo možno odvolať a ktorého omyl nebolo možno odškodniť. Navyše, vzhľadom na to, že takéto skupiny mali v podstate biologický charakter, dominantný samec alebo samica mohli vyvolať obavy a strach u podriadených členov výboru a mohli im neobmedzene vnútiť svoju vôľu. Tajné hlasovanie, za týchto podmienok paródia demokratickej procedúry, pridávalo len ďalšiu dimenziu takejto frašky. A opäť, tieto praktiky stranických výborov ľahko expandovali do iných sociálnych skupín. Životné osudy miliónov ľudí záviseli od iracionálnych výsledkov takýchto pofiderných rozhodnutí.

Túto skúsenosť možno zovšeobecniť. Moderné prostriedky masovej komunikácie na jednej strane robia z celého sveta jednu „globálnu dedinu“, ale zároveň na druhej strane obmedzujú priame ľudské kontakty a ľudské vzťahy sa stávajú čoraz anonymnejšími. Rozhodovanie o konkrétnych jedincoch, ktorí sú pre tých, čo rozhodujú, osobne neznámi, kde sú vylúčené všetky biologických signály, poistky a zábrany, možno nazvať „syndrómom stranického výboru“.

3.2. Rola vší v dejinách: hypertrofia byrokracie

Rozhodnutia stranických výborov, hoci akokoľvek iracionálne, možno považovať za prejav intencionálnej moci. No neintencionálna moc inštitúcií v súčasnej spoločnosti je oveľa väčšia než je intencionálna moc ľudí v politických organizáciách. Za komunizmu Strana do značnej miery uspela v obmedzení neintencionálnej moci prostriedkov masovej komunikácie a v ich kontrole. Aj nestranícke organizácie, ako odbory a organizácie žien a mládeže, boli pod straníckou kontrolou; považovali sa za „prevodové páky“ vôle strany. Na druhej strane však oslabenie inštitúcií morálky a práva malo za následok podstatné zväčšenie váhy a moci iného segmentu spoločnosti – byrokracie.

Byrokracia vždy bola vážnym problémom akéhokoľvek politického systému, vrátane demokracie. Stále nám uniká plnému pochopeniu. Byrokracii je venovaná rozsiahla literatúra; patrí k nej aj kniha o biológii byrokracie.¹²⁵ A práve biológii byrokracie poskytuje skúsenosť komunizmu cenný materiál.

Byrokracia za komunizmu nezapadala do konceptuálneho systému teórie komunizmu. Ako v iných prípadoch, v ktorých javy nie sú v súhlase so simplexnou racionálnou schémou spoločnosti, aj v prípade byrokracie bol komunizmus postihnutý selektívnou slepotou. Byrokraciu videl nanajvýš ako ekonomický problém. Keďže počet úradníkov trvalo pribúdala, ústredný výbor Strany vo všetkých komunistických krajinách prijímal periodické uznesenia o drastickom obmedzení tohto počtu. Opatrenia na chvíľu pomohli, ale počet úradníkov čoskoro opäť dosiahol pôvodnú veľkosť a pokračoval v raste.

Rozsah neintencionálnej moci byrokracie za komunizmu je ťažko posúdiť, pretože táto moc sa rozprestierala nad veľkým počtom jednotlivcov. Pre Maxa Webera bola byrokracia prototypom racionality.¹²⁶ Ak tomuto názoru dospel Weber pri pohľade na nemeckú byrokraciu na počiatku 20. storočia, byrokracia za komunizmu vedie k inému, opačnému názoru. Moc byrokracie bola určite ešte iracionálnejšia ako moc komunistickej strany. János Kornai ukázal, ako štátna byrokracia prenikala celou ekonomikou.¹²⁷ V situácii, keď inštitúcie morálky a práva boli takmer celkom paralyzované, aj najnižšie postavený úradník mohol zasiahnuť do osudu jednotlivca nemenej hlboko a s trvalými dôsledkami ako stranický výbor. Nemožnosť alebo márnosť odvolania sa proti byrokratickému rozhodnutiu nivočili motivácie a viedli k rezignácii azda viac než vrtochy samotnej Strany. Tri charakteristiky byrokracie, byrokratická rigidita, nekompetentnosť a nepotizmus¹²⁸ narástli do neslýchaných rozmerov. Kupčenie so službami a korupcia boli na dennom poriadku.

Nesmierny oceán byrokratickej necitlivosti, anonymity a ľahostajnosti bol vyvažovaný komplementárnymi praktikami. Vzájomné kupčenie a uprednostňovanie ľudí, čo vedeli poskytnúť recipocitu, sa zmenilo na nový životný štýl. Zástancovia teórie racionálnej voľby by tu mohli nájsť potvrdenie svojej teórie človeka: takejto racionalite sa výdatne darilo v ohromnom priestore všeobecnej iracionality. Z biologického hľadiska možno chápať nepotizmus ako výraz inkluzívnej fitnes a uprednostňovanie ako vyjadrenie recipročného altruizmu.¹²⁹ „Socialistické známosti“ bolo pomenovanie pre siete jednotlivcov a rodín pospájaných väzbami vzájomnej pomoci a reciprocity. Skutočnosť, že tieto siete predstavovali neanonymní jedinci a že mali rozmery pôvodných biologických skupín je ďalšou vhodnou ukázkou komunistického regresu na úroveň predcivilizačných foriem sociálneho života. Nemožno sa čudovať, že postkomunistické spoločnosti zdedili tieto spôsoby správania. Pretrvávajú, ba darí sa im najmä v tých krajinách a v tých vrstvách populácie, ktoré neboli príliš „zjemnené“ výchovou k civilizovanému správaniu a nemajú ťažkosti prejavovať správanie, ktoré bolo adekvátne ľudským živočíchom v savane. Spolu s inými zložkami komunistického dedičstva táto pretrvávajúca „savanizácia“ správania dáva podobu postkomunistickému „divokému kapitalizmu“.

Za komunizmu, keď obmedzenia, ktoré na ľudské správanie ukladajú evolučne vyformované inštitúcie, oslabli alebo sa vytratili, beh udalostí často rozhodujúcim spôsobom určovali jedinci, malicherní, beztvárí, takmer nepostihnuteľní vo svojej nenápadnosti

a zdanlivej bezvýznamnosti. Sami si to pritom nemuseli ani uvedomovať. V kritických bifurkačných bodoch sociálnej dynamiky práve oni mohli rozhodnúť, akým smerom sa dianie bude ďalej uberať. Potláčali alebo celkom nivočili schopnosti talentovaných ľudí a nútili ľudí s vysokým tvorivým potenciálom k rezignácii. Mená týchto jedincov nevstúpili do dejín a pritom svojimi činmi tieto dejiny do značnej miery tvorili. To je aj dôvod, prečo je také ťažké, ale vlastne aj trápne, tvárou v tvár miliónom obeť komunizmu, poukázať na tých, ktorých by bolo možno označiť za zodpovedných. Svojou malosťou, nenápadnosťou, banálnosťou, pripomínajú vší, ktoré hrali rozhodujúcu rolu pri šírení moru, ktorý v stredoveku decimoval Európu.

Už bola zmienka o tom, ako sa na príprave obludných stalinských súdnych procesov, v ktorých boli súdení prvý tajomník komunistickej strany a iní politickí prominenti, podieľala hŕstka malicherných niktošov. K nim možno pripočítať nejakú desiatku právnikov, čo tvorili súdny zbor a samozrejme aj kata, ktorý odsúdených povešal. Všetko ľudia, ktorí neznamenajú nič a ktorých mená história možno ani nezaznamená. Tak ako nezaznamená ani niektoré osudové činy prominentných politikov, aj keď ony rozhodli o dejinách. Sovietsky vojenský zásah do Československa roku 1968 ovplyvnil osudy miliónov ľudí. Pritom, podľa svedectva Arnošta Kolmana, rozhodnutie vyslať intervenčné vojská bolo prijaté na zasadnutí politbyra sovietskej komunistickej strany väčšinou jedného hlasu.¹³⁰ Čo ak jedinec, ktorého súhlas rozhodol o intervencii, hlasoval tak, lebo mal za sebou bezsennú noc, a to mu na druhý deň, v deň hlasovania, pokazilo náladu?

Dejiny vo svojom celku môžu byť drámou takýchto náhod. No jedna z nezamýšľaných funkcií evolučne vytvorených inštitúcií je možno práve obmedzovanie roly náhody a minimalizovanie dôsledkov takýchto náhodných rozhodnutí. Evolučné inštitúcie majú pravdepodobne inherentnú pufračnú schopnosť, ktorá znemožňuje, aby vrtošivé a zlomyseľné činy ľudských jedincov mali ohromné a nekontrolovateľné spoločenské účinky.¹³¹ Komunistické inštitúcie, napriek ich rigidite – a či možno práve v jej dôsledku – nemali takúto pufračnú schopnosť a dovoľovali všetky možné druhy vrtochov, vrátane tých, ktorých pôvodcami boli “dejinné vší”.

3.3. Vadné fungovanie kolesa so západkou

Dynamika živých systémov na všetkých úrovniach, od molekulárnej po sociálnu, spočíva v jednosmernom procese, ktorý dobre vyjadruje otáčanie sa kolesa so západkou. Strojári niekedy označujú takéto zariadenie slovom „račňa“, v českom jazyku sa možno stretnúť s termínom „rohatka“. Kvôli terminologickej unifikácii je účelné používať pre toto zariadenie slovo „račet“ a proces, ktorý umožňuje, nazývať „račetovaním“. Ide o slovenský prepis anglických výrazov „ratchet“ a „ratcheting“. Jednoduchý mechanický račet je predstavovaný ozubeným kolieskom s jednostranne skosenými zubkami, do ktorých je strunou pritlačovaná západka. Tá dovoľuje koliesku točiť sa len jedným smerom a zabraňuje otáčaniu opačným smerom. Molekulárne, evolučné, vývinové, kognitívne, sociálne račety fungujú na tomto jednoduchom princípe.

V evolúcii, biologickej i kultúrnej, trvalý nárast komplexnosti možno vysvetliť mechanizmom račetovania. Pokusmi a omylmi, skúšaním a výberom, sa vytvárajú stále komplexnejšie konštrukcie. Takýmto spôsobom sa vyvinuli komplexné inštitúcie práva, morálky, kultúry, politickej organizácie: selektované boli na stabilitu a pokles na nižšiu úroveň bol znemožnený rozličnými račetovými zariadeniami. Takto sa račetovaním hromadila evolučná múdrosť. Komunizmus vylámal zúbky týchto račetov (možno s jedinou výnimkou techniky), takže kolesá sa mohli pretočiť nazad a časť ľudstva sa vrátila na úroveň starších, primitívnejších štádií evolúcie. Takto sprimitívneli ľudské potreby a hodnoty.

Ak vytváranie komplikovaných útvarov točením sa evolučného račetu smerom dopredu je pomalý, stupňovitý proces, ich deštrukciu možno uskutočniť ľahko a rýchlo vylámaním zúbkov račetu. Podľa Stephena Goulda v našom vesmíre komplexné a adaptívne systémy možno vybudovať len postupne, ale stačí krátky okamžik, aby sa zbúrало to, čo sa budovalo po stáročia.¹³² Tento jav nazval Gould Veľkou asymetriou.

V evolučnej teórii existuje aj iný, opačný typ račetu. Nazvaný bol Mullerovým račtom. V biologickom systéme, v ktorom nedochádza k rekombináciám, Mullerov račet vedie k degenerácii populácie: pravdepodobnosť škodlivej mutácie je oveľa vyššia nežpravdepodobnosť takej mutácie, čo prináša zlepšenie.¹³³ Hromadenie škodlivých mutácií vedie potom k zhoršovaniu kvality populácie. No interakcia medzi jednotlivcami, vzájomná výmena génov pri sexuálnom krížení, je biologickou poistkou proti takejto degenerácii: funguje ako sito. Preto u sexuálnych organizmov je Mullerov račet vyradený, alebo sa prejavuje len výnimočne a v obmedzenej miere. Mechanizmus, vlastný komunizmu, ktorý viedol k jeho degenerácii a nakoniec kolapsu, možno nazvať Mullerovým sociálnym račtom. Komunizmus, so svojím monopolom ekonomiky, politiky, filozofie, s obmedzením polymorfizmu a vylúčením rekombinácií, vytvoril vlastne ohromný Mullerov račet, ktorý každým pootočením o jeden zúbok viedol systém stále bližšie k nevyhnutnej priepasti.

Na princípe račtovania spočíva kognitívny vývin ľudského jedinca.¹³⁴ Prvá vrstva sa vytvára imprintingom, vpečatovaním. Ďalšia vrstva sa tvorí vyplňovaním geneticky určených, ale spočiatku celkom abstraktných, „poštových schránok“ psychiky konkrétnymi pojmami, myšlienkami, návykmi – tento proces bol označený ako incipácia. Ďalšie vrstvy sa vytvárajú učením cez pavlovovské a skinnerovské podmieňovanie a najvyššia vedomým uvažovaním. Čím včasnšie sa kognitívny modul utvoril, čím hlbšie v tejto kognitívnej stavbe vrstva leží, tým je odolnejší k následnej premene. Individuálne rozdiely v tom, ako konkrétni jednotlivci odolávajú vynucovaniu vymyslených priznaní a sebadegradácii počas prípravy stalinských súdnych procesov je práve možno vysvetľovať rôznym podielom týchto vrstiev v kognitívnej štruktúre týchto jedincov: čím väčšia bola váha spodných vrstiev, na prvom mieste imprintingu, tým väčšia bola odolnosť na zmenu.

Optimistické očakávania, že rekonvalescencia z onemocnenia komunizmom bude rýchlym procesom, sa asi nevyplnili. Aby sa znovu vybudovala stratená zložitosť, musia sa obnoviť vývinové a evolučné račety a tie potom môžu fungovať zas len postupným, stupňovitým spôsobom. Ako múdro predvídala Ralf Dahrendorf,¹³⁵ postkomunistické krajiny môžu uskutočniť ústavnú reformu za šiestich mesiacov, ekonomickú reformu za šesť rokov, no bude trvať šesťdesiat rokov, kým sa vybudujú normálne stabilné inštitúcie. Treba dávať zvláštny pozor na to, aby skosené zuby nových račtov boli dostatočne odolné na polámanie a tým na možný regres. Dôkladná znalosť procesov, ktoré viedli k poškodeniu račtov za komunizmu, je možno dôležitým predpokladom na to, aby sa vyšlo novej podobe zbúrania komplikovanosti, aká sa evolučne zabudováva do nových inštitúcií.

3.4. Náčelníci a šamani: politici a intelektuáli

Skupiny sociálnych živočíchov vrátane skupín našich najbližších biologických príbuzných, šimpanzov, majú jednoduchú lineárnu organizáciu moci: od dominujúceho alfa jedinca smerom nadol k jedincom, ktorí sú podriadení všetkým, čo sú umiestnení v hierarchii skupiny nad nimi. Podobne boli organizované aj skupiny našich predchodcov v savane. Ale už skupiny u súčasných prírodných národov, ktoré študovali etnografi, vykazujú zložitejšiu organizáciu. Majú štruktúru dvoch mocí: politickej, ktorej dominujúcim predstaviteľom je náčelník, a duchovnej, ktorú predstavuje šaman. Častý výskyt tejto podvojnosti naznačuje, že bola vynútená evolučnou selekciou na stabilitu: v prirodzenom výbere, ktorý zahŕňal tak prírodné ako aj sociálne prostredie, pretrvávali skupiny s takouto podvojnou mocou. Náčelníci zaisťovali legitímnym násilím mier vnútri skupiny, efektívnu organizáciu pri hľadaní potravy a obranyschopnosť navonok. Zároveň šamani vytvárali a udržiavali silnú motiváciu členov skupiny na tieto úkony indukciou skupinovými symbolmi a rituálmi a spoločne zdieľanými mýtmi.¹³⁶

Napriek podstatnému skomplikovaniu sociálnej štruktúry v moderných spoločnostiach, toto základné rozlíšenie dvoch mocí a dvoch dôležitých sociálnych funkcií ostalo: v nadbiologických skupinách súčasných ľudí rolu náčelníka zastáva politik a rolu šamana intelektuál. Veda a technika priniesli nové prostriedky na výkon moci. Nové prostriedky najmä v prípade intelektuála robia jeho genetickú príbuznosť so šamanom menej zreteľnou: už nie je kúzelník, zdanlivo už nepečuje mágiu. V skutočnosti však sa naďalej pravý intelektuál pozná podľa svojej viery v mágiu: verí na mágiu slova.

Náčelník a šaman (politik a intelektuál) sú evidentne dva rozdielne, ak nie priam protikladné, psychologické typy.¹³⁷ Ako weberovské ideálne typy sú obidvaja autoritatívnymi osobnosťami. Obidvaja so silnými emóciami: veď iba emócie poháňajú motivačný motor k veľkým výkonom. Ale kým náčelník dokáže svoje emócie držať na uzde, alebo ich zatajiť, šaman je emóciami zaplavený a necháva im voľný priebeh: v extrémnom prípade ho privádzajú do tranzu a stávajú sa chytľavými. Preto tento text používa pre intelektuálov ekvivalentné označenie „afektuáli“. Dosiahnutie politickej moci je u náčelníka dominantnou motiváciou; duchovná moc šamana je skôr sekundárnym ziskom, vedľajším produktom jeho potreby predvádzania sa a dosahovania osobnej emocionálnej a poznávacej rovnováhy. Politik je vo svojich metódach pragmatik; pravý intelektuál „služi pravde“ (samozrejme, tej svojej, jedine správnej), a to bezohľadne, za každú cenu.

Ak je politik ako ideálny typ, vystupujúci v relatívne stabilnej spoločnosti, vykresľovaný ako človek bez zásad, oportúnne preberajúci akékoľvek hodnoty, ktoré mu pomáhajú na ceste k osobnej moci, je to chybný pohľad. Je psychologicky, ba biologicky, či neurofyziologicky, vylúčené, aby silná osobnosť bola bez hodnôt alebo ich menila každým okamžikom. Navyše je sila osobnosti komunikovaná oveľa viac a jednoznačnejšie neverbálnymi prostriedkami než verbálne. Beztvarý oportunista by svojím prejavom, akékoľvek silné slová by používal, málokoho presvedčil. Politik vo chvíli, keď komunikuje s verejnosťou, musí byť o svojich okamžitých názoroch sám presvedčený, akokoľvek v ich prezentácii taktizuje. Politik azda ešte viac než intelektuál musí byť majstrom sebaklamy.

Rola intelektuála ako šamana je v modernej spoločnosti znejasnená tým, že samotné slovo intelektuál sa používa vo viacerých významoch. V najširšom chápaní sa za intelektuála označuje každý vzdelaný človek. Vzdelaní ľudia však plnia v spoločnosti početné iné funkcie. V tejto štúdii je intelektuál chápaný ako vzdelaný človek, ktorý svoje analýzy, úvahy, názory prezentuje cez masovo-komunikačné prostriedky. Nie nevyhnutne kvôli šíreniu poznania, ale v službe – spravidla nevedomovanej – záujmom skupiny. Takto je chápaný intelektuál od čias Dreyfusovej aféry vo Francúzsku. Francúzština umožňuje aj cenné rozlíšenie: intelektuál „prend parti“ (zaujíma stanovisko, pridáva sa) a nie iba „prend part“ (účastní sa, nezaujate, „objektívne“) v spoločenskom diskurze.

Z povedaného je zrejme, že vlastnosti politika a vlastnosti intelektuála sú prakticky nezlučiteľné v jednom indivíduu. Vyslúžilý politik sa hádam môže stať intelektuálom. Nie je vylúčené, že aj intelektuál sa môže stať schopným politikom, no vtedy musí, nie iba vonkajškovo ale vnútorne, sám v sebe, prestať byť intelektuálom.

Keď sa rozbijú štandardné inštitúcie spoločnosti, ktoré túto podvojnú moc zaisťujú, dôjde ku konfúzii rolí náčelníka a šamana. Tak tomu bolo vo Veľkej francúzskej revolúcii, a rovnako v ruskej Októbrovej revolúcii. V prechodnom období mocenského vákuua sa k politickej moci dostávajú afektuáli, ktorí buď osobnostne degradujú alebo sú rýchlo vytesnení ľuďmi s ambíciami politikov. V komunizme sa už potom návrat ku „klasickým“ ideálnym typom náčelníka a šamana nikdy neuskutočnil. Leninská strana inštitucionalizovala negatívny výber. Ním sa situácie stále viac vzdala od týchto „klasických“ typov. Negatívny výber vrcholil vytvorením nových ideálnych typov politika a intelektuála, špecifických pre paratotalitný komunizmus.

3.4.1. Komunistický politik

Keďže sa k moci nedostal uchádzaním sa o podporu mas a výstupom nahor zväzvaním každodenných „turnajov“ s politickými protivníkmi podľa pravidiel, etablovaných v nadbiologických skupinách, sledoval jedine – udržať si získanú moc za každú cenu. Pritom negatívny výber skoro automaticky vyseletoval do vedúcich pozícií politickej moci ľudí bez stabilných hodnôt. Už si ani len sebaklamne nemuseli predstierať, že nejaké hodnoty vôbec uznávajú. Ak fanaticí politici v ortototalitnej fáze komunizmu boli často ľudia s obmedzenou inteligenciou, v paratotalitnej fáze udržanie moci už nebolo jednoduchou záležitosťou – vyžadovalo si inteligenciu; najmä jeden jej typ: sociálnu inteligenciu. Aj keď nie nevyhnutne vzdelanie.

Je vlastne škoda, že po páde komunizmu neboli jeho prominentní politici podrobení psychologickým testom, ako sa to stalo v prípade pohlavárov nacistického režimu: tí, čo boli v Norimbergu súdení, boli poväčšine muži s vysokou inteligenciou.¹³⁸ Iste by sa medzi politikmi zrelého a aj senilného komunizmu našli aj ľudia s malou inteligenciou. Tí však z nich, ktorí boli inteligentní, prešli vlastne po páde komunizmu úspešne nepriamym psychologickým testom: rýchlo sa stali prominentnými demokratickými politikmi v postkomunizme. Ich ľahká premena postojov a hodnôt zároveň presne vyjadruje ich hlavnú charakteristiku: boli a sú to ontologickí pragmatici – pragmatizmus nebol pre nich metódou politiky, ale svetovým názorom.

3.4.2. Komunistický intelektuál

Postupne vykryštalizovali dva ideálne typy. Nápadné boli najmä v krajinách s paratotalitným „tvrdým“ komunizmom, ako bol Sovietsky zväz a Československo; tam, kde bola jeho „mäkká“ podoba, prekryté boli intermediárnymi typmi. Jeden typ predstavoval intelektuál, ktorý bol súčasťou oficiálnych štruktúr. Zbavený svojich utopických predstáv, unavený zápasom o presadenie samozrejmostí, pacifikovaný privilégiami, ktorých sa mu dostalo za jeho konformnosť a službu politickej moci, neprestal byť afektuálom a mýtofíлом. Nemal potom na výber, jeho svetovým názorom sa stal cynizmus: človek je čirý sebec, spoločnosť odjakživa spočívala na pretváрке; totalitné a demokratické krajiny sa líšia iba formou všadeprítomnej pretváركy a lži; totalitný systém je stabilný, zodpovedá ľudskej prirodzenosti a bude pretrvávajúť po stáročia. Takéto názory bez zábran vyslovoval v dôvernom a spoľahlivom súkromí rodiny a priateľov, zatiaľ čo na verejnosti predstieral svoju oddanosť Strane. Do prostriedkov masovej komunikácie viac neprepašoval alegórie a narážky proti

existujúcej politickej moci; za prázdnyimi slovami oficiálnej propagandy, ktorú pomáhal vytvárať, sa skrýval už iba cynizmus. Vďaka tomu sa mém cynizmu rýchlo rozširoval po celej populácii.

Druhý ideálny typ predstavoval disident, intelektuál vyradený z oficiálnych štruktúr. Nie vždy uvážene a z vlastného rozhodnutia: v Československu čistky roku 1970 vnútili disidentskú pozíciu mnohým intelektuálom, ktorí sa v časoch Pražskej jari iba prepočítali – zle odhadli Dubčekovu šancu. Vnútenie pozície disidenta však aj mnohým zavrhnutým komunistom otvorilo oči. V disidentských kruhoch sa zrodili pozoruhodné pokusy o analýzu povahy komunizmu a totalitnej moci. Pravdepodobne však hlbšie k podstate siahali diela, ktoré skutočnosť komunizmu opisovali umeleckými prostriedkami, skôr než by sa ju snažili konceptualizovať: vernejšie vyjadrili to, čo sa do slov nevojde – jeho iracionalitu. Analytické štúdie vyúsťovali buď vo viere, že komunizmus a kapitalizmus budú postupne konvergovať – typickým predstaviteľom takéhoto názoru bol fyzik Andrej Sacharov – alebo v hlásaní potreby „života v pravde“ a osobnej „existenciálnej revolúcie“ – prominentným predstaviteľom takéhoto postoja bol Václav Havel. Oba názory vychádzali z premisy stability komunistického systému a z viery, že dôjde k jeho postupnej premene. Asi preto ani disidenti nevypracovali reálne politické programy, ktoré by sledovali zvrhnutie komunistickej moci. Až tesne pred implóziou sa začali objavovať úvahy disidentov o tom, že komunizmus sa opotreboval a že jeho rozpad je blízko.

Z hľadiska toho, čo sa považuje za normálne v demokratickej spoločnosti, pozícia disidenta nebola o nič menej nenormálna ako pozícia intelektuála v oficiálnych štruktúrach. Disidenti nemali duchovnú moc, nemali možnosť plnenia hlavnej funkcie intelektuála: ovplyvňovať verejnú mienku. Chýbalo im aj to, čo je v celej činnosti nie zanedbateľné: spätná väzba s verejnosťou. V podstate boli uzavretí do úzkeho disidentského geta. Bola to situácia, ktorá vytvárala veľmi osobité faktory podmieňovania a zvláštne tvárnila osobnosti. Komunita disidentov má biologickú analógiu v malej ostrovnej populácii. Taká populácia je vystavená náhodnému posunu vo vlastnostiach, môže sa vo svojej adaptácii značne líšiť od väčšinovej populácie a vyvinúť sa aj do rôznych bizarných podôb. Dominujúca osobnosť, so všetkými svojimi pozitívami i negatívami, môže v dynamike malej populácie zohrať prehnane určujúcu rolu. Po páde komunizmu, v postkomunistickom období, mnohí bývalí disidenti mali problémy s akceptovaním novej situácie a neuplatnili sa ani ako politici, ani ako intelektuáli. A ak, tak v nových spoločenských rolách sklamali.

Aj keď komunizmus bol diktatúrou priemernosti, umožňoval vzostup k moci extrémnym, v podstate psychopatickým osobnostiam. Panteón komunistických náčelníkov, od prvého ortototalitného štádia až po svoju agonizujúcu fázu je popri predstaviteľoch priemeru a ontologických pragmatikoch zaplnený psychopatickými, ba patologickými, osobnosťami. Lenin, Stalin, Mao, Husák, Milošević – to sú niektoré prípady. Šamani, tradiční aj moderní, sú možno poväčšine excentrické indivíduá, no veľký výskyt medzi komunistickými intelektuálmi toho, čo sa označuje anglickým termínom „moral insanity“, nemá asi obdobu inde.

Vlastne je ťažko nájsť vhodnejší výraz než je „moral insanity“ na charakterizovanie toho, v čom boli komunistickí intelektuáli zvlášť úspešní: v pridávaní rozdielnych významov bežne používaným slovám, v zneužívaní zabehaných termínov, v mätení jazyka. Slová ako demokracia, spravodlivosť, morálka dostali iný, priam opačný význam ako mali v európskej kultúre po stáročia; pritom sa ale predstieralo, že sa používajú v tradičnom zmysle. Táto metóda klamania sa stala všeobecnou a všadeprítomnou. Ťažko bolo možné uniknúť pred takýmito štátnymi lžami, lebo okrem toho, že štát mal monopol školského vzdelávania a masovej komunikácie, každý dospelý občan, nevyhnutne zamestnanec štátu, sa musel pravidelne zúčastňovať tzv. politických školení na pracovisku. V posledných dekádach komunizmu bola celá spoločnosť zamotaná v sieti lží, zabalených v dezorientujúcom jazyku

zdeformovaných významov: oficiálny jazyk sa priblížil tomu, čo George Orwell označil ako „novoreč“ (newspeak) a vykreslil vo svojej vízii totalitnej spoločnosti.¹³⁹ Komunistickí intelektuáli, miesto toho, aby slúžili „sebapoznaniu“ spoločnosti, účinne prispeli k zatemneniu jej vedomia.

A posteriori, komunizmus stavia otázku: Ako môže jedinec ostať normálnym v nenormálnej spoločnosti?

Táto otázka je ale súčasťou širšej otázky, jednej z najfundamentálnejších: Čo je normálny človek a čo je normálna spoločnosť? Platí štatistická norma – je normálnym všetko, čo sa vyskytuje v najväčšej frekvencii a zodpovedá priemeru? Alebo je normálnym len to, čo je v súhlase s ľudskou prirodzenosťou? Ak je však ľudská prirodzenosť adekvátna podmienkam savany, čo je normálnym v podmienkach, aké vytvorila kultúrna evolúcia? Stabilita spoločenského útvaru? Bol by komunizmus normálnym útvarom, keby pretrval stáročia, ako predpokladali nielen jeho tvorcovia, ale aj mnohí jeho oponenti? Vedci, poslušní vágneho postulátu o hodnotovej neutralite vedy, sa tejto otázke vyhýbajú. Je zásluhou komunizmu i dedičstva, ktoré zanechal, že táto otázka vyvstáva dnes pred ľudstvom v celej svojej prenikavosti a naliehavosti.

3.5. *Pars pro toto*: dilemma komunistického vedca

Predstavme si mladého človeka, inteligentného, citlivého a ambiciózneho, ktorý túži stať sa úspešným vedcom, uznávaným komunitou seberovných doma i za hranicami. Žije v komunistickej krajine. Aby sme analýzu zjednodušili, držíme počet relevantných premenných na minime: Narodil sa v robotníckej rodine, takže má vhodný „triedny pôvod“; v rodine dostal ateistickú výchovu, takže nie je „zaťažený náboženskými predsudkami“ a nemusí sa „vyrovnávať s náboženstvom“; nemá nijakých príbuzných v kapitalistickej cudzine, takže ho netreba podozrievať, že je vystavený vplyvu „triednych nepriateľov“. Vzhľadom na tieto priaznivé okolnosti nemal problém vyštudovať strednú školu, absolvovať univerzitu a dostať zamestnanie na výskumnom pracovisku. Teraz však do hry vstupujú iné premenné: Vidí nezhody medzi teóriou a praxou komunizmu i skazenosť politického systému; a pociťuje odpor k oficiálnemu štátnemu náboženstvu, dialektickému a historickému materializmu, z jednoduchého dôvodu, že sa mu táto doktrína javí primitívna a naivná. Zároveň si je však vedomý, že systém je stabilný a počas jeho života sa nezmení. Aké by za týchto podmienok malo byť jeho optimálne správanie? Teoreticky, ak nemá nijaké spoločenské záväzky, mohol by krajinu opustiť. No za komunizmu emigrácia nebola oficiálne povolená a utajené pokusy odísť z krajiny boli veľmi riskantné, ba priam nemožné: považovali za vlastizrada a podľa toho sa trestali.

Uvažujúc ďalej ideálny typ, mal by asi týchto päť možností:

Po prvé, mohol by otvorene hovoriť o svojich názoroch, predstaviteľom stranického výboru i na verejnosti. To by okamžite ukončilo jeho kariéru: ak by aj rovno neprepustili z pracoviska zodpovedajúceho jeho kvalifikácii, prideliť by mu podradné miesto, bez možnosti postgraduálneho štúdia a získania vedeckých hodností; stal by sa úplne závislým od svojich predstavených. To by mohli byť jeho spolužiaci, menej nadaní a slabšie vzdelaní, ktorí však nemali problém prispôbiť sa. V najlepšom prípade by s nimi urobil výmenný obchod: bude môcť robiť nezávislý výskum, ale s podmienkou, že uznanie zaň bude patriť jeho predstaveným, ktorí takto budú mať možnosť postupovať nahor vo svojej kariére a získať uznanie a úctu od kolegov doma i v zahraničí.

Po druhé, bude si stáť za svojimi názormi, ale tajne, navonok bude predstierať lojalitu. Pristane na šikovný kompromis, ktorým dosiahne maximálny zisk a nepoškodí nikoho. Naopak: tým, že bude úspešným a bude postupovať vo svojej kariére, získa možnosť umožňovať kariéru iným, podporovať talentovaných spolupracovníkov, ba dokonca chrániť aj tých, ktorí sa mu nevyrovnajú v šikovnosti pretváranky a hranej konformity. Môže si takto zachovať svoju (mravnú?) integritu.

Po tretie, jeho prispôsobenie môže byť ozajstné. Svoju ohybnosť si môže racionalizovať ušľachtilými argumentmi: robiť najlepšiu vedu je najvyššia povinnosť voči ľudstvu; je treba obetovať svoje osobné hodnoty v záujme rozsiahlejších a vyšších hodnôt celosvetového významu; brániť plnému rozvinutiu svojho talentu bojom s tým, čo je stabilné a nezmeniteľné, by bolo zločinom voči ľudstvu.

Po štvrté, vidiac nevyhnutnosť prispôsobenia sa môže si vytvoriť cynický vzťah k životu. Cynizmus sa všeobecne šíril v paratotalitnej fáze komunizmu. Nijaké pravidlá, nijaké prikázania, číre sebecko, získavanie osobných výhod za akúkoľvek cenu. Ako hovorí stará múdrosť, ak ťa chcú znásilniť a nemôžeš tomu zabrániť, ľahni si a vychutnávaj slasť.

Po piate, zmobilizovať celú svoju kapacitu pre sebaklam a úsilie o dôstojnosť a stať sa oddaným príslušníkom a hlásateľom oficiálnej doktríny. Spočiatku by to asi vyžadovalo veľa úsilia, no neskôr, keď sa potešenie z privilégií zmení na závislosť, spustia sa automatické mechanizmy: sebazosilňovanie selektívnej slepoty a oslepujúca mágia (a patológia) moci. Nie je zanedbateľné, že takéto správanie spravidla účinne spevňovali kolegovia z demokratických krajín. V retrospektíve sa zdá, že magický účinok moci je jediným vysvetlením a možno aj ospravedlnením podivnej úcty a obdivu, aké prejavovali západní vedci oficiálnym predstaviteľom komunistického vedy. Niet možno doloženého prípadu opačných postojov: pohrdania a bojkotu.

Týchto päť modelov správania sa sú abstrakcie, v súhlase s metodológiou „ideálnych typov“. Pri bližšom pohľade sa stane zjavným, že ani jedna z týchto stratégií nie je vnútorne konzistentná a racionálna. V márnej snahe o konzistenciu a racionalitu, jednotliví ľudia za komunizmu volili zmiešané, často protirečivé stratégie. Možno sa opýtať, prečo nie je uvedená iná, zrejma a čistá stratégia: vedomý, premyslený a kolektívne organizovaný odpor k režimu so zámerom odstrániť ho a zničiť. Odpoveď je jednoduchá: taká stratégia neexistovala. Zriedkavé pokusy o odpor, dokonca ozbrojený, sa vyskytli na začiatku ortototalitnej fázy, no boli potlačené s nebyvalým násilím a krutosťou. V paratotalitnej fáze, keď sa spoločnosť čoraz viac atomizovala, sa už neobjavili: nie preto, že by vôbec nebolo prostriedkov na organizovaný odpor, ale pretože na odpor chýbala motivácia a kolektívne vízie. (Charta 1977 v Československu nebola hnutím odporu, ktorému šlo o násilný prevrat, ale bola to malá skupina vyvrhnutých, ktorí sa pokúšali o dialóg s mocou vo veci dodržovania ľudských práv. Hlásali potrebu „existenciálnej revolúcie“ ako formy nenásilného a čisto osobného odporu.)

Azda najhlbšie porozumenie problému, ktorého všeobecnú podobu vyjadruje parciálny prípad komunistického vedca, možno získať analýzou masových čistiek, ktoré nastali po sovietskej vojenskej invázii do Československa roku 1968. V jedinečnom predstavení, bez precedensu v dejinách, každému jednotlivcovi, najprv členom Strany a potom zvyšku občanov, bola v čistkách položená jediná otázka: Akým spôsobom reagoval na intervenciu v ten samý deň, čo do krajiny vstúpili cudzie vojská? Každý vedel, aká sa očakávala odpoveď: že vstup vojsk vítal ako bratskú pomoc, potrebnú na potlačenie kontrarevolúcie. Keďže viac než 90% populácie vojenská intervencia šokovala a považovali ju za zločinnú inváziu, otázka nemala politický, ale výlučne morálny rozmer. Dosadme pred previerkovú komisiu namiesto občana počítač, ktorý má do programu zabudovaný ako cieľ sebazachovanie. V pamäti počítača sú uložené všetky hlavné udalosti ľudských dejín, aj s poučeniami, ktoré z nich vyvodili historici, ďalej znalosť ľudskej prirodzenosti, vrátane

celej minulej skúsenosti s komunistickými vrtochmi. Pri výpočte ako sa správať racionálne, by počítač bral do úvahy aj stabilitu komunistického režimu, geopolitickú polohu malej satelitnej krajiny a modely toho, aké dôsledky by mohli mať rôzne odpovede na túto konkrétnu otázku. Výsledná odpoveď počítača by asi bola zhodná s tou, aká sa oficiálne očakávala. Čím „inteligentnejší“ by bol počítač, tým vyššia by bola pravdepodobnosť, že pochopí márnosť akejkoľvek alternatívy.

Konanie ľudských subjektov bolo iné. Už sa konštatovalo, že správanie na seba sústredeného, neustále kalkulujúceho tvora *Homo economicus* sa zdá byť biednym, neadekvátnym modelom ľudského správania za podmienok, do akých človeka *Homo sapiens* umiestnila kultúrna evolúcia. Ako sa dá odvodiť zo spúšte, ktorá nastala v československej kultúre v dôsledku čistiek z rokov 1970-1971, najlepšia časť vedeckej a umeleckej elity, najinteligentnejšie osobnosti, nepodľahli a neohli sa. Medzi príčinami, ktoré nedovoľujú zdanlivo „racionálny“ výpočet v jedinečnej situácii útoku na ľudskú dôstojnosť, i len čisto estetický odpor môže mať významnú funkciu. Dôsledky nesklonenia sa boli však zničujúce. Väčšina z tých, čo sa neohli, boli prepustení z kvalifikovaných povolání a stali sa občanmi druhej kategórie, ktorým bol život trvalo znepríjemňovaný rozličnými spôsobmi. Nie preto, že tak chceli sovietski okupanti alebo Ústredný výbor komunistickej strany Československa, ale preto, lebo situácia v neskorej paratotalitnej fáze, erózia tradičnej morálky, ba dokonca aj pravidiel slušného správania a rozpad spoločnosti postúpili tak ďaleko, že druhotriedni ľudia, často s komplexmi menejcennosti, členovia lokálnych straníckych výborov, využili výsledok čistiek na to, aby ponížili ľudí, ktorým závideli, aby odstránili tých, ktorí by ich v súťaži prekonali, aby sa dostali do pracovných a spoločenských pozícií, ktoré by v normálnej spoločnosti nemohli zastávať. Vedci, postihnutí čistkami, boli nielen vyradení z tvorivej práce v zamestnaní, ale, ak sa napriek tomu o tvorbu pokúšali, nesmeli svoje výsledky a úvahy ani publikovať. Ak sa im predtým dostávalo uznania a slávy, ich mená mali byť teraz celkom vymazané z kolektívnej pamäti a ich diela zabudnuté.

Mnohí z profesionálov, čo prešli neporušene čistkami, mohli pritom pokračovať vo svojej práci. Jediný raz sa bolo treba ohnúť poriadne, potom sa už ďalej dalo žiť s miernymi a znesiteľnými kompromismi. Ako sa všetko javí jednoduché, keď sa na to pozeráme späť! Tí, ktorých čistky postihli pre ich priamosť a nezlomnosť pred preverovacou komisiou, boli potom nezriedkavo odsúdení na robenie oveľa väčších a trápnejších kompromisov, aby akotak prežili aj vo svojom podradnom postavení. Po dvadsiatich rokoch obťažovania a ponížovania iba menšia časť z postihnutých prežila dobu, ktorá sa nazývala „normalizáciou“, nedotknuto. Najpozoruhodnejšie bolo sledovať, ako s ubiehajúcim časom stále väčšia časť postihnutých bola ochotná robiť pokánie, odvolať svoje postoje v časoch čistiek, pridať sa. Niektoré sebakritiky intelektuálov, režimom zverejňované s veľkou reklamou, boli prejavom hlbokého poníženia a straty ľudskej dôstojnosti. Čo sa dialo? Niektoré postoje, na ktoré bol podmieňovaný jedinec pred postihom, vyhasínali, pretože neboli ďalej pozitívne spevňované. Prípadne ich opustenie bolo vynútené trvalým averzívnym spevňovaním. Tak, ako v onen osudný deň čistiek nemohol jedinec náhle zmeniť správanie, ktoré bolo spevňované roky a desaťročia, nemohol ho náhle zmeniť ani po čistkách. Čo rozhodovalo, boli predchádzajúce programy spevňovania a aktuálna podoba prostredia s jeho podnetmi na udržanie alebo opustenie naučeného správania. Štruktúra osobnosti sa prestavovala pomaly a kontinuálne, lebo iba postupne sa mohli prestavať materiálne, neuronálne „nosiče“ behaviorálnych stereotypov: okamžitá zmena postojov bola nemožná nie konceptuálne a emocionálne, ale priamo fyziologicky. O rýchlosti a type prestavby rozhodovali genetické predpoklady jedinca. A o jeho rezistencii najmä väzba na hodnoty, ktoré do neho boli imprintované v ranom detstve a puberte.¹⁴⁰

Zložitosť a zamotanosť dilemy komunistického vedca sa naplno vyjavila v období, pre ktoré nebola konštruovaná, v postkomunizme. Ak sa mali byť v postkomunizme čo najskôr

etablovať pomery, štandardné pre demokraciu, nebolo možné pokračovať v hodnotení ľudí podľa politických kritérií, aj keď teraz diametrálne odlišných od tých, čo platili za komunizmu. Ostali iba kritériá profesionality. Vo vede však tieto kritériá ľahšie a v oveľa väčšej miere spĺňali ľudia, ktorí za komunizmu mohli vedecky pracovať a rásť, ktorí mohli publikovať, ktorí si získali medzinárodný kredit. A to neboli tí, čo neprešli čistkami, ani tí čo dokázali vydržať vo svojom nesúhlase s režimom. Ak niektorí z nich, najmä starší, mohli byť aspoň morálne ocenení ako odporcovia a obeť komunizmu, ešte nespravodlivejší, ba až tragický bol osud tých mladých ľudí, ktorí sa nedostali ani k zodpovedajúcemu profesionálnemu vzdelaniu a v živote nemohli nič významnejšie urobiť. Nik nespočíta, koľko potenciálnych talentov bolo v komunizme udusených skôr, než si ich vôbec niekto povšimol alebo koľko ostalo nerozvinutých. Bez toho, aby sa im v postkomunizme dostalo najmenšieho zadost'učinenia a satisfakcie. Krajne nespravodlivým na komunizme nebolo iba to, že poskytol príležitosť na pohodlnú existenciu priemerným a menejcenným, ale ešte viac to, že nedovolil vyrásť ľuďom mimoriadnych kvalít.

Je zrejmé, že československá „normalizácia“ podstatne zvýraznila tie črty, ktoré sú inherentné komunizmu ako inštitúcie. Ak je redukcionizmus vo vede vhodným metodologickým nástrojom pri analýze komplexných javov, tu sa objavila nie metodologická, ale rovno ontologická redukcia. Nehumánosť a iracionalita komunizmu tu dosiahli takmer „ideálnu“ podobu, čo neplatí o komunizme napr. v Poľsku alebo Maďarsku. Tento fakt určuje zvláštnosti českej a slovenskej postkomunistickej tranzície. Pravdepodobne bol dôležitým a aj rozhodujúcim faktorom v ľahkomyselnom rozbití československej federácie po páde komunizmu.

Dilema komunistického vedca je čiastkovým vyjadrením tej všeobecnej dilemy, ktorá stála pred každým človekom, žijúcim za komunizmu. Možno ju zaradiť do kategórie takých sociálnych dilem, ako je napr. dilema väzňa, pričom ale jej formalizovanie by bolo iste ťažšie, než dilemy väzňa. Ale samotné formálne modely dilemy väzňa veľmi zjednodušené, možno až v nezmyselnej simplifikácii, vyjadrujú ľudské správanie. Niekoľko štúdií naznačuje, akú veľkú rolu hrá v správaní aktérov dilemy väzňa ich emocionálna výbava.¹⁴¹ Čo však všetky doterajšie formálne modely nezachytili, je rola predchádzajúcich programov spevňovania a rola vpečatenia, imprintingu. Správanie ľudí za komunizmu však ukazuje, že imprinting a podmieňovanie sú dve základné premenné, ktoré určujú, aké voľby jedinec robí a ako je rezistentný na ich opustenie a premenu. Konkrétnu podobu tomu, čo sa do mozgu človeka vpečatí, dávajú mémy a inštitúcie kultúry. To je zrejme jeden z dôvodov, prečo európsky komunizmus mal inú podobu v Rusku a inú v krajinách strednej Európy. Ruská podoba komunizmu bola daná stáročnými tradíciami ruského politického despotizmu, ale aj charakterom ruského ortodoxného náboženstva.¹⁴² Pravda, s presahom do iných európskych komunistických krajín. Ak by sme povedali, že európsky komunizmus bol poznačený náboženstvom ruského pravoslavia, bolo by to zjednodušenie, ale nie asi väčšie než je Weberova úvaha o tom, že zrod a podoba európskeho kapitalizmu určilo náboženstvo protestantov.¹⁴³

Je na neuverenie, ako správanie sa vedcov za nacizmu¹⁴⁴ bolo podobné správaniu sa vedcov za komunizmu. Aj to je dôkaz o podobnosti oboch totalitných systémov, no najmä dôkaz o univerzálnosti a nemennosti ľudskej prirodzenosti.

4. Postkomunistická tranzícia ako najvyššie štádium komunizmu

Komunistické režimy, demoralizované a paralyzované anómiou, s kapitálom vyčerpaným do dna, pochopiteľne nemohli byť stabilné. A preda, náhla a pokojná implózia komunizmu v strednej a východnej Európe bola prekvapením, ba záhadou a môže takou ostať, pokiaľ dostatočne nepokročí ľudské poznanie základných aspektov sociálnej dynamiky. Táto udalosť nemá historický precedens.¹⁴⁵

Mnohí politológovia považujú postkomunistickú tranzíciu za príbuznú tým tranzíciám k demokracii, ku ktorým došlo v Španielsku, Portugalsku a v krajinách Latinskej Ameriky po odstránení diktatúr.¹⁴⁶ Toto porovnanie je však pomýlené. Nielen Rudolf Tökés urobil skvelú kritiku takejto snahy,¹⁴⁷ ale aj Stephen Cohen poukázal na nepoužiteľnosť takejto univerzálnej „tranzitológie“ na príklade postkomunistického Ruska.¹⁴⁸ Vo všeobecnosti široké zovšeobecňovania v štúdiu sociálnych javov narážajú na principiálnu prekážku: na rozdiel od prírodných vied, v kultúrnych vedách sa zdá byť nemožným sústrediť sa len na jednu premennú a udržovať všetky ostatné premenné ako konštantné (v podobe parametrov). Rozdiel medzi premennými a parametrami je rozmazaný a funkcie mnohých premenných sa nijako nedajú zredukovať na funkciu jednej premennej. Politiku nemožno oddeliť od ekonomiky, sociológie, psychológie, ani od biológie. Nemožno sa preto čudovať prírodovedcom, ak výskum v takto komplexnom priestore považujú viac za vec umenia než vedy.

Komunizmus svojou paratotalitnou fázou dokonca možno ešte viac než prvou ortototalitnou fázou tak silno ovplyvnil ľudské bytosti a poškodil tradičné inštitúcie, že máme pred sebou jedinečný historický jav. Lenin nazval imperializmus najvyšším štádiom kapitalizmu. Mohli by sme ho, s trpkou iróniou, parafrázovať: obdobie, v ktorom sa odstraňuje dedičstvo komunizmu, je najvyšším štádiom komunizmu. Porovnanie s inými tranzíciami neberie do úvahy niektoré fundamentálne rozdiely.

4.1. Historická bezprecedentnosť postkomunistickej privatizácie

Na rozdiel od iných tranzícií, postkomunistická tranzícia je charakterizovaná obrovskou a takou rýchlou zmenou vlastníctva, ktorá nemá obdoby v doterajších dejinách ľudstva. Táto skutočnosť vytvorila jedinečné, bezprecedentné sociálne prostredie, ktoré môže pretrvať dlho po tom, čo sa privatizácia ukončí. Význam ekonomiky v sociálnej sieti sa stal dominantný. V tomto jedinečnom okamihu histórie vzťah ľudí k výrobným prostriedkom rozhodujúcim spôsobom ovplyvňuje politické a sociálne inštitúcie i individuálne a skupinové správanie. Určite viac než v tých časoch, keď Karl Marx prišiel so svojou myšlienkou, že tento vzťah univerzálne určuje celý sociálny i duchovný život ľudí.

Vzhľadom na svoj rozsah, postkomunistická privatizácia je pravdepodobne jedným z najnespravodlivejších prerozdelení bohatstva a chudoby v dejinách. S výnimkou vojen a divokých plienení, proces akumulácie osobného a rodinného bohatstva v predkomunistických časoch, akokoľvek mohol byť nespravodlivý, zaberá desaťročia i stáročia. V časoch divokého kapitalizmu v Európe a Amerike sa jednotlivci spravidla museli vyznačovať schopnosťou tvrdo pracovať, inteligenciou, sociálnou šikovnosťou, aby dosiahli bohatstvo. Zrod a rozmach kapitalizmu bol možno poháňaný protestantskou morálkou, ako sa domnieval Max Weber, ale táto morálka ho zároveň krotila cez empatiu, strach, výčitky svedomia a ostrakizmus. Nijaké takéto cnosti sa však z komunizmu nezdedili. Privatizácia štátneho vlastníctva nemôže byť v princípe férová a spravodlivá. V najlepšom prípade najobjektívnejším postupom by bolo pridelenie majetku jednotlivým ľuďom, vybraných losovaním – a je vlastne škoda, že sa tento spôsob privatizácie nezaviedol, alebo aspoň nevyskúšal v nijakej postkomunistickej krajine. Celkové bohatstvo bolo jednoducho prerozdelené v surovej hre s nulovým súčtom: niektorí ľudia sa stali bohatými na úkor iných, ktorí sa potom stali relatívne chudobnými. Len príležitostne sa procesom „reštitúcie“ vrátilo vlastníctvo pôvodným majiteľom. Patrí k paradoxom postkomunistickej tranzície že najviac

získali obnovou kapitalizmu tí, ktorí boli za komunizmu privilegovaní ako príslušníci komunistickej „nomenklatury“, či dokonca boli aj pôvodcami kolosálneho vyvlastňovania a lúpeže, ktorá bola nazvaná „socialistickým znárodnením“, a ktorí už vtedy z nej ťažili.

Je pozoruhodné, ako mnohí pozorovatelia i analytici vývoja postkomunistických krajín ľahko podliehajú dvom historicky jedinečným optickým klamom: Rovnostárska spoločnosť sa veľmi rýchlo majetkovo rozvrstvila, razom vyrástli prepychové rezidencie, ba priam hrady a zámky boháčov. A po prechodnom období ekonomického regresu, ku ktorému došlo po páde komunizmu, začal rapídne rásť hrubý národný produkt, zásluhou novej industrializácie, umožnenej prílevom zahraničného kapitálu. To vytvorilo ilúziu, ktorá v podstate dosiaľ pretrváva, že sa etabluje ten istý stav, aký je v tradičných kapitalistických krajinách.

Oba optické klamy majú spoločného menovateľa, ktorým bola takmer vo všetkých postkomunistických krajinách dvojfázová dynamika premeny štátneho vlastníctva na vlastníctvo súkromné. V prvej fáze boli sa podniky previedli do vlastníctva jednotlivcov alebo skupín – v najjednoduchšom prípade priamo tých osôb, ktorí mali politickú moc, prípadne ich príbuzných. Kde spoločenská klíma takéto priame pirátske ovládnutie ekonomiky politikmi neumožňovala, podniky dostali do vlastníctva ľudia, ktorí si vedeli získať priazeň politikov, od ktorých delenie majetku záviselo (transakcia niesla oficiálny názov predaja podniku „dopredu určenému záujemcovi“). V tejto druhej kategórii pochopiteľne prevládali manažéri pôvodných štátnych podnikov. Noví vlastníci dostali podniky občas do daru, občas hlboko pod cenou, a spravidla vždy si podniky kúpili za peniaze, ktoré dostali vo forme pôžičiek od bánk. Pôžičky mali postupne splácať z budúcich výnosov podnikov. Banky však ostali, paradoxne, štátnymi a boli teda naďalej kontrolované tými istými politikmi, ktorí majetok delili. Prvá fáza privatizácie nevyhnutne skončila tak, ako skončila: Noví vlastníci dali okázalo najavo svoje rýchlo nadobudnuté bohatstvo, ale keď prišlo na splácanie pôžičiek, peňazí nebolo. Nastúpila druhá fáza privatizácie: „ozdravenie“ bánk ohromnými finančnými injekciami štátu, ich premena na filiálky zahraničných bánk a postupne aj predaj už sprivatizovaných podnikov s ich zvyškovou hodnotou zahraničným vlastníkom.

Nemohlo to byť ináč, lebo komunizmus padol vtedy, keď takmer do dna vyčerpал zdedený kapitál. Regenerácia ekonomiky sa môže byť uskutočniť len pomocou zahraničného kapitálu. Ten vteká do krajiny, pokiaľ je v nej lacná pracovná sila a pokiaľ sa investori stávajú zároveň vlastníckmi podnikov, do ktorých investujú. Majetok krajiny, pôvodne, v predkomunistickom období, rozdelený medzi domácich (a teda „národných“) vlastníkov, za komunizmu premenený na majetok „všetudový“, sa v postkomunizme postupne dostáva do rúk zahraničných vlastníkov alebo nadštátnych korporácií. To nie je na prekážku, aby chudobný štát zásluhou daní nebohatol a životná úroveň zamestnancov nerástla. Ako sa postkomunistické krajiny začnú približovať bohatstvom, životnou úrovňou, i mzdami iným kapitalistickým krajinám, výroba poputuje inde, do iných častí sveta s lacnou pracovnou silou. Ale bývalé komunistické krajiny sa neocitnú v tej istej situácii, ako tie kapitalistické krajiny, ktoré komunizmom neprešli. Domáci boháči krajín strednej a východnej Európy budú síce vlastniť prepychové vily, ale prakticky všetok bývalý „národný“ majetok už bude v cudzích rukách. Nie krátkozrakí, ale priam slepí sú všetci tí pohrobkovia komunizmu, politici rovnako ako radoví občania, ktorí nevidia, že ich jedinou záchranou môže byť iba integrácia do Spojených štátov európskych.

Do histórie, ale aj do dejín vedy sa možno dostane pozoruhodný fenomén, ktorý bol nazvaný „kupónovou privatizáciou“.¹⁴⁹ Ukazuje totiž, aká obmedzená je zatiaľ i tak relatívne exaktná kultúrna veda, ako je ekonómia. Podľa predstáv tých ekonómov, ktorí kupónovú privatizáciu vymysleli, štátny majetok, ktorý patril „všetkým a nikomu“, mal byť spravodlivo rozdelený občanom v podobe privatizačných kupónov. Spravodlivosť to mala byť takmer ideálna: všetci občania boli v prúdele privatizačných kupónov rovnocenní; náhoda a šťastie vstupovali do hry iba v tom, že sa občan mohol slobodne rozhodnúť, akcie ktorého

konkrétneho štátneho podniku si za kupóny bezplatne vymení. Ak by si vybral zle, nevyužil by šancu; ak by mu šťastena priala, mohol sa stať miliónárom, zároveň s inými spoluvlastníkmi úspešného podniku. Keby sa tento nápad zrodil v hlave utopických snilkov, bolo by to pochopiteľné; prišli s ním však odborníci, čo sa považovali za znalcov ekonómie. Boli medzi nimi zahraniční experti, o ktorých už bola reč, ale najmä sa nápadom hrdili domáci ekonómovia. O tom, kto kupónovú privatizáciu vymyslel v Československu, sa viedol medzi jej protagonistami zákulisný spor. Veď nešlo o málo: minimálne jeden z nich očakával, že tento originálny vklad do ekonómie bude ocenený Nobelovou cenou.

Kupónová privatizácia skončila úplným fiaskom. Tá časť štátneho majetku, ktorá mala byť rozdelená kupónovou privatizáciou, skončila v rukách špekulantov a podvodníkov. Ekonómovia minimálne musia priznať, že deliť majetok s kapitálom totálne vyčerpaným znamenalo veriť na nejaké ekonomické perpetuum mobile. Ak nie dokonca veriť na čosi ešte absurdnejšie: že potrebný kapitál sa zrodí z ničoho. Priebeh a výsledky kupónovej privatizácie sú však predovšetkým veľkou lekciou o človeku a spoločnosti; potvrdením tých záverov, ktoré boli v tejto knihe explicitne formulované na základe analýzy iných výsledkov, čo nám komunistický experiment poskytol. Čo prekvapuje, je skutočnosť, že zlyhanie kupónovej privatizácie dosiaľ nepodrobili dôkladnému rozboru špecialisti z kultúrnych vied.

4.2. Psychologické bremeno komunistického dedičstva

Črty ľudského správania a zdôvodňovania, ktoré sa etablovali počas prvej a druhej fázy komunizmu po vymazaní kultúrnych vrstiev a odhalení prapôvodných sklonov a praktík, po páde komunizmu nezmizli, ale naopak sa ešte spevnili kontingenciami sociálneho prostredia. Staré organizácie boli pomerne ľahko a rýchlo nahradené novými; ale neformálne inštitúcie vzdorujú racionálnemu konštruovaniu podľa vopred premysleného zámeru a ich uspôsobenie a znovunastavenie si vyžaduje desaťročia spontánnej dynamiky. Čo i len dodržiavanie jednoduchých pravidiel etikety si možno vyžiada niekoľko generácií, kým sa vráti k predchádzajúcemu normálu.

Zdá sa, že dokonca aj lenivosť, ktorá v zhode s Russellovým ohodnotením bola v prvej a druhej fáze komunizmu antitotalitnou cnosťou,¹⁵⁰ sa odstraňuje iba pomaly, napriek reštaurácii kapitalizmu. Svedčí o tom nízka produktivita práce a tomu zodpovedajúce nízke mzdy.

Sociálne rozvrstvenie v postkomunizme bolo nevyhnutné a je asi aj prirodzené, predstavuje však ťažké psychologické bremeno. Ľudia už nepatria do jednej komunity, rovnej v chudobe, ako to bolo za komunizmu v dôsledku účinku trvalých vyrovnávačov – neefektívnej ekonomiky a ideológie. Paralelne s procesmi, ktoré sú vlastné kapitalizmu, nemožno prehliadnúť jednu zvláštnosť: preskok od vynútenej a umelej rovnosti k excesom primitívneho, pirátskeho kapitalizmu. „*Nouveaux riches*“ sú veľmi často bohatí aj na vulgárne spôsoby predvádzania sa primitívnou mocou a urážlivou márnivosťou. V iných vrstvách spoločnosti nostalgia za minulosťou, potlačená zúrivosť, zúfalstvo, smútok sa kombinujú so zlomyseľným klebetením a ohováraním. Ako sa vyjadril jeden západný pozorovateľ, „*patologická závisť je hnacou silou postkomunistického strednej a východnej Európy*“.¹⁵¹

Ak postkomunistická tranzícia nemá dejinný precedens pokiaľ ide o ekonomickú tranzíciu, nemá precedens ani v psychologickú záťaž, ktorú ukladá na populáciu. Naši predchodcovia v pleistocéne si udržiavali tie isté referenčné skupiny a tie isté hodnoty nezmenené po celú generáciu. Preto ľudia neboli selektovaní, aby boli schopní prispôbiť sa

náhlym zmenám v skupinovej identite a v hodnotovom systéme. V dejinách sa tranzície buď tiahli celými storočiami a tým umožnili postupné prispôsobenie sa celého spoločenstva, alebo, ak k nim došlo rýchlo, viedli k uhynutiu spoločenstiev a kultúr. Aj Francúzska revolúcia z roku 1789 asi vyžadovala revolučné zmeny v statusoch a hodnotách, ale jej zápal netrval ani desať rokov a uplynulo len 25 rokov, čo začala Reštaurácia. Porovnajme to s naivným očakávaním, že návrat k normálnej spoločnosti bude vyžadovať iba pár rokov po 70 rokoch bolestného prispôsobovania sa na komunizmus v Sovietskom zväze a po 45 rokoch v iných európskych krajinách. Navyše, v krajinách strednej Európy jediná generácia bola nútená prežiť svoj život až v siedmich rozdielnych režimoch, poväčšine totalitných, pričom každý z nich vnucoval konformitu a poslušnosť k úplne rozdielnym hodnotám a ideológiám.

Súčasná správa o úmrtnosti v postkomunistických krajinách naznačuje, aká psychologicky ťažká je postkomunistická tranzícia.¹⁵² Po implózii sa očakávaná doba života prudko zmenšila. Nápadné pritom je, že predčasné smrti sa najviac vyskytujú v skupinách mladých mužov alebo mužov stredného veku. Podobné skupiny boli najviac zasiahnuté predčasnými úmrtiami v časoch komunistickej „normalizácie“ v Československu. Na zvýšenej mortalite majú svoj podiel tradičné rizikové faktory, ako zlá strava, fajčenie, prehnaná spotreba alkoholu a infekčné choroby, ale hlavným faktorom sa zdá byť psychosociálny stres. Podľa analytikov, život sa stal čímisi ako lezením po lane bez záchytnej sociálnej siete. Dezilúzie navodzovali stres a depresiu a depresia prednaznačovala smrť.

4.3. Iracionálnosť postkomunistického prechodu

Aj politika nadobudla v postkomunizme jedinečný charakter. Korení hlboko v spôsobe, akým došlo k rozpadu predchádzajúceho systému: komunizmus ako politický a ekonomický systém skončil samoimplóziou a nie pod násilnými údermi oponentov. „Moc leží na ulici“, hovorilo sa vtedy a núkala sa hocikomu, kto prišiel prvý. Čo mohli byť buď afektuáli (niekedy aj s takými podivnými predstavami o politike ako že „politika je aplikovaná etika“, či s hlásaním „nepolitickej politiky“, ba dokonca aj „antipolitiky“), alebo bývalí komunisti bleskurýchle konvertovaní na demokratov. No bez ohľadu na týchto viditeľných aktérov, revolúcia, ak vôbec nejaká bola, bola vo svojej podstate „revolúciou manažérov“, ako to dobre vystihli najbystrejší pozorovatelia. Hlavné materiálne a sociálne výhody iluzórneho „víťazstva“ nad komunizmom získali práve títo „ontologickí pragmatici“, ktorí prospievali za paratotalitného komunizmu. Oni aj prví preniesli do postkomunizmu celú tú výbavu pragmatizmu a oportunistu. V situácii, v ktorej ekonomika tvárni život celej spoločnosti, je vlastne pochopiteľné, že oni sú hlavnými vládcami tranzície. Logika kapitalizmu urobí postupne z týchto ľudí, a najmä z ich potomkov, vážených občanov. Dokazuje to vari, že mali pravdu po celý svoj život, v podstate pohrdajúc tými, čo hlásali vyššie princípy, integritu a transcendenciu? Aká rafinovaná otázka pre moralistov! A tiež, ako bude zrejmé neskôr, aj pre racionalistov.

V stalinskej fáze komunizmu, komunisti v Sovietskom zväze, ale práve tak aj na Západe, ospravedlňovali utrpenie, teror a masakry príslovím: „*Nemôžete vyrobiť praženicu bez toho, aby ste nerozbili vajcia.*“¹⁵³ Po implózii sa príslovie používa v inom zmysle: znovu zaviesť demokraciu a trhovú ekonomiku je ako z praženice urobiť pôvodné vajce. Obrátený postup od praženice k vajcu vytvára novú nespravodlivosť, nové trápenia, bolesti a smrti. Neexistuje nijaké privolanie späť, nijaká reverzibilita – tak, ako ani neexistuje nijaká matematika utrpenia.

Ohromné ťažkosti postkomunistických krajín vyjadril Jon Elster výstižnou skratkou v podobe „teorému nemožnosti“.¹⁵⁴ Keď analyzoval rozdielne premisy, potrebné pre trojitú tranzíciu týchto krajín – k ústavnej demokracii, kompetentnému trhu a štátu blahobytu – dospel tento špecialista na racionalitu k záveru, že vzhľadom na tieto tri tranzície nie je uskutočniteľný ani minimálne uspokojujúci režim, najmä pre neprekonateľné inštitucionálne protirečenia. No upozornil aj na chýbanie elementárnych noriem čestnosti a dôvery. Konštatoval, že v spoločnostiach, kde „*pretváarka a nedôvera boli nevyhnutné pre prežitie, tieto hodnoty sa nevynoria z jedného dňa na druhý*“. Uvádza, ako sa mu sťažovali sovietski právni odborníci, že majú vynikajúce zákony, ale nevedia dosiahnuť, aby ich ľudia dodržovali, a dodáva ironicky: „*Bol som v pokušení povedať, 'Počkajte niekoľko storočí.'*“

Nie je ťažké vymyslieť podobnú „teorému nemožnosti“, pôvodne vymyslenú pre opis inštitucionálnych ťažkostí, pre premenu ľudského správania. Absencia vhodných inštitúcií, ktoré by každému takmer automaticky vnucovali „slušné“ správanie, nezávisle od poškodenia, ktoré si priniesol z komunizmu, by si vyžadovalo „slušných“ ľudí, aby takéto inštitúcie bolo možno zaviesť. Bludný kruh? Nie, existuje východisko, riešenie: prekonať „slzavého údolia“¹⁵⁵ putovaním iracionálnym, nepredvídateľným, nevypočítateľným, nekonzistentným, plným protikladov. A samozrejme bezohľadným a nespravodlivým. Inej cesty jednoducho niet.

Je pozoruhodné s akou ľahkosťou sa postkomunistické krajiny označujú za „nové demokracie“. Formálne demokratické pravidlá, napr. pravidelné voľby a sloboda prejavu, v nich naozaj fungujú. Mnohým analytikom takmer uniká slabá vymáhateľnosť práva; narýchlo prijímané početné nové demokratické zákony akoby zakrývali faktickú právnu anómiu. Bez preháňania možno postkomunistické štáty označiť za semi-legalistické demokracie. Nemožno ignorovať fakt, že väčšinu sudcov i advokátov stále ešte predstavujú tí, čo boli sudcami a advokátmi, ba aj prokurátormi za komunizmu. „Dilema komunistického právnika“ bola ešte radovo komplikovanejšia než bola dilema komunistického vedca. Koľkí z nich si z komunizmu preniesli do nových čias ontologický pragmatizmus a cynizmus? Aké právne vzdelanie vlastne za komunizmu vôbec dostali, koľkí z nich čo i len teoreticky poznajú právnu filozofiu, azda jeden z najdôležitejších komponentov európskej kultúry? Štúdium práva za komunizmu nebolo nijako atraktívne pre inteligentných a zásadových mladých ľudí; navyše aj kritériá výberu študentov práva boli ohromne reštriktívne; nie zriedkavo sa študentmi stávali protekčné deti politických prominentov, ktoré by náročnejšie odbory štúdia jednoducho nezvládli. Ba istá skepsa je namieste i pri úvahe o rýchlej náprave právneho stavu, keď sa v postkomunizme povolanie právnika stalo jedným z najlukratívnejších a verejné i súkromné právnické školy chrlia stovky nových absolventov – koľko z nich už je, a koľko z nich bude existujúcim právnym systémom prinútené, stať sa ontologickými pragmatikmi?

Ohromná korupcia na všetkých úrovniach, v politike nemenej ako v ekonomike, a čo je najhoršie, aj v právnom systéme a v polícii, sa dost často zľahčuje a považuje za prechodný jav rýchlej ekonomickej transformácie. Korupcia sa nie vždy ľahko zisťuje, poväčšine sa dá o nej súdiť iba na základe prieskumov verejnej mienky. Veľmi výstižný obraz postkomunistických spoločností predložil János Kornai vo svojej štúdii o rozsahu úplatkov a korupcie v postkomunistickom zdravotníctve.¹⁵⁶ Keďže Kornaiov tím urobil jeden z mála empirických výskumov, je možno vhodnou paradigmou fenoménu korupcie v postkomunizme vôbec. Ako bola dilema komunistického vedca *pars pro toto* opisom dilemy každého občana za komunizmu, je korupcia v zdravotníctve *pars pro toto* charakteristikou morálneho a právneho stavu v postkomunizme. Korupcia v zdravotníctve je všeobecná, každý o jej rozsahu vie a pritom ani čo by neexistovala. Ako píše János Kornai, „*utajovanie sa podporuje, lebo transakcie sú ilegálne, aj keď nejde o priestupky, ktoré by sa v praxi trestali. Pretože v tejto oblasti sa právo neaplikuje, najvhodnejšie je nazvať tieto*

transakcie semi-legálnymi.“ Viedie to k šíreniu morálneho rozkladu, k inštitucionalizácii falošnosti. Kornaiovi sa korupcia v zdravotníctve javí ako „symbol postkomunistickej transformácie. ... Je symbolom pozostatkov zavretej a nepriehľadnej spoločnosti. ... Predstavuje, v extrémnej a kriklavej podobe, šero, v ktorom sú verejné záležitosti skryté pred verejnosťou, osobné vzťahy poškvrnené, vzájomná dôvera podlomená, štát podvádzaný, morálne hodnoty zničené a v ktorom priama, čestná reč chýba.“ Svoju analýzu uzavrel konštatovaním, že výskyt úplatkov v zdravotníctve a úroveň ich eliminovania je metrom, ktorým sa dá merať stupeň štrukturálnej transformácie a morálnej očisty spoločnosti a jej politickej sféry.

Máme pred sebou jedinečné laboratórium, ktorého výzva je azda ešte väčšia než bola výzva prvého a druhého štádia komunizmu. Na rozdiel od tých prvých dvoch, vstup do tohto laboratória je voľný a k dispozícii sú vhodné inštrumenty. Navyše, poňatie postkomunistickej tranzície v tejto perspektíve, skôr než ako nudné opakovanie cesty, ktorú iné krajiny majú dávno za sebou, môže zmenšiť trápenie a nárast apatie intelektuálov v postihnutých krajinách. Je tu ale aj ďalšia možnosť, a tá si zasluhuje eminentnú pozornosť. Nedá sa vylúčiť, že krajiny, ktoré prešli komunizmom, zažili len v zrýchlenej podobe to, čo postupne postihuje aj krajiny zrelej demokracií: oslabenie transcendentálnych základov, na ktorých stoja tradičné inštitúcie práva a morálky a tým ich labilizácia a ohrozenie. Potom by, paradoxne, postkomunistické krajiny nie dobiehali iné, ale boli predvojom a predobrazom morálneho a právneho úpadku euroatlantickej kultúry.

5. Lekcia: potreba revízie základných koncepcií

5.1. Nacizmus a komunizmus: asymetria zhovievavosti a otázka viny

Laici i odborníci často komunizmus prirovnávali k nacizmu. Hannah Arendtová oba systémy označila za totalitarizmus.¹⁵⁷ Oba systémy boli postavené na ideológii, ktorá bola považovaná za jedine správnu a bola sankcionovaná ako analógia štátneho náboženstva. Oba boli preniknuté nenávisťou voči všetkému, čo tejto ideológii bolo cudzie a aktívnym úsilím to odlišné, nielen idey, ale aj ich nositeľov, násilne zničiť. Pokiaľ ide o cenu v ľudských životoch, ktoré ľudstvo za oba systémy zaplatilo, komunizmus bol horší ako nacizmus: počet obetí na životoch za komunizmu sa odhaduje na sto miliónov.¹² Podľa Rudolpha Rummela len v Sovietskom zväze zahynulo 62 miliónov ľudí, v porovnaní s 20,9 miliónmi, ktorí sa v Európe stali obeťami nacizmu.¹⁵⁸

5.1.1. Záhada všeobecnej zhovievavosti voči komunizmu

Ťažko posúdiť, ktorý zo systémov spôsobil viac ľudského utrpenia. Nevieme ho zmerať, nemáme žiadne „utrpeniometre“. Hoci existovali pokusy utrpenie kvantifikovať, ba bola vymyslená aj jednotka utrpenia, „dukha“.¹⁵⁹ Utrpenie trestancov v sibírskych gulagoch nebolo asi menšie ako utrpenie väzňov v nacistických koncentračných táboroch. Dalo by sa povedať, nie celkom bez cynizmu, že v absolútnych číslach bolesti, spôsobená komunizmom, bola väčšia ako tá, čo spôsobil nacizmus, pretože obdobie trvania nacizmu i veľkosť populácie, ktorá bola vystavená nacistickej moci, boli len pätinou toho, čo svojim časovým a priestorovým rozsahom zaberá komunizmus.

Je potom niečo záhadného na fakte, že po páde komunizmu krajiny, ktoré ním boli postihnuté, sa s ním nevysporiadali rovnako radikálne, ako Nemecko s nacizmom. Pokusy Ruska i niektorých iných krajín bývalého Sovietskeho zväzu zakázať komunistickú stranu sa neujali. V žiadnej z postkomunistických krajín nebola komunistická strana a jej dediči vylúčení z politickej scény. V niektorých krajinách si komunistické strany zachovali aj svoj pôvodný názov (Česko, Rusko, Slovensko) a marxizmus uznávajú naďalej za svoju ideológiu. Pritom sú to úspešné strany, tešiace sa nemalej podpore občanov. V iných krajinách sa pretransformovali na strany sociálno-demokratického typu, pričom v nich ale ostali v podstate tí istí funkcionári a tá istá členská základňa ako za komunizmu. Tieto strany sa s pozoruhodnou pravidelnosťou vymieňajú so stranami liberálneho a konzervatívneho typu pri vládnej moci (Poľsko, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko). Hoci za komunizmu funkcionári strany celkom zjavne porušovali aj tie zákony, ktoré sami prijali, až na malé výnimky neboli postavení pred súd a odsúdení.

Ešte prekvapivejšia je zhovievavosť demokratických politikov Západu tak ku komunizmu, ako aj k jeho bývalým politickým predstaviteľom. Zvlášť voči tým, ktorí sa z jedného dňa na druhý premenili z prominentných komunistov na oddaných demokratov. Mnohí z nich dnes okázalo hlásia k tradičným náboženstvám. Väčšinou s odôvodnením, že oni vlastne vždy boli veriacimi kresťanmi – teda aj vtedy, keď sa ako členovia výborov strany podieľali na perzekvovaní veriacich. Ako politikov nových demokracií ich západní politici považujú za rovnocenných partnerov – prečo by aj nie, ak boli slobodne zvolení vlastnými občanmi? Niet im čo vyčítať, niet s nimi o čom diskutovať pokiaľ tvrdia, že sú ozajstnými demokratmi. To, že dlhé roky patrili k politickým elitám nelegitímnych diktatúr, že sa priamo alebo nepriamo podieľali na zločinoch proti ľudskosti, je irelevantné. Náhla dramatická zmena názorov a hodnôt, ktoré boli do jedinca vložené imprintingom a podmieňovaním, je nemožná: vylúčená je priamo na neuronálnej úrovni. Tí, čo boli schopní takýto kotrmelec urobiť, dokázali to z jediného dôvodu: nikdy nemali stabilné názory a hodnoty, boli – a naďalej sú – ontologickými pragmatikmi.

Je možné, že jednou z príčin zhovievavosti západných politikov je globalizácia, primárne globalizácia kapitálu. Z hľadiska kapitálu by bolo neracionálne ostrakizovať krajiny s potenciálne veľkým trhom, a v prípade Ruska i s ohromnými zásobami energetických

surovín. Ak je nemožná ekonomická ostrakizácia, nie je možná ani politická a ideologická. Koniec-koncov, dlhodobé záujmy či následky ťažko môžu byť prioritami v konaní politikov v demokratickom systéme: ich horizont je obyčajne vymedzený najbližšími voľbami.

O niečo pochopiteľnejšia je zhovievavosť voči komunizmu zo strany západných intelektuálov. Analýze tohto javu sa venovalo mnoho autorov, najmä vo Francúzsku a Taliansku, a všetky asi azda typizuje François Furet, autor pozoruhodnej eseje o komunizme, *Minulosť jednej ilúzie*.¹⁶⁰ Nie je to tak dávno, čo na západných univerzitách bola ľavicová orientácia módou a marxizmus bol obľúbenou doktrínou najmä medzi predstaviteľmi kultúrnych vied. Veľká októbrová revolúcia v Rusku roku 1917 bola zrovnávaná s Veľkou francúzskou revolúciou z roku 1789. Selektívna slepota, aká postihla časť intelektuálov v komunistických krajinách, nebola u niektorých ľavicových intelektuálov na Západe o nič menšia.

Na Západe sa len opakuje stereotyp, ktorý bol známy u intelektuálov v komunistických krajinách v paratotalitnom štádiu: Intelektuáli, ktorí boli nejakú časť svojho života fascinovaní komunizmom, sa po vytriezvení stali jeho odporcami. Ak ale odhliadneme od ich ostrých verbálnych kritik komunizmu, javili prekvapujúcu veľkorysosť voči tým, čo sa naďalej hlásili ku komunistickej doktríne. Vlastné poblúdenie, a často vlastné previnenia, sa ľahšie ospravedlňujú poukazovaním na to, že sú aj takí, ktorým zmúdenie trvá dlhšie. Požadovať ich morálne odsúdenie či zákonné potrestanie by znamenalo vzťahovať takúto možnosť aj na seba.

Diskusia medzi dvomi historikmi, Francúzom Françoisom Furetom a Nemcom Ernstom Noltem možno priam reprezentatívne vyjadruje dva postoje západných intelektuálov, zdanlivo okázalo harmonizujúce, no v skutočnosti protikladné.¹⁶¹ Nolte opatrne, ale zreteľne, prejavuje zhovievavosť voči nacizmu tvrdiac, že nacizmus bol len dodatočnou, sekundárnou reakciou na komunizmus. Ba naznačuje, že nacizmus bol vlastne pokusom brániť Západ pred komunistickým totalitarizmom. Podľa Fureta, komunizmus bol naopak tolerovaný na Západe preto, lebo o sebe vyhlasoval, že je „antifašistický“ a dokonca sa legitimoval tým, že vojensky porazil „fašizmus“. (Je pozoruhodné, ako obaja historickí experti nedbalo a neopodstatnene miešajú dohromady nacizmus a fašizmus.)

Zdá sa, že obaja historici sa dopúšťajú klamného záveru, známeho ako „*post hoc, ergo propter hoc*“ – zavádzajú kauzálne prepojenie dvoch javov, medzi ktorými je iba časová následnosť. Nolte svoj názor racionalizuje tým, že jeho prístup je skôr „historicko-analytický“ než „štruktúrny“, ktorý pri porovnávaní komunizmu a nacizmu použila Arendtová. Názory oboch sú paradigmatickou ukážkou dvoch pretrvávajúcich nedostatkov kultúrnych vied: neznalosť darwinovského princípu, ktorý je podstatným hráčom v sociálnej dynamike, a sklon k redukovaniu nesmierného množstva príčin a účinkov na jeden alebo len malý počet.

V postkomunistických krajinách možno badať dve výrazné črty v postoji verejnosti ku komunistickej minulosti. Po prvé, ohromujúce číslo sto miliónov ľudských obetí za komunizmu sa zľahčuje poukazovaním na to, že títo ľudia zahynuli v „divokých“ krajinách, v Číne, Kambodži, Sovietskom zväze, a že počet obetí v „civilizovanej“ časti Európy bol neporovnateľne nižší. „Civilizovanejšia“ povaha komunizmu v strednej Európe mohla byť daná tým, že právne a morálne zábrany, ukladané tradičnými inštitúciami budovanými celé stáročia, ostávali účinnými napriek tomu, že boli fragmentované a postupne sa rozkladali. Navzdory tomu, výčiny komunizmu boli hrozné, ako možno demonštrovať na príklade Československa.¹⁶² 234 ľudí bolo popravených z politických dôvodov, 4 tisíc stratilo životy v pracovných táboroch a väzeniach, 300 zomrelo vo vyšetrovacej väzbe, 176 bolo zastrelených pri pokuse o útek na západ, 88 zahynulo na hraniciach v ostatných drôtoch nabitých elektrickým prúdom. 280 tisíc ľudí bolo odsúdených z politických príčin, 80 tisíc sa ocitlo bez súdneho rozhodnutia v táboroch nútených prác, 244 tisíc emigrovalo, 300 tisíc bolo perzekvovaných v zamestnaní alebo na štúdiách, 281 bolo zavlečených do Sovietskeho zväzu,

60 tisíc mužov muselo vykonávať vojenskú službu v „pracovno-technických práporoch“ (PTP), 1 500 rádoých mníchov a mníšok bolo internovaných, mnohí z nich aj väznení. Navyše, tisícky mužov zomreli predčasne v dôsledku permanentných stresov a frustrácií.

Po druhé, ťažkosti postkomunistickej tranzície sa zdajú byť väčšie a trvajú dlhšie než možno predvídali aj pesimisti. Preto neprekvapuje, že u značnej časti populácie nielen pretrváva nostalgia za komunizmom, ale aj narastá. Prikladom je údaj z verejného prieskumu urobeného v septembri 2001 na Slovensku,¹⁶³ v ktorom sa skoro dve tretiny (63%) ľudí vyjadrili, že ľuďom ako sú oni sa lepšie žilo pred pádom komunizmu a iba 13% bolo opačného názoru. Ako čas letí a výhľady na zlepšenie ostávajú vzdialené, starí ľudia, ba aj ľudia stredného veku strácajú nádej, že ešte vo svojom živote zažijú výhody „normálnej“ spoločnosti a život za komunizmu sa javí stále idyllickejšim. Život priemerného občana v druhej, paratotalitnej fáze komunizmu bol mdlý, no v podstate uspokojoval „bežné“ potreby potravy, príbytku, pracoviska, bezpečia a zábavy. Akékoľvek boli rozdiely medzi krajinami „reálneho socializmu“ – s Kádárovým „gulášovým komunizmom“ ako extrémom z jedného konca a prísny Ceaučeským policajným komunizmom ako druhým extrémom – nikde nebola nezamestnanosť, základné „sociálne istoty“ boli dostupné všetkým, nebolo krikľavých rozdielov medzi bohatými a chudobnými a rovnosť v chudobe mohla byť silnou psychologickou útechou pre „bežných“ ľudí, teda pre väčšinu. János Kornai označil názvom „predčasne narodený sociálny štát“ sociálnu politiku v Kádárovom Maďarsku, grandióznejšiu než bola vo Švédsku tých čias.¹⁶⁴ Väčšina populácie možno ešte stále nemá ani najmenšie poňatie že také hospodárenie, ktoré si nemôžu dovoliť ani najbohatšie štáty sveta, nemohlo trvať naveky, že vytváralo ohromný vnútorný dlh a že súčasné ťažké časy sú sčasti splátkou, ktorú už ďalej nemožno odkladať a ktorým budú zaťažení nešťastní dediči komunizmu po desaťročia. Je možno jednou z najväčších chýb politikov aj intelektuálov v postkomunistických krajinách, že toto poznanie chýba a že sa nič nerobí preto, aby sa hlásalo denne a všetkými prostriedkami. Treba si pripomínať varovanie Friedricha Hayeka, vyslovené už v roku 1944, že jedna vec, ktorú demokracia neprenesie bez toho, aby sa nerozpadla, je nevyhnutnosť podstatného zníženia životnej úrovne v časoch mieru, ba dokonca i len dlhodobej ekonomickej stagnácie.¹⁶⁵ Možno paradoxne návyk na trampoty za komunizmu a ich vtedajšie pokorné prijímanie umožní krehkým postkomunistickým krajinám prejsť „slzavým údolím“ a pritom prežiť.

5.1.2. Neľahká otázka spravodlivosti

Pokiaľ ide o ciele, nacizmus a komunizmus sa iste odlišovali. Kým cieľom nacizmu bolo zlikvidovanie menejcenných etník a nastolenie dominancie jednej rasy, či dokonca jedného národa, cieľom komunizmu bolo vytvorenie spravodlivej spoločnosti, v ktorej by nebolo sociálnej nerovnosti a každý by mohol slobodne a naplno rozvíjať svoje schopnosti. Lenže prostriedky, ktorým sa mali tieto rozdielne ciele dosiahnuť, sa podstatnejšie v oboch totalitných systémoch nelíšili. Napriek vznešenému odmietaniu tézy, že cieľ posväcuje prostriedky, ktoré sa od nepamäti objavuje v diskusiách na túto tému, asymetria zhovievavosti voči nacizmu a komunizmu dokazuje opak: utópia dokonalého sveta má istú príťažlivosť ešte aj pre tých najtriezvejších ľudí, ochotných odpustiť tým, ktorí jej boli fanaticky oddaní a v jej mene dokázali páchať aj zločiny. Že sa však najmä odpúšťa tým, čo na utópii parazitovali, sa ľahko prehliadne. Viacerí z tých, čo boli posadnutí utopickým fantazirovaním, boli často presvedčení, že komunistická prax bola len „deformáciou“ vznešenej myšlienky. Napríklad Eduard Goldstücker, prominentný československý komunistický intelektuál, ktorý prešiel komunistickými väzneniami a len tak-tak unikol poprave, bol roku 1968, po tom, čo sa stal prívržencom Dubčekovho „socializmu s ľudskou tvárou“, schopný tvrdiť: „*Prejav degenerácie vidím v prechode od teroru proti nepriateľom revolúcie k teroru, ktorý sa*

obracia do tábora revolúcie.“ Teror proti „nepriateľom revolúcie“ bol teda schopný naďalej pripúšťať i uznávať.¹⁶⁶

Hodnotenie komplikuje aj skutočnosť, že násilnými prostriedkami sa naozaj v niektorých prípadoch podarilo uskutočniť zmeny, ktoré boli spoločensky užitočné. V niektorých komunistických krajinách strednej Európy je príkladom premena poľnohospodárstva roľníkov, ktorí s nízkou produktivitou práce hospodárili na malých kúsočkoch pôdy, na poľnohospodárske kolosy. „Kolektivizácia“ poľnohospodárstva síce prebiehala pod tlakom, násilne a spôsobila veľa ľudského utrpenia, no po 10-20 rokoch sa z bývalých súkromných roľníkov stali hrdí družstevníci, ktorí po páde komunizmu neprejavovali nijakú zvláštnu túžbu dostať pôdu nazad do súkromných rúk. Po prechodných ťažkostiach poľnohospodárske veľkopodniky dosiahli vysokú produktivitu práce, z čoho mala zisk celá populácia krajiny. Neefektívnosť sovietskych kolchozov je samozrejme inou záležitosťou. Možno dostalo svoju nezmazateľnú stigmú v extrémnej brutálnosti sovietskej kolektivizácie, za ktorej zahynuli násilnou smrťou alebo hladom milióny ľudí.

Zdá sa, že po horkej skúsenosti komunizmu sa princíp občianskej a zákonnej spravodlivosti, často diskutovaný pre jeho dvojznačnosť a komplexnosť, stáva jednoduchším a jasnejším: ľudia by mali byť súdení podľa svojich činov, len s malým alebo aj s nijakým ohľadom na ich úmysly. Najmä treba odmietnuť ako irelevantné všetky *a posteriori* vysvetľovania a racionalizovania aktérmi, pričom najčastejšie ide len o zaujímavé dôkazy sebaklamu a snahy uchrániť si vlastnú dôstojnosť. Na čom záleží je ľudská spravodlivosť, nie „metafyzická“ zodpovednosť. „Ľudská“ v dvoch zmysloch slova: pretože spravodlivosť je vecou sociálnej dohody a je inštitucionalizovaná; a pretože netrestá tých, čo neurobili nič ani pozitívne, ani negatívne, iba šikovne sledovali svoje vlastné záujmy; aj vtedy, ak mohli pomôcť svojim bližným. Ľudská, príliš ľudská. Nechávajúca morálne dilemy nerozhodnuté. Do akej miery ale nesú zodpovednosť aj inštitúcie, o tom bude reč neskôr.

V tejto tolerancii ku komunizmu a jeho reprezentantom je ešte iný, možno dôležitejší, moment – implicitné prijímanie pohľadu, ktorý ponúka súčasná veda a ktorý tvorí vedúcu nité celej tejto štúdie – že tak, ako je človek „zotročený“ svojimi génmi, je otrokom mémov a inštitúcií: ony mu vnucujú isté konanie, ktorému sa nedá uniknúť. Podľa Lee Rossa ľudskí pozorovatelia sú „intuitívnymi psychológmi“ a bežne sa držia klamného záveru, ktorý on označil ako „fundamentálny priradovací omyl“: sú náchylní preceňovať osobnostné vlastnosti a podceňovať situácie ako príčiny konkrétneho konania.¹⁶⁷ Vyjadrené súčasnými termínmi možno povedať, že mémy a inštitúcie vnucujú konanie, ktorému sa nemožno vyhnúť. Genetická výbava, okolnosti imprintingu a podmieňovania i konkrétna situovanosť aktéra určujú spôsob, akým človek myslí a koná. V poslednej inštancii vlastne sociálny systém nesie zodpovednosť za to, čo sa stalo a čo sa deje. Z toho by mohol niekto uzavrieť, že keď sa mémy a inštitúcie, pod tlakom ktorých sa realizoval pokus o utópiu, vymenia za tie, čo v sebe nesú skúsenosť ľudstva a evolučnú múdrosť, otrocké putá zázračne padajú a všetko sa vracia k normálu.

Čo však chce táto štúdia dokázať, je fakt, že posledná veta je nesprávna. Mémy a inštitúcie sa do spoločnosti implantujú imprintovaním a podmieňovaním jednotlivých ľudí. Sedemdesiat rokov komunizmu v Rusku a krajinách bývalého Sovietskeho zväzu a 45 rokov v krajinách východnej Európy bola dostatočne dlhá doba na to, aby niekoľko generácií ľudí, ktorí vtedy žili, imprintovala a podmienila špecifickým spôsobom. (Nacistický totalitný systém trval len 12 rokov!) Ak tento záver akceptujeme, dianie v postkomunistických krajinách 17-18 rokov po páde komunizmu, i v desaťročiach čo majú tieto krajiny pred sebou, sa objaví v novom svetle.

5.1.3. Hľadanie vinníkov

Keď ale prijmeme prvú časť konštatovania, že mémy a inštitúcie vnucujú ľuďom isté správanie, ktoré by sa v iných podmienkach nevyskytlo, vynára sa otázka: Kto potom z ľudí je vôbec vinný za to, čo sa udialo? Alebo sú všetci ľudia nevinní a celá vina je len v mémoch a inštitúciách? Potom by vinu minimálne niesli tí, čo mémy a inštitúcie vymysleli. Lenže aj tí môžu argumentovať, a celkom opodstatnene, že ich predstavy boli iné a že sa im dynamika mémov a inštitúcií vymkla z rúk. Rok po páde nacizmu filozof Karl Jaspers napísal tenkú knižku, v ktorej sa zaoberal problémom viny.¹⁶⁸ Zdá sa, že analogické dielo sa v postkomunistických krajinách nezrodilo, aj keď samozrejme problém viny a zodpovednosti sa objavuje vo väčšine kníh, venovaných komunizmu.

Jaspers odlišil štyri druhy viny: kriminálnu, politickú, morálnu a metafyzickú vinu. Podľa neho kriminálna a morálna vina, aj zodpovednosť za ňu, sa týka výlučne jednotlivca. Za kriminálnu vinu patrí pred súd, morálnu vinu si musí priznať a zodpovedať pred svojím svedomím. Ale politická vina je záležitosťou všetkých Nemcov – každý občan je zodpovedný za štát, minimálne tým, že pri voľbách vkladá do urny svoj hlasovací lístok. Politická vina je teda kolektívnou vinou. Metafyzická vina predstavuje zvláštnu kategóriu: vyplýva z nemožnosti absolútnej solidarity človeka s človekom. Je nezmyselné obetovať svoj život, ak tým jedinec nič nedosiahne – ale to je práve jeho metafyzická vina. Inštanciou, pred ktorou nesie človek zodpovednosť za metafyzickú vinu, je podľa Jaspersa Boh. Jaspers vysoko oceňoval fakt, že došlo k norimberskému procesu. Po prvý raz v ľudských dejinách nie iba jednotlivci, ale aj organizácie boli súdené a odsúdené. Organizácie, ktorým sa dokázala vina, boli označené za kriminálne a boli zakázané. Pochopenie svojho previnenia, individuálneho i kolektívneho, je podľa Jaspersa predpokladom na obnovu jedincov i spoločnosti.

V prípade komunizmu problém viny organizácie vo vzťahu k vine jedinca má špecifický rozmer. Komunistická strana preniesla explicitne svoju zodpovednosť na individuálnych členov. Napríklad Stanovy komunistickej strany Československa určovali, že „každý člen strany je povinný ... byť aktívnym bojovníkom za splnenie uznesení strany. Nestačí, aby člen strany schvaľoval uznesenia strany; je povinný bojovať za ich uskutočnenie. ... Pretváarka komunistu pred stranou alebo klamanie strany ... nie je v zhode s pokračovaním členstva v strane.“¹⁶⁹ Treba znovu pripomenúť, že okolo 10% všetkých obyvateľov krajiny (a teda jedna pätina všetkých dospelých) boli členmi strany. Po páde komunizmu mnohí členovia strany tvrdili, že stanovy strany nepoznali. Lenže môže neznalosť povinností automaticky zbavovať aktérov ich viny?

Prečo po páde komunizmu nedošlo k procesu, ktorý by bol analogický norimberskému? V Poľsku a Maďarsku to nebolo možné z jedného jasného dôvodu: prechod od komunizmu k demokracii bol výsledkom negociácie komunistických politikov s nekomunistickými. Prispôsobivosť, ale vlastne aj inteligencia, komunistov bola dostatočná na to, aby videli, že komunizmus končí a že im iná možnosť neostáva, než spolupracovať na obnovení demokracie. Iná možnosť, aspoň teoreticky, existovala v Československu, kde komunistickí funkcionári boli poväčšine hlúpi, skorumpovaní a dokonale vystrašení pohľadom na to, ako sa konštrukcia komunizmu spontánne rozpadá. Československý prevrat mal v sebe výraznú absurdnú črtu, hodnú krajiny, ktorá dala svetu Franza Kafku a Jaroslava Haška: Za prvého postkomunistického prezidenta bol necelé dva mesiace po začiatku zmeny zvolený disident Václav Havel – a to jednohlasne poslancami starého komunistického parlamentu. Tými istými, ktorí ešte krátko predtým súhlasili s Havlovým väznením. Po tomto akte už predsa nebolo možné komunistickú stranu vyhlásiť za zločineckú a zakázať. Ani v Rusku sa neuskutočnil proces, analogický norimberskému, hoci o ňom snívajú mnohí ruskí intelektuáli doma i za hranicami.¹⁷⁰ Prezident Boris Jeľcin, ktorý sa pokúsil – neúspešne – zakázať komunistickú stranu, sotva sa mohol zasadzovať aj za proces so straníckymi vodcami: on sám bol predtým prominentným funkcionárom komunistickej strany.

Skutočnosť, že otázka viny, a to dokonca ani kriminálnej, nebola v postkomunizme vôbec nastolená, môže byť jedna z hlavných príčin bizarnosti postkomunistického vývoja. Priam paradigmaticky ju ilustrujú všetci doterajší prezidenti Slovenskej republiky. Všetci boli za komunizmu členmi komunistickej strany. Do funkcie prezidentov boli demokraticky zvolení, poslední dvaja ani nie parlamentom, ale v priamej voľbe občanmi. Jeden z nich, Rudolf Schuster, bol za komunizmu členom Ústredného výboru strany. Novinárom vyhlásil, že nielen svoje členstvo neľutuje, ale že je naň hrdý. On nikomu neublížil a chcel len pomáhať. Vo funkcii prezidenta Schuster vyhlasoval, že on bol vždy, aj keď tajne, veriacim katolíkom.

Zhovievavosť možno ani nie je správne slovo na vykreslenie súčasného stavu. Azda by vhodnejším bolo označiť ho za snahu čo najrýchlejšie zabudnúť. Mnohí ľudia, čo žili za komunizmu a prežili ho, majú asi nepríjemný pocit, poväčšine nevedomovaný, že aj oni, viac či menej, prispeli k pretrvávaniu komunistického režimu i k jeho povahe. Nevedomovaný môže byť aj pocit hanby, najmä tvárou v tvár mladej generácii, u ktorej ťažko predpokladať porozumenie či už pre ideové poblúdenie, alebo pre službičkárne a zbabelosť. Možno aj nemalá časť ľudí v krajinách, ktoré neboli priamo postihnuté komunizmom, sa necítia dobre po spoznaní, aké slepé alebo krátkozraké boli ich postoje ku komunizmu. Zabudnutie je potom najľahší spôsob ako si vybaviť svoje účty s minulosťou. Navyše, nesmierne rýchla dynamika modernej doby núti jedinca neustále sa akomodovať na nové podmienky a tým ho oberá o stabilné hodnoty. Individuálny život akoby prestával byť udrzovaním hodnôt a menil sa na ich neustálu obmenu. Akoby sa zo života vytrácal jeho metafyzický rozmer. Tradičné formy transcendencie, na prvom mieste náboženstvo, síce pretrvávajú, ale už iba ako masky, za ktoré možno schovávať aj takúto bezhraničnú prispôsobivosť. Tým sa stráca aj pocit metafyzickej viny. To však pripomína koróziu hodnôt v záverečnej, paratotalitnej fáze komunizmu. Treba si neustále pripomínať, ako veľmi aktuálne varovanie, že zmätenie a rozloženie individuálnych a kolektívnych hodnôt za komunizmu bolo jednou z príčin nestability celej sociálnej stavby – a nakoniec aj jej zrútenia.

5.2. Spätný náraz: marxizmus s negatívnym znamienkom

Ako je bežné v dynamických systémoch, náhla zmena vyvolaná zrútením komunizmu vyvolala prehnanú reakciu a vychýlenie na druhú stranu. V postkomunistických krajinách sa z mnohých profesorov marxistickej ekonómie stali extrémni ekonomickí liberáli. Už nie plán, ale trh sa mal stať všeliakom na všetky ekonomické neduhy. Trh mal automaticky zmeniť správanie ľudí: viera na zmravňujúcu schopnosť trhu sa stala takmer novým vierovyznaním ekonomických reformátorov. Najmä však mladá generácia, v prirodzenej reakcii na rigidný marxizmus svojich predchodcov, sa ľahko oddáva novému ošialu, tento raz v podobe zvláštneho typu liberalizmu. Lenže takáto viera je len pokračovaním marxistického presvedčenia, že základňa, ktorou sú vzťahy ľudí v ekonomickom procese, určuje nadstavbu, ktorú predstavuje zmýšľanie ľudí, kultúra, morálka. Pravda, zdôvodnenie takéhoto zjednodušeného pohľadu na svet nehľadajú teoretici už v Marxovi, ale ho čerpajú z povrchnej interpretácie učenia Adama Smitha, Friedricha Hayeka či iných liberálov. Skresľujú Smithovu tézu o „neviditeľnej ruke“ trhu a Hayekovu ideu „spontánneho poriadku“. Prehliadajú fakt, že Adam Smith bol profesorom morálnej filozofie a kombinoval svoju morálnu filozofiu s ekonomickou teóriou. Slávne vyjadrenie Adama Smitha, že pekár nepečie kvalitný chlieb z lásky k svojim blízkym, ale preto, aby na trhu zarobil, čím prispieva k blahobytu všetkých,

dostáva v niektorých kruhoch v postkomunizme svojráznu interpretáciu: jedinec nemá čo moralizovať, má sledovať svoj čisto osobný egoistický záujem a takto najúčinnejšie prospieva celej spoločnosti. Početní sú mladí intelektuáli, ktorí verejne propagujú takúto jednoduchú teóriu morálky. Teóriu, ktorá sa stáva dynamom konania nemalej časti dravých, a pritom inteligentných mladých ľudí v postkomunistických krajinách.

5.2.1. Paraliberalizmus

Súčasťou takéhoto zjednodušujúceho pohľadu na svet je prijímanie predstáv krajného individualizmu. Samozrejme je to pochopiteľné najmä u mladej generácie ako reakcia na pretrvávajúci kolektivismus u veľkej časti starších, ktorý je aj jednou z príčin neskončenej nostalgie za komunizmom. Prijímať predstavu krajného individualizmu možno len pri prehliadaní komunistickej lekcie, ktorá potvrdila, že hypersociálnosť je jedným zo znakov človeka. Ďalším potvrdením ľudskej hypersociálnosti sú aj bežné javy postkomunistickej prítomnosti: nielen explózia nacionalizmu a xenofóbie, ešte viac rôzne bratstvá, v podobe netradičných politických strán a rôznych mafii.

Ako reakcia na všadeprítomnosť a hypertrofiu moci sa rozmohla naivná predstava, že štát nemá byť ničím viac než samoobslužným zariadením, ktoré si vydržiava suverénny jedinec prostredníctvom daní na to, aby zaisťoval jeho bezpečnosť a podmienky na plnú osobnú „sebarealizáciu“. Všetky „služby“, poskytované štátom, majú trhovú hodnotu a ak ich štát nevie zaistiť, niet dôvodu ho podporovať a možno si hľadať iného trhového partnera. Je to oveľa radikálnejšia predstava, než mal o funkcii štátu Hobbes alebo iní zástancovia spoločenskej zmluvy.

Možno prototypovým vyjadrením takéhoto ideového vychýlenia je odmietnutie v postkomunistických krajinách kritiky súčasného globálneho kapitalizmu Georgeom Sorosom¹⁷¹ zo strany niektorých vedúcich politikov (napr. otca československej ekonomickej reformy Václava Klauza) a niektorých mladých intelektuálov v uzavretých kruhoch i vo verejnej publicistike. A predsa, málokomu by sa malo tak pozorne načúvať ako Sorosovi. Narodný v Maďarsku, poznal komunizmus (a pred ním ešte aj nacizmus) s jeho utópiou, ale aj s jeho zarmucujúcou praxou ako mladý človek z osobnej skúsenosti. Po emigrácii do USA prenikol do mechanizmov fungovania kapitalizmu tak dôkladne, že svoju znalosť využil a sa stal úspešným finančným kapitalistom. Soros kritizuje to, čo označuje novotvarom „trhový fundamentalizmus“, presvedčenie, že trh je zatiaľ najúspešnejším sociálnym zariadením, ktoré automaticky zaisťuje optimálne fungovanie spoločnosti a nepotrebuje nijakú kontrolu. Vo svojej analýze ukazuje, že globálna ekonomika potrebuje globálnu spoločnosť a jej zodpovedajúce globálne politické formy. Zdôrazňuje však najmä nevyhnutnosť spoločného duchovného základu, najmä etických noriem, pretože podľa neho monetárne hodnoty a transakčné obchody neposkytujú primeranú základňu sociálnej kohézii. Domnieva sa, že predstava „trhového fundamentalizmu“ vychádza z chybného názoru, že spoločným záujmom najlepšie slúži ten, kto dôsledne sleduje svoje vlastné záujmy. Ak sa stratí pojem všeobecného záujmu, spoločnosť sa rozpadne. V našej dobe vieru na všeobecne platné princípy nahradil kult úspechu. Tým, podľa Sorosa, spoločnosť stráca svoje ukotvenie.

Podľa Václava Klauza, pre Sorosove texty je typický „úplne beznádejný pojmový chaos“.¹⁷² Zástanci slobodnej spoločnosti sa nevyznačujú nejakou vierou v zázračnú „magickú moc trhu“, len vidia v človeku jedinca, schopného samostatne hľadať a voliť svoje príležitosti, a veria v jeho racionalitu. Naopak, neveria v racionalitu kolektívneho rozhodovania za človeka a miesto človeka. Klaus si nedokáže predstaviť, „že by spoločnosť slobodných jednotlivcov, založená na voľnej súťaži a trhovej výmene, mohla obsahovať zásadný rozpor medzi záujmami jednotlivcov a záujmami spoločnosti.“ Podobne odsudzujúco zneli viaceré recenzie Sorosových kníh, napísané mladými publicistami.

Tento typ argumentov možno označiť neologizmom, ktorý je paralelný so Sorosovým „trhovým fundamentalizmom“. Máme tu do činenia s *paraliberalizmom*, špecifickým druhom postkomunistického liberalizmu, jednostranným povrchným preháňaním až militantne entuziastických amatérov. Je to marxizmus so záporným znamienkom. Nesie na sebe nezmazateľnú marxistickú pečať: presvedčenie o formatívnej dominancii ekonómie v ľudských záležitostiach.

5.2.2. Religiozita a pseudoreligiozita

Tak, ako opustenie marxizmu v ekonómii viedlo k preklopeniu sa na druhú stranu v podobe paraliberalizmu, vyhnanie marxizmu z filozofie privodilo podobné preklopenia. Zvlášť pozoruhodný je návrat k tradičnej religiozite a presadenie doktríny postmodernizmu. Znovuzrodenie religiozity je azda najzreteľnejšie v Rusku. Náboženstvo zaplňa rozpad hodnôt, akokoľvek mohli byť iluzórne, stáva sa istotou v podmienkach ohromnej neistoty, poskytuje nemateriálne hodnoty v situácii hmotného nedostatku a núdze. Pri slabo fungujúcom, defektnom právnom systéme utešuje predstavou spravodlivosti po smrti. V regenerácii religiozity je ale aj čosi podozrivé. Súčasní prominentní politici, ktorí boli ešte pred 15 rokmi militantnými komunistami, sa teraz vyhlasujú za veriacich katolíkov.

S istou skepsou možno prijímať deklarovanú religiozitu ruských vedcov, ako ju vyjadrila konferencia „Veda a poznanie: Veda a technika a hranica dvoch storočí“, ktorú spolu organizovala Ruská akadémia vied a pravoslávna cirkev.¹⁷³ Ťažko sa vyhnúť dojmu o *déjà vu*: obvyklá konformnosť s názormi politického establišmentu, najmä zo strany vedúcich funkcionárov vedeckého života. Za komunistických čias reprezentanti akadémie vied sa horlivo verejne vyznávali zo svojej oddanosti marxizmu a rovnako horlivo sa teraz ich nástupcovia predvádzajú svojou vierou v Boha. Prezident akadémie na konferencii vyhlásil: „*Veda nie je v konflikte s náboženstvom, aj náboženstvo je založené na racionalite. Dnes prebieha proces konvergencie vedy a náboženstva; navzájom interagujú v našej kultúre v budovaní hodnôt orientovaných na človeka.*“ Na konferencii sa konštatovalo, že viac ako 40% vedeckých pracovníkov sa verejne hlási za veriacich. Nie tak dávno boli ešte považovaní za ateistov. To potvrdzuje záver, že ak sa ľahko, priam z jedného dňa na druhý, jeden svetový názor nahradí iným, žiaden z nich nie je a nebol opravdivým. To, čo majú spoločné a čo naďalej pretrváva ako stereotypy myslenia a správania, je ontologický pragmatizmus.

5.2.3. Postkomunistický postmodernizmus

Ontologickí pragmatici nachádzajú skvelý nástroj, ktorým racionalizujú a opodstatňujú svoje správanie. Prostriedok, ktorý im dokonca zaisťuje vnútorný pocit dôstojnosti pred sebou samým. Týmto nástrojom je filozofický postmodernizmus. Nikde na svete a nikdy v dejinách nebolo toľko profesionálnych filozofov ako v komunistických krajinách. Všetci sa pritom povinne museli vyhlasovať za marxistov. Boli nielen katedry filozofie na univerzitách a ústavy v akadémiách vied, ale profesionálni marxisti vyučovali marxizmus aj na stredných školách a iní viedli marxistické kurzy a školenia pre všetkých obyvateľov. Ak sa raz podarí zhromaždiť kvantitatívne údaje, možno sa ukáže, že počet profesionálnych filozofov-marxistov v komunistických štátoch, spolu s propagandistami, ktorí pracovali na plný úväzok v Strane, odboroch a v armáde, nebol veľmi rozdielny od počtu kňazov v demokratických

krajinách. Dnes sa k marxizmu hlásia len ojedinelí filozofi a možno odhadnúť, že väčšina bývalých marxistov sa dnes považuje za stúpencov postmodernizmu.

Ktorúkoľvek z možností konania, vymenovaných v dileme komunistického vedca, si filozof za komunizmu zvolil, v postkomunistickom období je pre neho postmodernistická doktrína východiskom z pasce a vyslobodením: Podľa nej pokúšať sa o získanie univerzálneho poznania, ktoré by zdieľali všetci ľudia, je nezmyslom – nezmyslom preto, lebo je niečo také nemožné v princípe – pravda nemá všeobecnú platnosť, existuje len v rámci každého špecifického „megarozprávania“ („meganarácie“). Všetky megarozprávania sú rovnocennými interpretáciami sveta; rovnako veda, pseudoveda, náboženstvo; veda nemá nijaké privilegované postavenie medzi ostatnými megarozprávami. To isté platí pre systémy hodnôt, pre rôzne morálky a rôzne kultúry. Tento druh morálneho relativizmu – ktorý je ale zároveň, paradoxne, v rámci každej konkrétnej megararácie morálnym fundamentalizmom – môže fungovať ako pohodlné ospravedlnenie za minulé pôsobenie v službe marxistických mémov. A čo je ešte horšie, aj ako ideológia pre zdôvodnenie akýchkoľvek spôsobov správania v ére postkomunizmu.

No v ére postkomunizmu sa na apoštolov postmodernizmu zmenili nielen bývalí zástancovia marxizmu (veriaci i tí, čo vieru iba predstierali). Postmodernizmus priťahuje aj ľudí, čo odmietali komunizmus ako prejav arogancie európskeho racionalizmu a ktorí interpretujú zlyhanie komunizmu ako zlyhanie racionalizmu vôbec.

Najprominentnejším predstaviteľom takýchto názorov je Václav Havel, za komunizmu disident, po jeho rozpade prezident najprv Československej a potom Českej republiky. Havel je zároveň paradigmatickým príkladom konfúzie rolí politika (náčelníka) a intelektuála (šamana) v spoločnosti a pokusu obe roly spojiť do jednej, zastávanej jediným aktérom. Anglický politológ John Keane využil príklad Havla na napísanie knihy, v ktorej vykreslil dôsledky, k akým takáto konfúzia dvoch rolí vedie.¹⁷⁴ Keane povedal v jednom interview:¹⁷⁵ „Moc, kdekoľvek je vykonávaná, či v posteli, či na bojisku a či na stránickej schôdzi, vždy potrebuje verejnú kontrolu. Vo svojej knihe som sa z tohto hľadiska pokúsil spojiť život Václava Havla s klasickým gréckym problémom hubris.“

Havlove názory na komunizmus a na obdobie po komunizme možno nájsť v kondenzovanej podobe v prejave, ktorý predniesol na Svetovom ekonomickom fóre v Davose,¹⁷⁶ kde okrem iného povedal: „*Krach komunizmu možno chápať ako znamenie, že novoveký postoj, založený na kulte poznateľnosti sveta a kompletnej zovšeobecniteľnosti poznaného, sa ocitol v definitívnej kríze. Myslím, že koniec komunizmu je veľkým varovaním celému modernému ľudstvu. Je to signál, že éra pyšne zabsolutizovaného rozumu končí a že je najvyšší čas vyvodiť z toho dôsledky. ... Všetci vieme, že naša civilizácia je ohrozená. ... Tradičná veda opisuje s chladnokrvnosťou sebe vlastnou rôzne alternatívy našej záhuby, ale nie je schopná ponúknuť naozaj účinný a reálne použiteľný návod na ich odvrátenie. ... Hľadáme objektivistické východisko z krízy objektivismu. Všetko nasvedčuje tomu, že tadiaľ cesta nevedie. ... Treba čosi iné a čosi navyše. Je treba radikálne zmeniť postoj človeka ku svetu. Treba sa vymaniť z pyšnej predstavy, že svet je rébus, ktorý stačí rozlúštiť, že je to stroj, ku ktorému stačí objaviť návod, že je to len súbor informácií, ktoré stačí vložiť do počítača v nádeji, že z neho včasnšie či neskoršie vypadne objektívne riešenie. Som hlboko presvedčený, že treba vyslobodiť zo sféry privátnych zvláštností a rehabilitovať také sily, ako je prirodzená, jedinečná a neopakovateľná skúsenosť sveta, elementárny zmysel pre spravodlivosť, vcítenie, transcendentálna zodpovednosť, archetypálna múdrosť, vkus a odvaha, súcit, dôvera vo význam konkrétnych krokov, ktoré neašpirujú na to byť univerzálnym a teda objektívnym, či priam technickým kľúčom ku spaseniu. Treba opäť dať veciam šancu, aby sa vyjavili také, aké sú, vnímať ich jedinečnosť, vnímať pluralitu sveta a nezošňurovať ju stále len hľadaním spoločných menovateľov a prevádzaním všetkého na spoločnú rovnicu.“*

Takéto prejavy by sa dali jednoducho prehliadnuť, ako mnohé podobné texty intelektuálov, alebo by mohli byť podrobené sokalovskej analýze postmodernistického veľkorečnenia,¹⁷⁷ keby nešlo o formulácie významného štátnika. Aj Havlove politické úvahy by mohli ostať bez povšimnutia, keby nemali dôsledky pre politickú prax. V Davose Havel vyhlásil: „*Mám pocit, že včasnšie či neskoršie bude politika postavená pred úlohu nájsť svoju novú postmodernú tvár. Politik sa musí stať opäť človekom, ktorý verí nielen vedeckému obrazu a odbornej analýze sveta, ale aj svetu ako takému; nielen sociologickým štatistikám, ale aj ľuďom; nielen objektívnej interpretácii skutočnosti, ale aj jej duši; nielen prevzatej ideológii, ale aj vlastnej myšlienke; nielen ranným správam, ale aj svojmu citu. Duša, vlastná spiritualita, vlastný a ničím nesprostredkovaný vhľad do vecí, odvaha byť sám sebou a ísť svojou originálnou cestou, ktorú odporúča svedomie, pokora pred tajomným poriadkom bytia, dôvera v jeho prirodzené smerovanie a predovšetkým dôvera vo vlastnú subjektivitu ako hlavnú spojnicu so subjektivitou sveta – to sú, myslím, vlastnosti, ktoré by mali pestovať politici budúcnosti.*“ – Dôsledky: Neschopnosť Havla udržať Masarykovo Československo a jeho nezamýšľaný, ale pritom podstatný, podiel na jeho rozpade, hromadenie chybných krokov vo vnútornej politike Českej republiky, kontroverzné komentáre a činnosti v medzinárodnej politike, napr. v záležitosti Kosova alebo americkej vojenskej intervencie v Iraku.

Havlove negatívne postoje k vede odsúdili viacerí americkí vedci. Jeho najostrejším kritikom bol Gerald Holton. Ten vo svojej prednáške interpretoval Havlov výrok, že „*veda zabíja Boha a zasadá namiesto neho na uvoľnený trón*“ tak, že v ňom ide o stotožnenie vedy s Antikristom a o návrat k dávnym cirkevným otcom, ktorí odsúdili zvedavosť ako hriech, pretože môže viesť ku skepticizmu.¹⁷⁸ V jednej zo svojich kníh Holton citoval Adolfa Hitlera, že „*stojíme na konci veku rozumu. ... dvíha sa nová éra magického vysvetlenia sveta, vysvetlenia založeného na vôli a nie na rozume*“ a s krutou iróniou konštatoval, že tento výrok sa takmer doslova opakuje v niektorých prejavoch Václava Havla.¹⁷⁹ Podľa neho Havel popiera tie hodnoty, ktoré sú vlastné vede – objektívnosť, racionálnosť, flexibilitu, verifikovateľnosť, pravdu, čestnosť, nezávislosť, všeobecnú platnosť. A to v mene „*individuálnej subjektívnej pravdy*“.

Občianska lojalita nedovolila českým vedcom, aby vyslovili podobné kritické výhrady a do značnej miery zabraňovala aj českým intelektuálom verejne vyjadriť ich rozpaky a sklamanie.¹⁸⁰ Z intelektuálov iných postkomunistických krajín sa vyjadril asi najvýstižnejšie slovinský intelektuál Slavoj Žižek:¹⁸¹ „*Havel sa zdá byť slepým voči faktu, že jeho vlastná opozícia voči komunizmu bola možná práve pre utopickú dimenziu, vytváranú a udržiavanú komunistickými režimami. Predkladá nám teraz tragikomické rozhorčenie vo svojej eseji v New York Review of Books nazvanej 'Kosovo a koniec národných štátov'. ... Havel sa ďalej odvoláva na 'vyšší zákon', keď tvrdí, že 'ľudské práva, ľudské slobody... a ľudská dôstojnosť majú svoje najhlbšie korene niekde mimo vnímateľného sveta ... zatiaľ čo štát je ľudským výtvorom, človek je stvorením božím.' Zdá sa, že chce povedať, že sily NATO mohli porušiť medzinárodné právo, pretože konali ako priame nástroje 'vyššieho zákona' božieho – jednoznačný prípad náboženského fundamentalizmu. ... Nedá sa vyhnúť záveru, že jeho [Havlov] život bol zostupom od vznešeného ku smiešnemu.*“ Žižek zakončil svoju prenikavú analýzu prísny výrok: „*Konečná poučka z Havlovej tragédie je krutá, ale nedá sa jej uniknúť: priame stávanie politiky na etike sa skôr či neskôr mení na svoju karikatúru, preberajúc práve ten cynizmus, proti ktorému sa pôvodne postavilo.*“

Paraliberalizmus a postmodernizmus nie sú špecifikami postkomunistických spoločností. Spätňý úder komunizmu ovplyvnil ľudí vo všetkých krajinách. Sociálne experimentovanie sa obmedzilo. Ekonomická globalizácia znižuje rozdiely medzi krajinami a vnucuje jediný model, čím nebezpečne znižuje polymorfizmus možností. No poučenie, ktoré možno odvodiť z komunizmu, je opačné: Sociálne experimentovanie v malých, kontrolovateľných

rozmeroch je žiaduce a ľudstvo by malo robiť všetko pre to, aby sa nielen udržovala, ale rozširovala pluralita politických, sociálnych a kultúrnych inštitúcií. Zdá sa, že bremeno komunizmu – s jeho pozitívami i negatívami – zaťažuje nielen postkomunistické krajiny, ale svet ako celok.

5. 3. Logodicea: evolučný racionalizmus

Násilné vyhubenie 6 miliónov židov v časech nacizmu dostalo názov holokaust alebo šoa. Postavilo filozofiu a teológiu pred nové otázky.¹⁸² Tradičná teodicea sa pokúšala vysvetliť, prečo vševědúci, všemohúci a dobrotivý Boh pripúšťa na svete utrpenie a zlo. Teodicea bola nielen súčasťou teológie, ale aj predmetom úvah európskych racionalistických filozofov. No všetky staré vysvetlenia sa javia ako nepoužiteľné na vysvetlenie holokaustu. Odvolávať sa na ne by podľa niektorých mysliteľov znamenalo vysmievať sa z obetí. Objavili sa pokusy ospravedlniť Boha tým, že nie je všemohúci a tvárou v tvár slobodnej vôle ľudí bol bezmocný. Iní uvažovali o prechodnom „zatmení“ Boha: sú úseky dejín, v ktorých Boh z neznámych príčin nie je prítomný. Podľa Richarda Rubinsteina jediný prijateľným vysvetlením je priznať, že Boh je mŕtvy a že celá existencia je nezmyselná. Ak chceme vo svete nájsť zmysel, musíme ho doň sami vložiť.¹⁸³

Arthur Cohen zaviedol termín *The tremendum*, čo je novotvar od anglického slova *tremendous* – ohromný, úžasný,¹⁸⁴ aby vyjadril dejinnú jedinečnosť holokaustu. Podľa neho myslenie a smrť v koncentračnom tábore sú dva navzájom sa vylučujúce protiklady; tábory smrti sú nemysliteľné, možno ich iba precitovať. Celkový počet obetí nacizmu odhadol Rudolph Rummel na 20,9 milióna. Akokoľvek je tento počet strašný, je iba päťtinou počtu obetí komunizmu. Prítom komunizmus sa odvolával na rozum, bol projektom vedecky usporiadanej a vedecky riadenej spoločnosti, ktorá mala minimalizovať nespravodlivosť a utrpenie. Vysvetliť počet jeho obetí je vlastne ešte väčšou výzvou než vysvetliť holokaust. Otázku teodicey možno preformulovať a považovať ju za otázku logodicey: ako mohlo dôjsť k takej tragédii v mene Rozumu? Takže post-holokaustová teodicea má svoju analógiu v postkomunistickej logodicee. Dokonca aj riešenie by mohlo byť pre niektorých podobné: smrť Boha má svoju paralelu v smrti Rozumu. To vlastne vyjadril Václav Havel tvrdením o zlyhaní rozumu. Tento názor treba označiť za rovnako pomýlený ako názor pohrobkov Karla Marxa, ktorí tvrdia, že marxizmus nezlyhal, len bol prechodne diskreditovaný nesprávnou aplikáciou jeho ideí.

Sociológ Zygmund Bauman chápe dva totalitarizmy 20. storočia, nacizmus i komunizmus, nie ako nejaké historické aberácie, ale ako prirodzený, takmer nevyhnutný prejav modernity.¹⁸⁵ Postmoderná spoločnosť, ktorú označuje prilietavo ako „tekutú“ spoločnosť, je podľa jeho názoru stále moderná vo svojich ambíciách a má nutkavú, posadnutú snahu o neustálu modernizáciu. Hoci sám sa považuje za analytika postmodernej situácie, ale nie za ideológa či obhajcu postmodernej ako svetového názoru, jeho kritika modernity je v podstate kritikou ambícií európskeho racionalizmu.

Racionalizmus nemeckej klasickej filozofie, ktorého je marxizmus typickým reprezentantom, vznikol a vyrástol z vedeckých koreňov klasickej mechaniky. Laplaceov démon klasickej mechaniky má svoju analógiu v Marxovom démonovi marxistickej kultúrnej vedy. Lenže evolúcia vedy nezastala na úrovni Newtona a Laplacea. Laplaceovho démona „vyhnal“ Ludwig Boltzmann, ktorý objavil štatistickú povahu termodynamických zákonov: budúce fyzikálne stavy sveta nemožno z principiálnych dôvodov presne predvídať. Nepozorované, v princípe nepozorovateľné zmeny nie sú viac „nepoznaná nevyhnutnosť“ (Spinoza), „niečo protikladné rozumu“ (Aristoteles), ale sú nevyhnutnými konštitutívnymi

elementmi sveta. Svet je plný nestabilných dynamických systémov, v ktorých takéto náhody rozhodujú o budúcom smerovaní. Iba malá časť matematických funkcií, ktoré popisujú prírodné procesy, sú kontinuálne a majú derivácie.¹⁸⁶ Byť, vo vyjadrení Ilyu Prigogina, znamená stávať sa.¹⁸⁷ Na svet sa možno pozeráť ako na hru, v ktorej dochádza k neustálemu hádzaniu kociek a v ktorej prírodné zákony sú len pravidlami hry.¹⁸⁸

Tak, ako bol z fyziky vypudený Laplaceov démon, z kultúrnych vied treba vypudiť Marxovho démona. Pretože ten v nich stále pretrváva aj po páde komunizmu. Nie je to ľahká záležitosť, pretože embryo Marxovho démona bolo počaté už v starom Grécku. Spočíva v koncepcii, ktorá sa tiahne celými dejinami európskeho myslenia: Logos ľudskej mysle, ľudský rozum, je izomorfný s Logom prírody a s Logom histórie.¹⁸⁹ Ľudská túžba po usporiadaní sveta, vynucovaná samotnou ľudskou prirodzenosťou, sa v tomto stotožnení troch Logov dopustila možno svojho najväčšieho omylu. Tieto tri sféry, svet, ľudská myseľ a história majú iba jediného spoločného menovateľa, všeobecný princíp evolučnej dynamiky: neustále sa objavujú neskorelované varianty a z nich v dôsledku výberu pretrvávajú tie, ktoré sú stabilné.

Ľudská myseľ, zásluhou vedy, bola schopná zatiaľ aspoň trochu preniknúť do týchto troch oddelených sfér a porozumieť ich dynamike. Ale iba vtedy, keď v konkrétnych oblastiach sa naakumuluje dostatok poznania, je možno v nich uvažovať o premyslenom, racionálnom dizajne. My ľudia sme zatiaľ sotva schopní racionálneho dizajnu v jednoduchých oblastiach, zhotovujeme chemické zlúčeniny, stroje, domy, možno jednoduché produkty umenia. V takejto situácii bol projekt „vedeckého riadenia spoločnosti“ jednoducho racionalistickým rúhaním.

Objav nestabilných dynamických systémov a konštitutívnej roly náhody v prírode a spoločnosti nám neoznámil koniec éry Rozumu. Ustanovil iba nový racionalizmus.¹⁹⁰ V analýze historických typov racionality tím slovenských filozofov dospel k záveru, že klasický (staroveký i moderný) typ racionality sa premieňa na neklasický typ.¹⁹¹ Paradoxne, komunizmus, so svojím iracionálnym barbarstvom a krutosťou, je nezávislým opodstatnením tohto nového racionalizmu. A to platí aj o lekcií z postkomunizmu. Náhoda, konštitutívny element dynamiky sveta je „mimo dobra a zla“ a mimo racionality i iracionality. Je však generátorom nového. Bez nej by nebolo evolúcie, bola by len večná tautológia bytia.¹⁹² Náhoda umožňuje vznik a vzostup najrozmanitejších systémov. No len tie systémy, ktoré sú relatívne stále, buď svojou vnútornou stabilitou, alebo preto, že vyhrávajú v súťaži s inými systémami, pretrvávajú. „Rozumnosť“ politických a sociálnych systémov nie je primárne určená tým, aké sú férové a spravodlivé a ako sú blízke ideálu, ale najmä tým, ako sú stabilné. Dynamické systémy, ktoré vznikajú evolučne, sa stávajú racionálnymi len *a posteriori*, nie v dôsledku zamýšľaného projektu, ale v dôsledku výberu z rôznych variantov – tie varianty pretrvávajú, ktoré sú relatívne najstabilnejšie. Takýmto spôsobom, desaťročiami a stáročiami slepých pokusov a omylov, vyrástli inštitúcie demokracie a trhu. Vôbec nie ideálne. Majú ďaleko od akejkoľvek utópie. Ony vnucovali pravidlá hry, usmerňovali náhodu a dávali systému jeho rozumnosť. Racionálnosť evolučne konštituovaných systémov ďaleko prevyšuje racionálnosť individuálneho ľudského rozumu. V protiklade k tomu inštitúcie komunizmu, iluzórne výtvary individuálneho rozumu, boli hlavnou príčinou jeho iracionality. Znovu možno poukázať na poučenie z rozsiahlych čistiek, ku ktorým došlo v Československu v rokoch 1970-1971 po sovietskej invázii. V kombinácii s ľudskou malosťou, komplexmi menejcennosti, zlomyseľnosťou, hlúposťou vykonávačov bola to najmä náhoda, slepá, neosedlaná a neusmernená racionalitou inštitúcií, ktorá rozhodla o osudoch státisícov nevinných, nezmyselne perzekvovaných občanov. Ba ani členovia Ústredného výboru komunistickej strany, ktorá čistky nariadila a vykonávala – inštitúcie, ktorá mala byť priam stelesnením Najvyššieho Rozumu – neboli ušetrení lotérie, v ktorej sa rozhodovalo o spásе či zatratení.

Dianie v postkomunistickom období možno vysvetľovať rovnako. Evolučné konštrukcie, ktoré sa zdokonaľovali stáročiami a ktoré zaisťujú pretrvávanie demokracie a kapitalizmu v krajinách západnej Európy a USA, nemohli byť vytvorené racionálnym dizajnom behom pár rokov. Už na začiatku postkomunistickej transformácie niektorí politickí analytici predpovedali, že to bude veľmi ťažká doba plná nespravodlivosti a iracionality.¹⁹³ Ralf Dahrendorf predpovedal, že pôjde o prechod „slzavým údolím“ s tým, že k úplnej reštitúcii dôjde až za 60 rokov. Podľa Offeho postkomunistická tranzícia predstavuje paradoxný problém baróna Prášila: ako sa vytiahnuť z močiara za šnúrky vlastných topánok? A Jon Elster, expert na racionalitu, formuloval pre túto tranzíciu „teorému nemožnosti“: súčasné ekonomické a politické reformy sú zároveň nutné aj nemožné. Dnes možno povedať, že boli nemožné racionálne, čo ale nevyhnutným, iracionálnu cestu – nepredvídateľnú, nevypočítateľnú, nekonzistentnú, rozporuplnú. A samozrejme nemilosrdnú a nespravodlivú. Nostalgia za komunizmom by nebola taká prenikavá, keby vysvetlenie nevyhnutnosti takýchto prechodových zrážok bolo všeobecne známe a potom ľahšie prijímané, s pokorou, trpezlivosťou a múdrosťou: racionálnosť sa objaví *a posteriori* ako výsledok výberu.

Podľa biológov opis dynamiky sveta termínmi variantov tvorených náhodou a zachovávaných výberom je zovšeobecnený darwinizmus. Darwinizmus, najväčší prelom v európskom myslení, obohatený o súčasnú koncepciu samoorganizácie, je podstatou súčasného racionalizmu. To je jeden z hlavných záverov, ktoré možno vyvodit' z analýzy komunizmu. A hoci termín „evolučný“ sa stal módou a je prehánaný a zneužívaný, v tomto prípade je na mieste: nový racionalizmus treba nazývať evolučným racionalizmom. Darwinovská evolučná dynamika je úplne iná než dynamika spoločnosti v Marxovej (a Hegelovej) predstave. Nemá v sebe zabudovanú vnútornú racionálnosť – jej racionálnosť je aposteriorným javom.

5.4. Algodicea: evolučný humanizmus

Evolučná teória je základom doktríny, ktorej lekciami komunizmu dáva nové opodstatnenie: evolučného humanizmu. Tento termín zaviedol Julian Huxley.¹⁹⁴ Ako prvý generálny riaditeľ UNESCO, krátko po druhej svetovej vojne, Huxley chcel na tejto doktríne vybudovať celé UNESCO. Nepodarilo sa mu to však a jeho nasledovníci v jeho projekte nepokračovali.

Skúsenosť komunizmu, v kombinácii s novými poznatkami biológie, umožňuje nové poňatie evolučného humanizmu. Možno ho chápať ako súčasť evolučného racionalizmu. Východiská evolučného humanizmu sú jednoduché a skúsenosť komunizmu ich potvrdila: Biologická evolúcia prirodzeným výberom urobila z človeka skupinového, vystrašeného, mýtofilného a hyperemocionálneho živočicha. Človek je zo všetkých živočíchov najcitlivejším na bolesť a najväčším vyhľadávačom slasti. Ľudský jedinec celkom prirodzene sleduje minimalizáciu vlastného utrpenia a získanie čo najviac príjemností. V rámci skupiny, s ktorou sa identifikuje, je jedinec spojený s inými členmi skupiny silnými emocionálnymi väzbami. Tie sú umožnené empatiou, schopnosťou vnímať utrpenia a potešenia iných ľudí, vžívať sa do ich situácie, spoluprežívať ich bolesti a radosti. Zásluhou empatie môže ľudský jedinec prežívať emócie blízkych ľudí takmer tak intenzívne, ako by to boli jeho vlastné emócie. Preto potreba minimalizovať vlastné utrpenie je úzko viazaná so znižovaním utrpenia iných ľudí, s ktorými sa skupinovo identifikuje.

Kultúrna evolúcia, ktorá v prípade človeka dopĺňa biologickú, a dnes je dominujúcou podobou evolúcie človeka, rozširuje veľkosť skupín, ktoré jedinec považuje za svoje. Už to nie sú pôvodné malé skupiny lovcov a zberáčiek. Veľkosť identifikačnej skupiny rástla

postupne do podoby kmeňa, neskôr dostala charakter skupiny so spoločným jazykom alebo spoločným náboženstvom. V našej rýchlo sa meniacej dobe ešte donedávna silná identifikácia s národom alebo štátom prerastá do identifikácií nadnárodných a nadštátnych. Ako sa kultúry obohacujú poznatkami vedy, rastie ich epistemický kvocient, pomer medzi poznatkami a neopodstatnenými vierami, stávajú sa stále podobnejšími a mohli by raz splynúť do podoby jednej univerzálnej ľudskej kultúry. To vytvára predpoklady na to, aby sa raz ľudský jedinec skupinovo identifikoval s celým ľudstvom a jeho záujem na minimalizovanie vlastného utrpenia mal podobu aktívneho záujmu a aktívnej účasti na znižovaní ľudských útrap kdekoľvek na svete.¹⁹⁵

Ľudská prirodzenosť, produkt biologickej evolúcie, sa však pritom nemení. Menia sa inštitúcie – politického spolužitia, trhovej výmeny, vzdelávania a výchovy. Evolučne vytvorené inštitúcie však nielen rozširujú priestor skupinovej identifikácie a tým aj empatie. Ony do značnej miery aj vymedzujú, ba vnucujú isté formy ľudského správania. Jednou z fundamentálnych vlastností evolučných inštitúcií je ich schopnosť viazať sebecké konanie jednotlivca so spoločensky užitočnými dôsledkami. Sledovanie osobného záujmu je konjugované s výsledkami, z ktorých ťaží celá spoločnosť. Netýka sa to len pekára Adama Smitha. Platí to o robotníkoch, úradníkoch, politikoch, učiteľoch, vedcoch – motívy ich konania môžu byť „nízke“, čisto sebecké, ale ich dielo presahuje povahu tejto primárnej motivácie. Znamená to však, že uchovanie evolučne vytvorených inštitúcií je podmienkou na to, aby ľudský jedinec prekračoval svoje čisto sebecké záujmy. Morálka je vecou kultúry, nemožno ju odvodiť z biológie, biológia pre ňu len vytvára predpoklady.

Minimalizovanie ľudského utrpenia je jedným z fundamentálnych princípov kognitívnej biológie.¹⁹⁶ Vedeckému poznaniu pripisuje v tom dôležité postavenie. Príroda je ľahostajná k ľudskému utrpeniu. Časť utrpenia je spôsobená úmyselnou ľudskou činnosťou. No podstatne väčšia časť je dôsledkom neznalosti, ľudskej slabosti tvárou v tvár slepým silám prírody a spoločnosti. Komunizmus nám to celkom jasne ukázal. Pribúdanie poznatkov o povahe materiálneho sveta, ľudskej mysle a spoločnosti môže mať najrozličnejšie príčiny, ale veda ako celok, pri pohľade dozadu na históriu jej evolúcie, predstavuje kolektívne úsilie o znižovanie ľudského trápenia: hladu, chorôb, fyzickej bolesti, duševného nepokoja a múk.

Pravda, so znižovaním utrpenia ide ruka v ruke zväčšovanie intenzity a ľahkej dostupnosti príjemností. Tento trend priviedol súčasné ľudstvo do situácie, ktorá nie je jednoduchá, ba môže predstavovať jedno z viacerých ohrození jeho ďalšej existencie. Zhon za príjemnosťou ohrozuje evolučne utvorené inštitúcie z inej strany než to robil komunizmus. Podrobnejšia analýza príčin by prekročila rámec tejto knihy. V každom prípade evolučný humanizmus nepredstavuje len úsilie o znižovanie utrpenia, ale o celkové emocionálne uspokojenie; a to je podmienené zložitou rovnováhou medzi množstvami a frekvenciami výskytu tak radosti, ako aj bolesti.

5.5. Potreba zmien v prioritách vedy

5.5.1. Disproporcja vied a potreba ich syntézy

Krátko po skončení druhej svetovej vojny, keď sa správa o koncentračných táborech stala všeobecne známou, filozof Theodor Adorno vyslovil presvedčenie, že po holokauste už nemožno písať poéziu tak, ako predtým.¹⁹⁷ Tento výrok možno parafrázovať: Po skúsenosti komunizmu kultúrne vedy, ktoré sa venujú štúdiu človeka a spoločnosti, by mali byť iné, než boli pred komunizmom. Mali by byť postavené na presvedčení, že ľudská prirodzenosť je nemenná, určená štruktúrou mozgu a zakorenená v evolučnej minulosti ľudského druhu a že

ona vytvára obmedzenia na to, čo ľudia môžu vedieť a ako môžu konať. „Štandardný model sociálnych vied“, kritizovaný evolucionistami,¹⁹⁸ by mali opustiť. Známe tvrdenie existencialistov, že „existencia predchádza podstatu“,¹⁹⁹ ktoré marxisti oceňovali ako tvrdenie, čo je v súhlase s marxistickou koncepciou človeka,²⁰⁰ treba zaradiť do odpadu vyvrátených, sfalzifikovaných hypotéz. Platí to aj o tvrdení biológov marxistického vierovyznania:²⁰¹ podľa nich nástojenie na tom, že ľudská povaha a schopnosti môžu byť do akejkoľvek miery vrodenej, je iba ideológiou.

Táto lekcija má základný význam pre politológiu. Viacerí politológovia konštatovali, že definovanie ľudskej prirodzenosti je pre politológiu kľúčové.²⁰² Politológovia Roger D. Masters and James Q. Wilson považujú „*kolaps marxistického socializmu v Sovietskom zväze za dejinnú evidenciu proti presvedčeniu kultúrnych deterministov, že ľudské bytosti sú prostredníctvom sociálneho učenia neobmedzene tvárniteľné*“.²⁰³

Už sa naznačilo, že skúsenosť komunizmu volá po novom čítaní diela amerického behavioristu B. F. Skinnera. Hoci existuje početná literatúra o správaní ľudí v podmienkach koncentračných táborov,²⁰⁴ zahŕňajúca aj knihy profesionálnych psychológov a psychiatrov, je pozoruhodné, ako málo ovplyvnili akademickú psychológiu a antropológiu. Netreba tento omyl zopakovať v prípade komunizmu. Výsledok dlhodobého podmieňovania ľudí, ktoré sa uskutočnilo v podmienkach komunistického totalitarizmu, pretrváva v postkomunistickej ére a je prístupný analýzám a zovšeobecneniam. Celkom špecificky, krutá lekcija akú poskytli stalinské súdne procesy, metódy lámania ľudskej integrity ktoré im predchádzali a všeobecný strach, ktorý bol takto nanútený celej populácii, nesmú byť podceňované a určite nie zabudnuté. Mali by ostať jedným z trvalých nápadných symbolov komunizmu a najmä slúžiť ako varovanie, že naša znalosť ľudskeho potenciálu k dobru a zlu je hrozivo nedostatočná.

Súčasný stav kultúrnych vied pripomína stav, v akom sa nachádzala chémia na zlome 18. a 19. storočia. Horenie vysvetľovala tajomnou látkou flogistónom, ktorej hmotnosť bola záporná a činnosť tepelných strojov inou hypotetickou substanciou, kalorikom. Na zlome 20. a 21. storočia sú kultúrne vedy preplnené najrozličnejšími podobami flogistónov a kalorikov. V takejto situácii by podstatná časť materiálnych a najmä intelektuálnych zdrojov mala byť investovaná do prekonania rozdielu medzi prudkým rozvojom prírodných vied a techniky a zaostávaním kultúrnych vied. Bolo by treba vybudovať novú teoretickú, ale aj experimentálnu základňu kultúrnych vied. Jej podstatou evidentne musí byť univerzálny darwinizmus. Postkomunistické krajiny s bohatým a zatiaľ nevyhodnoteným materiálom z experimentu, ktorým prešli, majú na takúto stavbu zvlášť vhodnú príležitosť.

Namiesto toho sa však prioritou stáva financovanie prírodných vied, a to hlavne v tých oblastiach, kde sa očakáva rýchle využitie nových poznatkov v technike a v medicíne. V ekonomických, sociálnych a politických vedách finančné prostriedky nesmerujú do vybudovania teoretickej základne, ale najmä do rozličných aplikačných zámerov, označovaných ako „sociálne programy“. Skepticizmus voči nim je oprávnený: čo by sa dalo čakať od aplikovanej chémie, keby naďalej operovala s konceptmi flogistónu a kalorika? S istým prehnáním sa možno alegoricky opýtať, či môže znalosť na úrovni éry kamennej vyprodukovať niečo viac než ďalšie, aj keď možno rafinovanejšie kamenné sekery. Zdá sa, že lukratívne sociálne programy fungujú ako atraktory pre vzdelaných špecialistov. Bohatá zlatá baňa teda ostáva nevyužitá.

Samozrejme je možno argumentovať aj tým, že hodnota súčasných kultúrnych vied by sa mala určovať rovnako, ako v prípade prírodných vied: ako pohotovo reagujú na okamžité potreby a na požiadavky trhu. Dánsky profesor plánovania a poradca politikov a administrátorov urbánneho plánovania Brent Flyvbjerg nedávno napísal, že „*snaha sociálnej vedy stať sa 'skutočnou' teoretickou vedou je nešťastná, lebo také úsilie odčerpávajú pozornosť a prostriedky od takých oblastí, v ktorých sa sociálna veda sa môže účinne uplatniť a namiesto toho ich zamieravajú na také oblasti, v ktorej ona nemá, nikdy nemala*

*a pravdepodobne nikdy nezíska význam, teda ako skutočne normálne a prediktívne vedy“.*²⁰⁵ Je možné, že dánsky odborník by videl potenciál a priority sociálnych (a psychologických) štúdií videl rozdielne, ak by mal osobnú skúsenosť s komunistickým „plánovaním“ a s postkomunistickým tápaním.

Z lekcie komunizmu možno vyvodit' toto konštatovanie: Aby sa temná história nezopakovala, aby sa zabránilo nástupu nových mýtov a utópií, aby sa zvládla prekérna situácia, do ktorej súčasné ľudstvo priviedol závrtný rozvoj technovedy a techniky, ľudstvo stojí pred potrebou masívnej reorientácie vedeckého výskumu a jeho priorit, s dôrazom na rozvoj kultúrnych vied. Je potrebné, aby kultúrne vedy opustili flogistóny a kaloriky a dobehli svojho oveľa úspešnejšieho partnera, prírodné vedy.

5.5.2. Veda a hodnoty. Nevyhnutnosť humanistiky

Totalitné režimy 20. storočia, nacizmus a komunizmus, otvorili s novou naliehavosťou starú otázku Maxa Webera o vzťah vedy a hodnôt.²⁰⁶ Už aj pri samotnom opise totalitarizmu sa stretli dva rozdielne pohľady, predstavované na jednej strane empirická porovnávací politika Carla Friedricha a na druhej strane Arendtovej normatívna politická filozofia.²⁰⁷ Prvý prístup usiluje o chladnú analýzu dejinných udalostí bez hodnotenia; druhý operuje s pojmami dobra a zla, hodnotí, odporúča a varuje. Prvý prístup pripomína činnosť anatóna, ktorý skúma ľudskú mŕtvolu, komplexný anatomický a fyziologický systém, ktorý nevníma, nemyslí, necíti bolesť ani príjemnosť. Druhý prístup by zodpovedal chirurgovi, ktorý sa zaoberá živou osobou a berie ohľad na jej emócie a intencie a má jediný cieľ: udržať alebo obnoviť jej zdravie. Je vedeckým len prvý prístup a druhý nemá s vedou nič spoločné? Možno vari činnosť chirurga nazvať „filozofiou“? Sotva. Ved' medicína sa nepovažuje za súčasť filozofie, ale za vedeckú disciplínu.

Vágnosť a zmätok v pohľade na vzťah vedy a hodnôt majú početné príčiny. Celkom prvou je nepresné používanie pojmov, prípadne používanie jediného termínu pre diferencovanejšie javy, niekedy celkom rozdielne. Axiológia, ktorá sa zaoberá hodnotami, a etika, ktorej predmetom je morálne správanie, sa točili v bludnom kruhu od čias antiky, bez toho, aby akokoľvek podstatnejšie pokročili, mimo iné možno práve preto, že ich pojmy sú takto vágne. Tak, ako v biológii nešpecifickosť receptorov nedovoľuje jemné rozlíšenie komponentov prostredia, používanie len malého počtu pojmov neumožňuje presnejší opis ináč, než prílišným zjednodušením. Iným dôvodom je reifikácia, zvecnenie pojmu veda. Chápanie vedy ako „veci“, miesto toho, aby bola veda uvažovaná ako proces, závislý od času a kontextu a neoddeliteľný od ľudských aktérov. No zjednodušený je aj pohľad na vedu ako na proces falzifikovania hypotéz: je to opis vedy ako ideálneho typu, popis užitočný pre formalizovanú analýzu, ale nevystihujúci skutočnú vedu.²⁰⁸

Ako iné konceptuálne systémy, aj veda je budovaná na konceptuálnych primordiáloch, primitívnych pojmoch, ktoré nemožno odvodzovať z iných pojmov. Z nich možno jediný je univerzálny, stále platný: veda je hľadaním pravdy; čokoľvek obsahuje vedomú, úmyselnú lož, nie je veda. Konceptuálny opis súčasnej vedy je aposteriorným fenoménom; súčasný stav vedy je výsledkom prechádzajúcich, často nezamýšľaných a nekonceptualizovateľných procesov. Dynamika súčasnej vedy, opäť spontánna a mimo ľudskej kontroly, raz možno povedie k inému opisu, zasa iba aposteriornemu, ktorý sa môže celkom odlišovať od toho, ako vedu opisujeme dnes.

Jedným z výsledkov doterajšej vedy bolo trvalé znižovanie ľudských trápení. Veda sa vlastne stala hlavným nástrojom minimalizovania utrpenia a zvyšovania príjemnosti. Zdá sa preto opodstatnené urobiť z tohto implicitného a zväčša nezamýšľaného výsledku vedy explicitný hodnotový primordiál, ekvivalentný druhému hodnotovému primordiálu vedy,

hľadaniu pravdy. Či chceme alebo nie, bez hodnotových primordiálov je veda ako proces, ako činnosť, nepredstaviteľná.

Vyplýva to z faktu, že veda je evolučným systémom. Je vystavená prirodzenému výberu na pretrvávanie. Má teleonomický charakter: sleduje svoju permanenciu, pretrvanie, onticitu. Teleonómia automaticky implikuje niektoré základné hodnoty – ak ich systém nerešpektuje, prestáva existovať. Preto „normálnosť“ a „nenormálnosť“ nie sú relatívne pojmy, nie sú to spoločenské dohody, ani nie ideologické konštrukcie. Na tomto konštatovaní by sa mala založiť axiológia ako objektívna veda, vydelená z filozofie. Hodnotový primordiál pravdivosti umožňuje praktické využitie vedy technikou a tým, cez ekonomiku, zaisťuje jej pretrvávanie a rozvíjanie. Hodnotový primordiál znižovania utrpenia zasa zaisťuje prijímanie a podporu vedy ľudskými subjektmi.

No bez ohľadu na objektívne hodnotové primordiály, veda je schopná robiť len opisné výroky, nie normatívne. Veda nemôže predpisovať a prikazovať. Veta, obsahujúca sloveso „je“, neimplikuje vetu, v ktorej by bolo vyjadrenie „má byť“ alebo „musí byť“. No ako veda postupuje dopredu a jej dopad na ľudské záležitosti je stále väčší a vlastne už rozhodujúci, je užitočné vyčleniť zvláštnu kategóriu opisných výrokov a urobiť z nej samostatnú kategóriu: kategóriu kvalifikátornych výrokov. Majú podobu „ak, tak potom“. Vyjadrujú, v špecifickej podobe, nevyhnutnosť, alebo aspoň pravdepodobnosť dôsledkov nejakého procesu alebo činnosti. Na rozdiel od normatívnych výrokov kvalifikátorne výroky patria do vedy.

Tak, ako rastie dôležitosť kvalifikátornych výrokov, pokrok v ľudskom poznaní sveta opodstatňuje, a asi stále naliehavejšie vyžaduje, aj normatívne výroky. Sú to výroky, ktoré nie sú súčasťou vedy, ale ktoré by dnes mali byť založené na vede. Objavuje sa špecifická oblasť kultúry, a jej zástoj treba zdôvodniť kvalifikátornými výroky: ani nie veda, ani náboženstvo, ani etika, ani zákonodarstvo. Označuje sa termínom humanistika.²⁰⁹ Možno ju charakterizovať ako činnosti, ktoré sledujú postihnutie významu vedeckých poznatkov pre ľudstvo, pričom explicitne formulujú hodnoty, ktoré z poznatkov vedy vyplývajú a ktoré implikujú špecifické normy. Klasickým termínom „humanisti“ možno dnes označiť ľudí, ktorí aktívne pestujú humanistiku. Humanisti môžu dopĺňať a postupne hádam celkom nahradiť štandardných intelektuálov, o ktorých sa písalo aj v tejto knihe. Štandardní, dnes už možno staromódni intelektuáli, sa tiež pokúšali definovať hodnoty a normy a presadiť ich vo verejnosti, no pritom nedbali o odlišenie znalostí od neopodstatnených tvrdení, vier a predsudkov.

Každý vzdelanec, ktorý má za sebou skúsenosť komunizmu, a teda aj zblízka alebo z vlastnej skúsenosti pocítil dilemu komunistického vedca, sa sotva môže vyhnúť záveru, že vedeckí pracovníci by mali používať kvalifikátorne výroky všade, kde je to len možné. Nevyhne však ani inému, nemenej dôležitému záveru: že vedeckí pracovníci by sa mali angažovať aj ako humanisti. V oblastiach, kde je vedeckých znalostí zatiaľ málo, by vedci nemali podceňovať svoju rolu nových intelektuálov: angažovať sa vo verejnom diskurze o záležitostiach spoločnosti, držiac sa neochvejne svojich presvedčení, bez kompromisov a oportúnnych kalkulácií, s rizikom mýlenia sa a blúdenia. V demokracii, v podmienkach obmedzených znalostí, bohatstvo a rozmanitosť, pluralita a polymorfia názorov, zápas ideí, zvyšujú stabilitu a životaschopnosť spoločnosti. Spolu s inými funkciami majú intelektuáli v spoločnosti funkciu jej kolektívneho vedomia. Spoločnosť bez intelektuálov je spoločnosť v stave bezvedomia. Takáto spoločnosť, charakterizovaná „zradou vzdelancov“,²¹⁰ je biedna a nestabilná. Komunizmus nám o tom poskytol jednoznačné dôkazy.

Po implózii komunizmu stalo sa módou hovoriť o kríze intelektuálov.²¹¹ Ba aj samotnému slovu „intelektuál“ sa niekedy pridáva pejoratívny význam. Inokedy sa intelektuáli chybné stotožňujú nie už so spisovateľmi, ako to bývalo obvyklé, ale s technokratmi. Intelektuáli však vždy vyjadrovali stav poznania, aké ľudstvo dosiahlo: kde znalostí bolo málo, dopĺňali ich mýtami a predsudkami. Čo platí o vede, platí aj o intelektuáloch: Totalitarizmus a hekatombky 20. storočia by neboli bývali možné bez vedy;

ona pre ne vytvorila technické predpoklady. No komunizmus nám ukázal, že totalitarizmy sa objavili nie preto, že vo svete bolo vedy veľa, ale že jej bolo málo. A že existovala veľká disproporcia medzi našimi znalosťami prírody a našou neznalosťou človeka a spoločnosti. Čím rýchlejšie ľudstvo pokročí v zaplnení medzier v znalostiach, tým viac bude šanca, že sa predsudky a bludy nahradia poznáním. U jedincov, u spoločenstiev, vo svete ako celku. Intelektuáli sa stále viac budú meniť na humanistov.

Záver

Otázku o normálnosti, ktorú nastolila táto kniha, možno zodpovedať jednoznačne: komunizmus bol abnormálny spoločenský systém. Abnormálny kultúrne: začal tým, že rozbil tradičné inštitúcie, evolučné produkty európskej (ale aj konfuciánskej atď.) kultúry, ktoré v sebe niesli múdrosť, spontánne akumulovanú po stáročia. Týmto aktom komunizmus spustil rozklad spoločnosti a postupný úpadok ľudí až na úroveň primitívnych skupín lovcov a zberačiek v savane. Nedošlo však k paralelnému rozkladu techniky. Moderná technika poskytovala komunistickým politikom a intelektuálom prostriedky, aké nemali náčelníci a šamani v savane: prostriedky masového násillia a teroru a masovej indoktrinácie. Namiesto toho, aby boli vytvorené nové inštitúcie racionálnym postupom, ako zamýšľal projekt

komunistickej utópie, samovoľná dynamika systému viedla k vzniku inštitúcií, ktoré mohutnosťou a mohúcnosťou svojej iracionality prekonávali akékoľvek iné inštitúcie minulosti.

Menej abnormálny bol komunizmus pokiaľ ide o ľudskú prirodzenosť. Nečudo: základné črty ľudskej prirodzenosti boli formované evolúciou tak, aby umožňovali život jedincov v skupinách, aké existovali v raných dobách vývoja spoločnosti, v podmienkach savany. Za komunizmu však narážal ľudský jedinec na iracionalitu komunistických inštitúcií, a to robilo jeho správanie nekonzistentným a v podstate iracionálnym. Takéto správanie sa však postupne stabilizovalo podmieňovaním. Bude trvať mnoho rokov a niekoľko ľudských generácií, kým iracionálne inštitúcie nahradia tradičné osvedčené inštitúcie a kým sa celkom vymaže správanie, ktoré bolo vyformované spevňovaním za abnormálnych podmienok.

Môže byť sklamaním, že hlavné poučenie, ktoré možno odvodiť z komplexnej analýzy komunizmu, je jednoduché: ľudstvo musí zabrániť zrodu a formovaniu inštitúcií, ktoré by takúto iracionalitu umožňovali. Hannah Arendtová mala vo svojom pohľade²¹² na totalitarizmus pravdu, ale len spolovice: zlo nacizmu, a rovnako komunizmu, bolo banálne. Možno hovoriť o banalite zla, pokiaľ ide o individuálnych ľudských aktérov. No zlo totalitných inštitúcií nebolo banálne. Naopak, ono malo ohromné, nadľudské rozmery; bolo – vyjadrené náboženským termínom – diabolské. Skúsenosť komunizmu poskytuje presvedčivú podporu pre hypotézu, že mémy a ich agregáty, inštitúcie, sú v podstate nezávislé od ľudských zámerov a mimo ľudskej kontroly, sú samoudržiavajúce, samoorganizujúce a samospevňujúce. Za špecifických okolností môže sa sám od seba vygenerovať kolos, ktorý slepo a nemilosrdne drví ľudských jedincov, až kým sa nakoniec sám nerozloží pod ťarchou svojej obľudnej, netvornej podoby. Veď preto sa báseň Zbygniewa Herberta stala mottom tejto knihy.

Ako zabrániť vzniku a presadeniu sa takýchto inštitúcií? Zrejme musia byť vyhubené v ich počiatočnom štádiu, kým ešte nie sú viac než teoretickými projektmi. Toto konštatovanie nie je normatívne, nepredpisuje, len kvalifikuje. Vo formulácii, čo nasleduje, je to takmer tautológia. Ak má demokracia, so svojimi princípmi tolerancie a polymorfizmu, pretrvať, nesmie dopustiť hlásanie doktrín, ktoré odmietajú toleranciu a polymorfizmus. Žiaľ, práve v demokracii sa takýmto doktrínam darí ako zvlášť zdatným parazitom. Nasledujúci príklad z československej histórie by mal slúžiť natrvalo ako varovná paradigma.

Keď v parlamente demokratického Československa roku 1929 poslankyňa Františka Zemínová protestovala proti prejavu komunistického poslanca Klementa Gottwalda, v ktorom vyhlasoval, že komunisti vedú vojnu proti štátu, Gottwald s aroganciou odpovedal: „*Hovoríte, že porušujeme zákony. My porušujeme a budeme porušovať zákony. My sme stranou československého proletariátu. Naším najvyšším revolučným štábom je naozaj Moskva. A my sa do Moskvy chodíme učiť od ruských bolševikov, ako vám vykrotiť krky. A vy viete, že ruskí bolševici sú v tom majstri.*“²¹³

Napriek takýmto škandalóznym rečiam komunistická strana bola naďalej v Československu legálnou stranou. Roku 1948, po druhej svetovej vojne, komunistická strana zorganizovala štátny prevrat a uzurpovala si politickú moc. Klement Gottwald sa stal prezidentom. O dva roky neskôr, roku 1950, sa Gottwaldova hrozba uskutočnila: strana zinscenovala súdny proces so Zemínovou a ďalšími demokratickými politikmi. Zemínová bola násilím prinútená priznať sa k činom, ktoré nespáchala a odsúdili na dvadsať rokov väzenia. Druhá žena v tomto procese, politická kolegyňa Zemínovej, Milada Horáková odsúdili k trestu smrti a obesili ju.²¹⁴ Táto poprava bola prvá v celej sérii poprav politických protivníkov a musí ostať trvalým univerzálnym symbolom komunistickej strany pre celý svet. Čakalo by sa, že prvým zákonným aktom demokratického parlamentu po páde komunizmu bude vyhlásenie komunistickej strany za zločineckú organizáciu a jej zákaz. Nestalo sa tak ani

v jednej z postkomunistických krajín. Komunistická strana si udržala legálny status vo vzkriesenej demokracii. Vybudovanie zákonných a inštitucionálnych bariér proti šíreniu doktrín, ktoré v minulosti predviedli svoju kriminálnu povahu, by však zrejme malo byť povinnosťou demokratických politikov.

Rozdielna je povinnosť demokratických intelektuálov, najmä vedcov a humanistov. Ľudské skupiny nemajú analógiu imúnneho systému. Naopak, ľudská mýtofilia ich robí náchylnými na to, aby sa infikovali mémami Jedinej Pravdy a aby sa tejto infekcii vynikajúco darilo. Intelektuáli musia mémový fond zaplňať takými mémami, ktoré by s mémami mýtov a utópií súťažili a úspešne ich vytlačali. Je to urgentná úloha, keď si zväžíme, ako svet ohrozuje nové totalitné mýty. Preto aj táto kniha začala zmienkou o udalosti 11. septembra 2001. Analýza a diskreditovanie tých ideológií, čo viedli v 20. storočí k etablovaniu totalitných systémov, je naďalej funkciou intelektuálov. No nemenej dôležitou je potreba, aby vytvorené duchovné vákuum zaplňali alternatívami. Evolučný racionalizmus a evolučný humanizmus sa javia ako logické náhrady za komunistickú ideológiu.

Okrem hrozieb, prichádzajúcich zvonku, výzvou pre demokraciu je ohromujúca rýchlosť vnútorných zmien, ktoré zapríčiňuje rýchlo sa vyvíjajúca technika. Je možné, že sa prekročil prah, za ktorým kapacita ľudstva prispôbovať sa zmenám už nebude dostačujúca. Rýchle zmeny spôsobujú sociálne turbulencie; a ako nám predviedol komunizmus, v nich sa najlepšie darí ontologickým pragmatikom. Lenže ontologický pragmatizmus ako typ svetonázorovej mytológie spoločnosť ešte viac labilizuje. Hádám oveľa závažnejšia je však skutočnosť, že evolučné inštitúcie spoločnosti nedokážu viac držať krok so stále sa zrýchľujúcim technickým pokrokom. Pravdepodobne rýchlosť formovania a modifikovania inštitúcií doterajším evolučným spôsobom, cez nekorelované variácie a výber, je primalá a nie je už adekvátne. Zdá sa, že to platí pre väčšinu inštitúcií – trh, morálku, formy vzdelávania, medzinárodné politické organizácie. Za tohto stavu by mal byť evolučný proces inštitucionálnych prestavieb komplementovaný s dopredu uváženými, racionálnymi zásahmi. Lenže práve nevydarený komunistický experiment je varovaním, akými nebezpečnými a iracionálnymi sa môžu stať dopredu vyšpekulované inštitúcie. Aj keby ich projekty vznikali z najlepších úmyslov. Od pádu komunizmu ľudské poznanie prírody dramaticky narástlo a naďalej prudko rastie, zatiaľ čo naša znalosť spoločnosti, a teda samotných princípov ako inštitúcie vznikajú a fungujú, ostala ohromujúco malá. Trhlina, ktorá oddeľuje prírodné a kultúrne vedy, sa ešte zväčšila.

Je to jedinečné, zložité, znepokojujúce štádium ľudskej evolúcie. Pokročí ľudstvo dostatočne rýchlo v poznaní ľudskej prirodzenosti a v poznaní spoločnosti, aby bolo schopné kontrolovať a riadiť svoje vlastné inštitúcie? Toto je možno osudová otázka 21. storočia.

Poznámky

¹ Udalosť z 11. septembra 2001 je z hľadiska kognitívnej biológie analyzovaná v Kováč (2003).

² Rozdelenie vied na prírodné, kultúrne a formálne je zdôvodnené v Kováč (1999, 2000). Ak by niekomu označenie „kultúrne vedy“ mohlo navodzovať podozrenie, že prírodným vedám chýba „kultúra“, mohli by dať prednosť alternatívnemu označeniu „kultúrne vedy“. V nemčine sa používa rozlíšenie *Naturwissenschaften* a *Kulturwissenschaften*. V angličtine sa termínom „science“ označujú obyčajne len prírodné vedy a pre kultúrne

- vedy sa v minulosti zvyklo používať označenie „*humanities*“. Anglické „*humanities*“ treba odlišovať od termínu „*humanistics*“, ktorý do slovenčiny prekladáme ako „humanistika“.
- ³ Literatúra je citovaná štandardným spôsobom. Zoznam literárnych odkazov nie je úplný – bol by prídlhý. Diela klasikov marxizmu (a leninizmu) boli uverejnené mnohokrát a v rozličných jazykoch. Preto nie je uvedené ich pôvodné vydanie. Zdroj „klasických“ marxistických publikácií je dostupný ako Marxistický archív na <http://search.marxists.org>.
- ⁴ Argument, že pri spätnom pohľade sa dejiny vedy javia ako dejiny úsilia o znižovanie ľudského trápenia, ako aj zdôvodnenie, prečo by sa minimalizovanie utrpenia malo stať explicitne formulovaným poslaním vedy, sú analyzované v Kováč (2000).
- ⁵ Slovenský text tejto knihy sa do značnej miery opiera o publikácie, ktoré boli pôvodne uverejnené v angličtine: Kováč (2002b,c,d).
- ⁶ Bell (1962).
- ⁷ Huntington (1996). Huntington hovorí o konflikte civilizácií namiesto o konflikte kultúr. No slovo civilizácia je účelné používať len v jednotnom čísle a vyjadrovať ním úroveň poznania sveta a jeho technického využitia, aké v konkrétnej dobe vyjadruje kultúra s najvyšším epistemickým kvocientom, pomerom medzi poznatkami a neopodstatnenými vierami (Kováč, 2006).
- ⁸ O genéze kognitívnej biológie sa píše v Kováč (2004a). Jej základné princípy sú uvedené v Kováč (2000).
- ⁹ Popper (1935, 1976). Kritická analýza Popperovho „kritického racionalizmu“, s dôrazom na to, že evolúcia vedy je určovaná evolúciou vedeckých metód a prístrojov, je v Kováč (2007).
- ¹⁰ O opustení Aristotelových predstáv v prírodných vedách a ich pretrvávaní v kultúrnych vedách pojednáva Kováč (2002a).
- ¹¹ Práce Machiavelliho boli preložené do slovenčiny i češtiny. Jeho chápanie politiky dobre vyjadruje jeho kniha *Vládár* (Machiavelli, 1969).
- ¹² Údaj, že si komunizmus vyžiadala sto miliónov ľudských životov uvádza Courtois (1997).
- ¹³ Údaje Virginie Cainovej a ich interpretáciu uvádza Stone (2000).
- ¹⁴ Reverzné experimentovanie je analógiou reverzného inžinierstva. Príkladom reverzného inžinierstva je nájdenie spôsobu, ako bol nejaký prístroj zhotovený, tým, že sa hotový prístroj postupne rozmontuje na jednotlivé súčiastky. Z týchto krokov, opačných než boli tie, ktorými sa prístroj zmontovával dohromady, možno odvodiť pôvodný konštrukčný postup a tým aj konštrukčný plán.
- ¹⁵ Bernal (1954).
- ¹⁶ Marx, 1.
- ¹⁷ Termín „Marxov démon“ a jeho porovnanie s „Laplaceovým démonom“ je v Kováč (1991b).
- ¹⁸ Termín „polymorfizmus“ vyjadruje situáciu, keď jedna vlastnosť môže mať viac možných stavov. Jeden gén môže mať viac aliel; jeden kultúrny lokus môže byť zaplnený najrozmanitejšími mémami; tá istá látka môže mať rôzne kryštalické podoby. O polymorfizme ako hlavnom znaku európskej kultúry sa píše v Kováč (1999). Platónske dichotómie objekt-subjekt, hmota-duch, esencializmus-nominalizmus, empirizmus-racionalizmus, kauzalita-kontingencia sú uvedené v Kováč a Rybár (1994).
- ¹⁹ Russell (1946), s. 749.
- ²⁰ Garaudy (1964).
- ²¹ Marx, 2.
- ²² Marx, 3.
- ²³ Holmson (1984).

- ²⁴ Gouldner (1980).
- ²⁵ Geras (1983); Sayers (1998)
- ²⁶ Baran (1966).
- ²⁷ Schaff (1962).
- ²⁸ Gramsci (1957), s. 140.
- ²⁹ Engels, 1.
- ³⁰ Engels, 2.
- ³¹ Engels, 3.
- ³² Skinner (1969), s. 55.
- ³³ Jaroševskij (1964); Bauer (1952).
- ³⁴ Biologická evolúcia začala so vznikom života, pred viac ako 3 miliardami rokov. Kultúrna evolúcia človeka trvá možno jeden milión rokov, no podstatnejšie začala ovplyvňovať ľudské záležitosti iba pred asi 30-tisíc rokmi. Dnes sú obe evolúcie komplementované treťou, technovednou (Kováč, 2007). Kultúrna evolúcia je azda miliónkrát rýchlejšia ako biologická a technovedná zasa ešte miliónkrát rýchlejšia ako kultúrna.
- ³⁵ Solženicyn (1999).
- ³⁶ Diskusie okolo historiky, ako chcel Marx chcel venovať prvé vydanie Kapitálu Darwinovi a ako ten to údajne odmietol, opisuje Carter (2002).
- ³⁷ Tooby a Cosmidesová (1992).
- ³⁸ Monod (1970), s. 43.
- ³⁹ Aristotelovo chápanie fyziky a jej význam pre úsilie o syntézu prírodných a kultúrnych vied je v Kováč (2002a).
- ⁴⁰ Eschatológia je náboženská doktrína o posledných veciach človeka, božom súde, spasení a zatratení. Pre eschatológiu zbavenú náboženského rúcha, naturalizovanú, premenenú na vedu, bol navrhnutý názov „finitika“.
- ⁴¹ Engels, 1.
- ⁴² Bottomore (1963).
- ⁴³ Marx, 4.
- ⁴⁴ Dawkins (1976), Blackmore (1999). Porovnanie génov a mémov je podrobnejšie opísané v Kováč (1999, 2000).
- ⁴⁵ Obmedzenia ľudského poznávania, Kantove bariéry, nevyhnutnosť princípu komplementarity sú opísané v Kováč (2000).
- ⁴⁶ Kritika sociálnych utópií a ich nahradenie experimentujúcou demokraciou, ktorá bola označená ako nookracia, je v Kováč (2004b).
- ⁴⁷ Weber (1960).
- ⁴⁸ Skinner (1972).
- ⁴⁹ S behaviorálnou psychológiou B.F. Skinnera sa možno oboznámiť napr. z jeho knihy Skinner (1969). Hlavnou Skinnerovou ideou je, že konkrétne prejavy správania sa podmieňujú, stabilizujú odmenami, „pozitívnym spevňovaním“; „negatívne (alebo averzívne) spevňovanie“ má opačný účinok. Faktory prostredia, ktoré sa podieľajú na spevňovaní, sa nazývajú „kontigenciami spevňovania“. Ako silno sa spevnenia v jedincovi zafixujú, záleží na ich časovaní, ktoré predstavuje „program spevňovania“.
- ⁵⁰ Russell (1938).
- ⁵¹ Masters (1989).
- ⁵² Jaynesov princíp najmenšieho predsudku je opísaný v Kováč (2000) a jeho zásadný význam pre politiku v Kováč (2004b). Na ňom je aj postavená idea nookracie ako formy experimentujúcej demokracie.
- ⁵³ Lenin, 1 a 2.
- ⁵⁴ Marx, 5.
- ⁵⁵ Kornai (1997), s. 20.

- ⁵⁶ Russell (1946)
- ⁵⁷ Kováč (1999).
- ⁵⁸ Tökés (2000).
- ⁵⁹ Arendtová (1951). V slovenčine aktuálnym dielom o totalitarizme je kniha Zalešáka (2005).
Termín totalitarizmus sa používa často dosť vágne. Popperov názor, že základy totalitarizmu možno nájsť už v antickom Grécku, je kritizovaný v Kováč (1999).
V chápaní tejto knihy je totalitarizmus spoločenskou aplikáciou totálnych vysvetlení sveta v podmienkach modernej techniky.
- ⁶⁰ Courtois (1997).
- ⁶¹ Barry (1989), s. 26.
- ⁶² Geertz (1973), s. 49.
- ⁶³ Tooby a Cosmidesová (1992).
- ⁶⁴ Kováč (1999, 2006) predložil koncepciu kultúrnych lokusov ako analógiu génových lokusov a mémov ako analógiu génových aliel.
- ⁶⁵ (Kováč (2000).
- ⁶⁶ Marx, 3 a 4.
- ⁶⁷ Kováč (2000).
- ⁶⁸ Engels, 1.
- ⁶⁹ Aron (1955).
- ⁷⁰ Miłosz (1990).
- ⁷¹ Anglické slovo „grooming“ je v tomto kontexte preložené ako „maznanie“.
U mimofľudských primátov sa prejavuje vzájomný, čistením srsti, odstraňovaním, hmyzích parazitov a pod. Čas, ktorý jednotlivé druhy primátov strávia maznaním, koreluje podľa Robina Dunbara (1996) s relatívnou veľkosťou mozgu a podľa jeho extrapolácie ľudskí jedinci by mu mali venovať väčšinu svojho času. Keďže tomu tak nie je, Dunbar predpokladá, že u človeka ošetrovanie srsti ako prejav priazne bolo nahradené verbálnymi prejavmi, predovšetkým vzájomným ohováraním tých, čo nie sú prítomní, klebetením.
- ⁷² Lévi-Strauss (1962).
- ⁷³ Lorenz (1966), s. 67.
- ⁷⁴ Brossat (1967).
- ⁷⁵ Vyjadrenie Ginsburgovej je citované v Revault d'Allonnes (1995).
- ⁷⁶ Dostojevskij (1957).
- ⁷⁷ Skinner (1986).
- ⁷⁸ Solženicyn (1973).
- ⁷⁹ Löbl (1968); London (1986).
- ⁸⁰ Skinner (1972).
- ⁸¹ Koestler (1968); Kriegl (1972); Solženicyn (1973).
- ⁸² Fakt, že vylúčenie zo skupiny môže zapríčiniť smrť zo silného stresu opísal Cannon (1942).
Odkazuje na jednu z prvých učebníc psychológie Williamsa Jamesa (1890), ktorý už výstižne vyjadril emocionálny aspekt ľudskej skupinovej identifikácie: „*Sociálne Ja človeka je ocenenie, ktorého sa mu dostáva od druhov. My sme nielen stádové živočíchy, ktoré sú radi v dohľade svojich druhov, ale máme vrodenu potrebu, aby si nás iní aj všímali, a to priaznivo.*“
- ⁸³ Alexander (1979).
- ⁸⁴ Dostojevskij (1957)
- ⁸⁵ Kováč (2000).
- ⁸⁶ Maslow (1971).
- ⁸⁷ Calder (2000)
- ⁸⁸ Lorenz (1966) s. 231; (Kováč (1999).

- ⁸⁹ *Homo economicus*, alebo „ekonomický človek“, je formalizovaný model v kultúrnych vedách, najmä v ekonómii, „racionálneho“ človeka, ktorý v každej konkrétnej situácii koná vypočítavo tak, aby na základe informácie, ktorú má k dispozícii, maximalizoval svoje zisky a minimalizoval straty.
- ⁹⁰ Siegel (1998) udáva, že termín “posttotalitarizmus” zaviedol Juan J. Linz v sedemdesiatych rokoch 20. storočia.
- ⁹¹ Orwell (1954).
- ⁹² Termín „naučená bezmocnosť“ zaviedol americký psychológ Martin E.P. Seligman (1993). Keď živočích (nielen človek; Seligman robil svoje prvé pokusy na psoch) je dlhodobo vystavený účinkom prostredia, ktoré sa náhodne opakujú bez ohľadu na to, ako na ne reaguje, prestáva na prostredie konzistentne reagovať a upadá do depresie.
- ⁹³ Dostojevskij (1957). Citované zo slovenského prekladu Marty Ličkovej, *Zápisky z mŕtveho domu*, Tatran, Bratislava, 1970, s. 28.
- ⁹⁴ Arendtová (1958); Weilová (1973).
- ⁹⁵ Russell (1938), s. 98.
- ⁹⁶ Barkow (1992); Dunbar (1996).
- ⁹⁷ Hayek (1990).
- ⁹⁸ Ardrey (1966).
- ⁹⁹ Blackmore (1999).
- ¹⁰⁰ Dostojevskij (1957).
- ¹⁰¹ Lorenz (1987).
- ¹⁰² Aleš (1983).
- ¹⁰³ Kornai (1980), (1985), (1990), (1992); Karasz (1994).
- ¹⁰⁴ Djilas (1957).
- ¹⁰⁵ „Tragédia obecného pozemku“ opisuje stav, keď sa dostávajú do konfliktu osobné záujmy jednotlivca a záujmy kolektívu v úsilí využiť obmedzené zdroje. Problém ako typickú sociálnu dilemu po prvýkrát analyzoval Garrett Hardin (1968). Názorným príkladom za komunizmu bolo enormné plytvanie vodou jednotlivými domácnosťami v spoločných domoch, ktoré v postkomunizme rýchlo skončilo, keď sa pre každý byt zaviedli individuálne merače spotreby vody.
- ¹⁰⁶ Havel (1991).
- ¹⁰⁷ Kornai (1997), s. 75.
- ¹⁰⁸ Bonfante (1998).
- ¹⁰⁹ Gurevič (1972).
- ¹¹⁰ Typickou učebnicou „vedeckého komunizmu“ je kniha P.N. Fedosjeva (1981). Preložená bola do viacerých jazykov, aj do slovenčiny.
- ¹¹¹ Albats (1994).
- ¹¹² Hejl (1990).
- ¹¹³ Lorenc (1992).
- ¹¹⁴ Koehler (1999).
- ¹¹⁵ Andrew a Gordijevskij (1990); Andrew a Mitrochin (1999).
- ¹¹⁶ Názor, že zásady morálneho správania sa vytvorili počas evolúcie spoločnosti a sú nášmu vedomému poznaniu do značnej miery neprístupné, vyslovili nezávisle Lorenz (1966) a Hayek (1990).
- ¹¹⁷ Barry (1989), s. 53.
- ¹¹⁸ Solženicyn (1973).
- ¹¹⁹ Löbl (1968); London (1986); Hejl (1990); Šnajder (1990).
- ¹²⁰ Stalin, 1.
- ¹²¹ Stanovy komunistickej strany Československa (1971).
- ¹²² Buys a Larson (1979).

- ¹²³ Koehler (1999).
- ¹²⁴ Dunbar (1993).
- ¹²⁵ White a Losco (1986).
- ¹²⁶ Weber (1960).
- ¹²⁷ Kornai (1990).
- ¹²⁸ Masters (1986).
- ¹²⁹ Teória biologického altruizmu zdôvodňuje exaktne, matematickými argumentmi, za akých podmienok sa „sebeckému“ biologickému jedincovi oplatí konať altruisticky. Altruisticky sa správa voči iným jedincom, s ktorými je biologicky príbuzný (inkluzívna fitness) alebo od ktorých očakáva, že sa oni budú k nemu správať altruisticky (recipročný altruizmus). Teória je prístupne vysvetlená v Dawkins (1976).
- ¹³⁰ Kolman (1982), s. 331.
- ¹³¹ Pufrom (tlmivým roztokom) sa v chémii označuje zmes slabej kyseliny alebo zásady a jej soli, ktoré sa pridávajú do roztoku, a slúžia na udržovanie stabilnej koncentrácie vodíkových iónov (pH). Ak sa do roztoku pridá látka, ktorá uvoľňuje alebo viaže vodíkové ióny, v dôsledku „pufračnej kapacity“ takéhoto roztoku ostáva koncentrácia vodíkových iónov prakticky nezmenená. Vo všeobecnejšom zmysle sa slovom „pufrovanie“ označuje zaisťovanie stability nejakého systému vhodným usporiadaním komponentov, ktoré ho robia odolným voči výkyvom vnútorných alebo externých faktorov.
- ¹³² Gould (1998).
- ¹³³ Mullerov račet je opísaný v učebniciach genetiky alebo evolučnej biológie. Dobrý popis je v Maynard Smith (1989).
- ¹³⁴ Kováč (2000).
- ¹³⁵ Dahrendorf (1990).
- ¹³⁶ Lévi-Strauss (1958), s. 191.
- ¹³⁷ Lévi-Strauss (1958), s. 205.
- ¹³⁸ Gilbert (1947).
- ¹³⁹ Orwell (1954).
- ¹⁴⁰ Táto analýza zhustene dokazuje, prečo je v tejto knihe je favorizované vysvetľovanie ľudského správania koncepciou B.F. Skinnera (1969), obohatenou o nové poznatky s genetickým podmienením ľudského správania a roly kritických fáz v ľudskej psychickej ontogenéze (Lorenz (1966); Kováč (1999)).
- ¹⁴¹ Frank (1988).
- ¹⁴² Kováč (1991a).
- ¹⁴³ Weber (1947).
- ¹⁴⁴ Deichmann (1995).
- ¹⁴⁵ Fejtö and Kulesza-Mietkowski (1992).
- ¹⁴⁶ Huntington (1991); Volten (1992); Linz and Stepan (1996); Larsen (2000).
- ¹⁴⁷ Tökés (2000).
- ¹⁴⁸ Cohen (2000).
- ¹⁴⁹ Dobrý obraz o zrode nápadu kupónovej privatizácie v Československu poskytujú rozhovory Petra Husáka s Tomášom Ježkom (Husák, 1997).
- ¹⁵⁰ Russell (1938).
- ¹⁵¹ Vaknin (1999).
- ¹⁵² Stone (2000).
- ¹⁵³ Grossman (1984); Courtois (1997).
- ¹⁵⁴ Elster (1993).
- ¹⁵⁵ Dahrendorf (1991).
- ¹⁵⁶ Kornai (2000).

- ¹⁵⁷ Arendtová (1951).
- ¹⁵⁸ Courtois (1997); Rummel (1996), (1997a), (1997b).
- ¹⁵⁹ Panetics (2001).
- ¹⁶⁰ Furet (1995).
- ¹⁶¹ Furet a Nolte (1998).
- ¹⁶² Mandl (2001).
- ¹⁶³ Velšic (2001).
- ¹⁶⁴ Kornai (1997).
- ¹⁶⁵ Hayek (1944).
- ¹⁶⁶ O Goldstückerových názoroch písal Hejl (1990), s. 84.
- ¹⁶⁷ Ross (1977).
- ¹⁶⁸ Jaspers (1946).
- ¹⁶⁹ Stanovy Komunistickej strany Československa (1971).
- ¹⁷⁰ Napríklad Bukovskij (1965); Solženicyn (1999).
- ¹⁷¹ Soros (1997), (1998).
- ¹⁷² Klaus (1997).
- ¹⁷³ Píše o tom Levin (1998).
- ¹⁷⁴ Keane (1999).
- ¹⁷⁵ Rozhovor s Keanom uverejnil Čulík (1999).
- ¹⁷⁶ Havel (1992).
- ¹⁷⁷ Americký fyzik Alan Sokal sa stal známym udalosťou, ktorá je označovaná ako „Sokalov žart“: Do etablovaného časopisu z kultúrnych vied *Social text* poslal príspevok s názvom „*Prekročenie hraníc: Smerom k transformatívnej hermeneutike kvantovej gravitácie*“. Keď roku 1996 vyšiel, poslal redakcii oznámenie, že si z nej vystrelil. Jeho zámerom bolo ukázať, ako je možné pod zámienkou postmoderného textu uverejniť nezmysly. Kniha Sokala a Bricmonta (1997) je takouto kritickou analýzou textov popredných francúzskych intelektuálov.
- ¹⁷⁸ Holton (2000).
- ¹⁷⁹ Holton (1996).
- ¹⁸⁰ Asi najkritickejšie sa vyjadril fyzik Jiří Bičák (1996) v doslove k Weinbergovej knihe *Snění o finální teorii, pravda, bez toho, aby Havla menoval: „Holton ... rozsiahle cituje a rozoberá názory, prichádzajúce z Čiech, na 'koniec modernej éry' a na rozkladné pôsobenie 'chladnej' vedy na spoločnosť. Pozastavuje sa nad tým, že výhrady ku 'kultu objektivity', k racionálnemu mysleniu, k tradičnej vede sa objavujú práve v strednej Európe, kde sily hrubej iracionality viedli k toľkým katastrofám.*“
- ¹⁸¹ Žižek (1999).
- ¹⁸² Fackenheim (1978); Jonas (1987); Braiterman (1998); La Capra (1998); Haynes a Roth (1999). V slovenskom preklade je dostupná štúdia Dethlofffa (2004).
- ¹⁸³ Rubinstein (1992).
- ¹⁸⁴ Cohen (1981).
- ¹⁸⁵ Bauman (2001).
- ¹⁸⁶ Mandelbrot (1975).
- ¹⁸⁷ Prigogine (1980).
- ¹⁸⁸ Eigen a Winkler (1975).
- ¹⁸⁹ Výraz Logos má v gréčtine viacero významov. Prekladá sa ako rozum, ale aj ako slovo, myslenie, reč, princíp, štandard.
- ¹⁹⁰ Nicholis a Prigogine (1987).
- ¹⁹¹ Černík (1997).
- ¹⁹² Prigogine a Stenger (1981), s. 280.
- ¹⁹³ Dahrendorf (1990); Offe (1991); Elster (1993).

- ¹⁹⁴ Huxley (1964). Huxleyho úsilie v UNESCO, s ktorým neuspel, a súčasné koncepcia UNESCO sú analyzované v Kováč (2006).
- ¹⁹⁵ Povaha kultúry, definícia epistemického kvocientu a súčasná evolúcia kultúry je v Kováč (2006).
- ¹⁹⁶ Kováč (2000). Grécke slovo *algos* znamená utrpenie alebo bolesť. Ako teodicea je pokusom vysvetliť pôvod a povahu zla vo svete, algodiceu možno chápať ako vysvetľovanie utrpenia živých bytostí, vzťah človeka k utrpeniu a snahu o odstraňovanie alebo aspoň zmenšovanie utrpenia.
- ¹⁹⁷ Adorno (1967).
- ¹⁹⁸ Tooby a Cosmidesová (1992); Wilson (1978, 1998).
- ¹⁹⁹ Sartre (1943).
- ²⁰⁰ Garaudy (1962); Schaff (1964).
- ²⁰¹ Lewontin (1984).
- ²⁰² Inštruktívne o biopolitike písali Somit (1981) a Masters (1989).
- ²⁰³ Názory politológov Mastersa a Wilsona cituje Arhart (1995).
- ²⁰⁴ Literatúra o psychologických a psychiatrických aspektoch pobytu v koncentračných táboroch a jeho následkoch je početná, nielen v podobe beletrie, ale aj odborných štúdií; napr. Matussek (1971), Todorov (1997), Sherman (1997).
- ²⁰⁵ Flyjberg (2001).
- ²⁰⁶ Weber (1960).
- ²⁰⁷ Porovnanie „bezhodnotovej“ empirickej porovnávacej politiky a politickej filozofie je v Siegel (1998), s. 24.
- ²⁰⁸ Obmedzenosť vysvetľovania dynamiky vedy ako stáleho falzifikovanie hypotéz je opísaná v Kováč (2007).
- ²⁰⁹ Kováč (2003).
- ²¹⁰ „Zradu vzdelancov“ po prvýkrát popísal 1927 Julien Benda v knihe *La trahision des clerics*. Jej novou podobou sa zaoberá Finkielkraut (1987).
- ²¹¹ Lévy (2000).
- ²¹² Arendtová použila termín „banalita zla“ pri charakterizovaní správania nacistického zločinca Adolfa Eichmanna (1966).
- ²¹³ Gottwaldov prejav je možno nájsť v Gottwald (1954).
- ²¹⁴ Proces s Miladou Horákovou opisuje Radotinský (1990).

Literatúra

- Adorno, T.W. (1967) Prisms. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Albats, Y. (1994) The state within a state: The KGB and its hold on Russia past, present and future. Farrar, Straus & Giroux, New York
- Aleš, M. (1983) Pravda, 10 Február
- Alexander, R. (1979) Darwinism and human affairs. The University of Washington Press, Seattle

- Andrew, C., Gordievsky, O. (1990) KGB. The inside story of the foreign operations from Lenin to Gorbachev. Holder and Stoughton, London
- Andrew, C., Mitrokhin, V. (1999) The Mitrokhin archiv. The KBG in Europe and in the west. Allen Lane The Penguin Press, London
- Ardrey, R. (1966) The territorial imperative. A personal inquiry into the animal origins of property and nations. Atheneum, New York
- Arendt, H. (1951) The origins of totalitarianism. Harcourt & Brace, New York
- Arendt, H. (1958) The human condition. University of Chicago Press, Chicago
- Arendt, H. (1966) Eichman à Jerusalem: rapport sur la banalité du mal. Gallimard, Paris
- Arnhart, L. (1995) The new Darwinian naturalism and political theory. Amer. Polit. Sci. Rev. 89, 389-400
- Aron, R. (1955) L'opium des intellectuels. Calman-Levy, Paris
- Barkow, J.H. (1992) Beneath new culture is old psychology: gossip and social stratification. In: Barkow, J. H., Cosmide, L., Tooby, J. (Eds.) The adapted mind. Evolutionary psychology and the generation of culture. Oxford University Press, New York, pp. 627-637
- Baran, P. (1966) Politische Ökonomie des wirtschaftlichen Wachstums. Luchterhand, Neuwied am Rhein
- Barry, N.P. (1989) An introduction to modern political theory. St. Martin's Press, New York
- Bauer, R. (1952) The new man in Soviet psychology. Harvard University Press
- Bauman, Z. (2001) Modernity and the holocaust. Cornell University Press, New York. Existuje český překlad
- Bell, D. (1962) The end of ideology. Collier Books, New York
- Bernal, J.D. (1954) Science in history. Watts, London
- Bičák, J. (1996) Doslov ku knihe S. Weinberga Snění o finální teorii. Hynek, Praha
- Blackmore, S. (1999) The meme machine. Oxford University Press, New York. Existuje český překlad
- Bonfante, J. (1998) East of Eden. Time, April 27
- Bottomore, T. B. (Ed.) (1963) Karl Marx: Early writings. Watts, London
- Boukovski, V. (1995) Le jugement à Moscou. Laffont, Paris
- Braiterman, Z. (1998) God after Auschwitz. Princeton University Press, Princeton
- Brossat, A. (1997) Un communisme insupportable. L'Harmattan, Paris
- Buys, C.J., Larseon, K. L. (1979) Human sympathy groups. Psychol. Report 45, 547-553
- Calder, A.J., Keane, J., Manse, F., Antoun, N., Young, A.W. (2000) Impaired recognition and experience of disgust following brain injury. Nature Neurosci. 3, 1077-1078
- Cannon, W.B. (1942) Voodoo death. American Anthropologist 44, No. 2. Pretlačené v Psychosomatic medicine 19, 182-190
- Carter, R. (2002) www.gruts.demon.co.uk/darwin
- Cohen, A.A. (1981) The tremendum. A theological interpretation of the Holocaust. Crossroad, New York
- Cohen, S. (2000) Failed crusade: America and the tragedy of post-Communist Russia. Norton, New York
- Courtois, S., Werth, N., Panné, J. L., Paczkowski, A., Bartošek, K., Margolin, J.-L. (1997) Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression. Laffont, Paris. Existuje slovenský překlad
- Černík, V., Viceník, J., Višňovský, E. (1997) Historické typy racionality. Iris, Bratislava. Anglické synopsis je na www.bu.edu/wcp/MainScie.htm
- Čulík, J. (1999) Pricking Havel's bottom. Central European Review 1, No 15
- Dahrendorf, R. (1990) Betrachtungen über die Revolution in Europa. Deutsche Verlags, Stuttgart

- Dethloff (2004) Problémy židovskej filozofie a teológie po holokauste. Maybaum, Rubinstein, Fackenheim, Berkovits. Štúdie inštitútu judaistiky UK, Bratislava
- Dawkins, R. (1976) The selfish gene. Oxford University Press, Oxford. Existuje český preklad
- Deichmann, U. (1995) Biologen unter Hitler. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main
- Djilas, M. (1957) The new class: An analysis of the Communist system. Prager, New York. Existuje český preklad
- Dostojevskij, F.M. (1957) Zapiski iz mjortvogo doma. Goslitizdat, Moskva. Existuje slovenský preklad
- Dunbar, R. F. I. M. (1993) Coevolution of neocortical size, group size and language in humans. *Behavioral and Brain Sciences* 16, 681-735
- Dunbar, R. (1996) Grooming, gossip and the evolution of language. Faber and Faber, Boston
- Eigen, M., Winkler, R. (1975) Das Spiel. Naturgesetze steuern den Zufall. Piper, München
- Elster, J. (1993) The necessity and impossibility of simultaneous economic and political reform. In: Greenberg, D., Katz, S. N., Beth Oliviero M., Wheatley S. C. (Eds.) *Constitutionalism and democracy*. Oxford University Press, Oxford, pp. 267-274
- Engels, F., *Dialektika prírody*. 1
- Engels, F. *Ludwig Feuerbach a koniec klasickej nemeckej filozofie*. 2
- Engels, F. *Pôvod rodiny, súkromného vlastníctva a štátu*. 3
- Fackenheim, E.L. (1978) The Jewish return into history: reflections in the age of Auschwitz and a new Jerusalem. Schocken Books, New York
- Fedosjev, P.N. (Ed.) (1981) *Naučnyj kommunizm*. Politizdat, Moskva. Existuje slovenský preklad
- Fejtö, F., Kulesza-Mietkowski, E. (1992) *La fin des démocraties populaires*. Seuil, Paris
- Finkielkraut, A. (1987) *La défaite de la pensée*. Gallimard, Paris
- Flyvbjerg, B. (2001) *Making social science matter*. Cambridge University Press, Cambridge
- Frank, R.H. (1988) *Passions without reason*. Norton, New York
- Furet, F. (1995) *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Laffont, Paris. Existuje slovenský preklad
- Furet, F., Nolte, E. (1998) *Fascisme et communisme*, Plon, Collection Commentaire, Paris. Existuje slovenský preklad
- Garaudy, R. (1964) *Karl Marx*. Edition Seghers, Paris. Existuje český preklad
- Geertz, C. (1973) *The interpretation of culture*. Basic Books, New York
- Geras, N. (1983) *Marx and human nature*. Verso, London
- Gilbert, G.M. (1947) *Nuremberg diary*. Farrar, Straus and Company, New York. Existuje český preklad
- Gottwald, K. (1954) *Vybrané spisy I*. SNPL, Prague. Tiež: <http://rudyprapor.webpark.cz/dokumenty/gottwald.htm> alebo www.totalita.cz
- Gould, S.J. (1998) The great asymmetry. *Science* 279, 812-813
- Gouldner, A.W. (1980) *The two Marxisms*. Oxford University Press, New York
- Gramsci, A. (1957) *The modern prince and other writings*. International publishers, New York
- Grossman, V. (1984) *Tout passe*. Julliard, Paris
- Gurevič, A.J. (1972) *Kategorii srednevekovoj kul'tury*. Iskusstvo, Moskva. Existuje český preklad
- Hardin, G. (1968) The tragedy of the commons. *Science* 162, 1243-1248
- Havel, V. (1991) *Letní přemítání*. Odeon, Praha
- Havel, V. (1992) The end of modern era. Speech at the World Economic Forum. Davos
- Havel, V. (1994) The need for transcendence in the postmodern world. Speech in the Independence Hall, Philadelphia

- Hayek, F. (1944) *The road to serfdom*. Routledge, London. Existuje český překlad
- Hayek, F.A. (1973) *Law, legislation and liberty*. Routledger Kegan Paul Ltd., London.
Existuje český překlad
- Hayek, F. (1990) *The fatal conceit. The errors of socialism*. 3rd edition. Routledge, London
- Haynes, S.R., Roth, J. K. (Eds.) (1999) *The death of God movement and the Holocaust*.
Greenwood Press, Westport
- Hejl, V. (1990) *Zpráva o organizovaném násilí*. Univerzum, Praha
- Holmstrom, N. (1984) *A Marxist theory of women's nature*. *Ethics* 94, 456-473
- Holton, G. (1996) *Einstein, history, and other passions*. Addison-Wesley, Reading
- Holton, G. (2000) *Coupling science and the national interests. The Lewis Branscomb Lecture*.
www.ksg.harvard.edu/iip/lmb.Holton
- Huntington, S. P. (1991) *The third wave: Democratization in the late twentieth century*.
University of Oklahoma Press, Norman
- Huntington, S. P. (1996) *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon
and Schuster, New York. Existuje český překlad
- Husák, P. (1997) *Rozhovory s Tomášem Ježkem*. Volvox Globator 1997
- Huxley, J. (1964) *Essays of a humanist*. Chatto and Windus, London
- James, W. (1890) *The principles of psychology*. Harvard University Press, Cambridge
- Jaspers, K. (1946) *Die Schuldfrage*. Lambert Schneider, Heidelberg. Existuje český překlad
- Jaroševskij, M.G. (1974) *Psychologija v XX. stoletiji*. Polizdat, Moscow. Existuje slovenský
překlad
- Jonas, H. (1987) *Der Gottesbegriff nach Auschwitz. Eine jüdische Stimme*. Suhrmap, Frankfurt
- Karasz, P., Plichtová, J., Krivý, V. (1994) *Economics and politics*. Slovak Committee of the
European Cultural Foundation, Bratislava
- Keane, J. (1999) *Václav Havel. A political tragedy in six acts*. Bloomsbury, London. Existuje
český překlad
- Klaus, V. (1997) *Příspěvek do diskuse: Nové nebezpečí pro otevřenou společnost*. *Nová
přítomnost* č. 4
- Koehler, J.O. (1999) *Stasi: The untold story of the East German secret police*. Westview
Press, Boulder
- Koestler, A. (1968) *Darkness at noon*. Penguin Books, Harmondsworth. Existuje český
překlad
- Kolman, A. (1982) *Die verirrte Generation*. Fischer, Frankfurt am Mein
- Kornai, J. (1980) *Economics of shortage*. North Holland, Amsterdam
- Kornai, J. (1985) *Contradictions and dilemmas*. MIT Press, Cambridge
- Kornai, J. (1990) *The road to a free economy – shifting from a socialist system: the case of
Hungary*. Norton, New York
- Kornai, J. (1992) *The socialist system: The political economy of Communism*. Princeton
University Press, Princeton
- Kornai, J. (1997) *Od gulášového komunizmu k trhovej ekonomike*. Kalligram, Bratislava
- Kornai, J. (2000) *Hidden in an envelope: Gratitude payments to medical doctors in Hungary*.
Festschrift in honor of George Soros. CEU Press, Budapest
- Kováč, L. (1991a) *Kolieska na anjelovi. V krajine kde zajtra znamená včera*. Slovenský
spisovateľ, Bratislava
- Kováč, L. (1991b) *Geist und Ungeist in der Wissenschaft seit 1900*. In Peterlik, M.,
Waldhäusel, W. (Eds.) *Geist und Wissenschaft im politischen Aufbruch Mitteleuropas*.
Böhlau, Wien
- Kováč, L. (1999) *European culture in the global conflict of cultures: The view of a biologist*.
In: Fukač, J., Chlup, Z., Mizerová, A., Schauerová, A. (Eds.) *The crossroads of
European culture 1998*. VUTIUM Press, Brno, pp. 435-445

- Kováč, L. (1999, 2000) Potreba syntézy prírodných a kultúrnych vied. *Vesmír* 78, 644-649, 697-700; 79, 46-49, 105-109
- Kováč, L. (2000) Fundamental principles of cognitive biology. *Evolution and Cognition* 6, 51-69
- Kováč, L. (2002a) Two cultures revisited: new widening gaps. *World Futures* 58, 1-11
- Kováč, L. (2002b) The failure of Communism: a case for evolutionary rationalism and evolutionary humanism. *Dialogue and Universalism* 12, 177-196
- Kováč, L. (2002c) Natural history of Communism. I. Pliability of human beings and immutability of human nature. *Central Eur. Polit. Sci. Rev.* 3 (8) 74-110
- Kováč, L. (2002d) Natural history of Communism. II. Autonomous dynamics of memes and institutions. *Central Eur. Polit. Sci. Rev.* 3 (8) 111-164
- Kováč, L. (2003) Science and September 11th: a lesson of relevance. *World Futures* 59, 319-334
- Kováč, L. (2004a) Komentovaný úvod do kognitívnej biológie. In: Kelemen, J., Kvasnička, V., Pospíchal, J. (Eds.) *Kognice a umělý život IV*. Slezská univerzita, Opava, pp. 233-258
- Kováč, L. (2004b) Beyond utopias: Evolutionary rationalism and noocracy. In: *European Communities (Ed.) Modern biology and visions of humanity*. Multiscience publishing co., Essex, pp. 125-137
- Kováč, L. (2006) Science, an essential part of culture. *EMBO Rep.* 7, 128-132
- Kováč, L. (2007) Physics, mind, society: back and forth. *Appl. Magnetic Resonance*, 31, 11-28
- Kováč, L., Rybár, J. (1994) Úsilie o vedeckú epistemológiu. *Organon F* 1, 133-141
- Kriegel, A. (1972) *Les grands procès dans les systèmes communistes*. Gallimard, Paris
- LaCapra, D. (1998) *History and memory after Auschwitz*. Cornell University Press, Ithaca
- Larsen, S.U. (2000) *The challenges of theories on democracy. Elaboration over new trends in transitology*. Columbia University Press, New York
- Lenin, V.I. Čo robiť? 1
- Lenin, V.I. Krok vpred, dva kroky vzad. 2
- Levin, C. (1998) Russian church and scientists lay revolutionary quarrels to rest. *Nature* 392, 318
- Lévi-Strauss, C. (1958) *Anthropologie structurale*. Plon, Paris
- Lévi-Strauss, C. (1962) *La pensée sauvage*. Plon, Paris
- Lévy, B.-H. (2000) *What good are intellectuals?* Algora, New York
- Lewontin, R., Rose, R., Kamin, L. (1984) *Not in our genes*. Pantheon, New York
- Linz, J., Stefan, A. (1996) *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. John Hopkins University Press, Baltimore
- London, A. (1986) *L'aveu*. Gallimard, Paris. Existuje český preklad
- Lorenc, A. (1992) *Ministerstvo strachu?* Tatrapress, Bratislava
- Lorenz K. (1966) *On Aggression*. Methuen, London. (Prvýkrát uverejnené vo Viedni pod titulom *Das sogentante Boese. Zur Naturgeschichte der Aggression.*)
- Lorenz, K. (1987) *The waning of humaneness*. Little, Brown and Co., Boston
- Löbl, E. (1968) *Svedectvo o procese s vedením protištátneho sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánským*. Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava
- Machiavelli, N. (1969) *Vladař*. Odeon, Praha
- Mandelbrot, B. (1975) *Les objets fractals. Forme, hasard et dimension*. Flammarion, Paris
- Mandl, H.T. (2001) *Zamyšlení nad československou historickou epochou 1948-1989*. Univerzitní noviny 8 (1) 42-43
- Marx, K. *Kapitál Vol. I.* 1

- Marx, K. Tézý k Feuerbachovi. 2
- Marx, K. Ku kritice politickej ekonómie. 3
- Marx, K. Osemnásť brumaire Ľudovíta Bonaparta. 4
- Marx, K. Občianska vojna vo Francúzsku (1870-71). 5
- Marx, K. Kritika Gothaiského programu. 6
- Maslow, A.H.M. (1971) *The farther reaches of human nature*. Viking Penguin, New York
- Masters, R.D. (1989) *The nature of politics*. Yale University Press, New Haven and London
- Matussek, P. (1971) *Die Konzentrationslagerschaft und ihre Folgen*. Springer, Berlin
- Maynard Smith, J. (1989) *Evolutionary genetics*. Oxford University Press, Oxford
- Miłosz, C. (1990) *The captive mind*. Vintage books, New York
- Monod, J. (1970) *Le hazard et la nécessité*. Éditions du Seuil, Paris
- Nicolis, G., Prigogine, I. (1987) *Die Erforschung des Komplexen*. Piper, München
- Offe, C. (1991) *Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa*. Merkur 45, 279-292
- Orwell, G. (1954) *Nineteen Eighty-Four*. Penguin books, Harmondsworth. Existuje slovenský preklad
- Panetics (2001) <http://www.panetics.org>
- Popper K. (1935) *Logik der Forschung*. Julius Springer, Wien
- Popper, K. (1976) *Unended quest. An intellectual autobiography*. Fontana/Collins, Glasgow. Existuje český preklad
- Prigogine, I. (1980) *From being to becoming*. Freeman, San Francisco
- Prigogine, I., Stengers I. (1981) *Dialog mit der Natur*. Piper, München
- Radotinský, J. (1990) *Rozsudek který otřásl světem*. ČTK Pressfoto, Prague
- Revault d'Allonnes, M. (1995) *Ce que l'homme fait à l'homme*. Seuil, Paris
- Ross L. (1977) *The intuitive psychologist and his shortcomings: Distortions in the attribution process*. In: Berkowitz, L. (Ed.) *Advances in experimental and social psychology*, vol. 10. Academic Press, New York
- Rubinstein, R.L. (1992) *After Auschwitz. Radical theology and contemporary judaism*. John Hopkins
- Rummel, R.J. (1996) *Lethal politics: Soviet genocide and mass murder since 1917*. Transaction Publishers, New Brunswick
- Rummel, R.J. (1997a) *Death by government*. Transaction Publishers, New Brunswick
- Rummel, R.J. (1997b) *Statistics of democide: Genocide and mass murder since 1900*. Transaction Publishers, New Brunswick
- Russell, B. (1938) *Power*. Allen & Unwin, London
- Russell, B. (1946) *A history of western philosophy*. Allen & Unwin, London
- Sartre, J.-P. (1943) *L'êtré et le néant*. Gallimard, Paris
- Sayers, S. (1998) *Marxism and human nature*. Routledge studies in social and political thought, London
- Seligman, M.E.P. (1993) *Helplessness*. Freeman, San Francisco
- Sherman, M. (ed.) (1997) *Medical and psychological effects of concentration camps on holocaust survivors*. Transaction Publishers, New York
- Schaff, A. (1962) *Filozofia człowieka*. Książka i Wiedza, Warsaw. Existuje slovenský preklad
- Siegel, A. (Ed.) (1998) *The totalitarian paradigm after the end of Communism*. Rodopi, Amsterdam
- Skinner, B.F. (1969) *Contingencies of reinforcement: a theoretical analysis*. Appleton-Century-Crofts, New York
- Skinner, B.F. (1972) *Beyond freedom and dignity*. Cape, London

- Skinner, B.F. (1986) What is wrong with daily life in the western world? *Amer. Psychol.* 41, 568-574
- Sokal, A., Bricmont, J. (1997) *Impostures intellectuelles*. Éditions Odile Jacob, Paris
- Solženicyn, A. (1973) *Archipelag Gulag*. YMCA-Press, Paris
- Solženicyn, A. (1999) *Rusko v troskách* (český preklad). Práh, Praha
- Somit, A. (1981) Human nature as the central issue in political philosophy. In: White E. (Ed.) *Sociobiology and politics*. Heath, Lexington
- Soros, G. (1997) The capitalist threat. *The Atlantic Monthly* 279, 45-58.
- Soros, G. (1998) The crisis of global capitalism. *Open Society Endangered*. PublicAffairs, New York. Existuje slovenský preklad
- Stalin, J. O dialektickom a historickom materializme. 1
- Stanovy Komunistickej strany Československa (1971) *Vnútrostranícky materiál*
- Stone, R. (2000) Stress: The invisible hand in Eastern Europe's death rates. *Science* 288, 1732-1733
- Šnajder, B. (1990) *Proces proti dvanácti miliónům*. Delta, Prague
- Todorov, T. (1997) *Facing the extreme: Moral life in the concentration camps*. Owl Books, New York
- Tooby, J., Cosmides, L. (1992) The psychological foundations of culture. In: Barkow, J. H., Cosmides, L., Tooby, J. (Eds.) *The adapted mind. Evolutionary psychology and the generation of culture*. Oxford University Press, New York, pp. 19-136
- Tökés, R.L. (2000) "Transitology": Global dreams and post-Communist realities. *Central European Review* 2, No. 10
- Vaknin, S. (1999) The dance of Jael. The destructive power of envy in Central and Eastern Europe. *Central Europe Review* 1, No 16
- Velšic, M. (2001) Na Slovensku vládne nostalgia za minulosťou. *Sme*, 21 November
- Volten, P.M.E. (Ed.) (1992) *Bound to change: Consolidating democracy in East Central Europe*. CEWSS, New York
- Weber, M. (1947) *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. I. Mohr, Tübingen
- Weber, M. (1960) *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik*. Kröner, Stuttgart
- White, E., Losco, J. (Eds.) (1986) *The biology of bureaucracy*. University Press of America, Lanham, Md.
- Weil, S. (1973) *Oppression and liberty*. University of Massachusetts Press, Amherst
- Wilson, E.O. (1978) *On human nature*. Harvard University Press, Cambridge
- Wilson, E.O. (1998) *Consilience: The unity of knowledge*. Knopf, New York. Existuje český preklad
- Zálešák, T. (2005) *Diablova práca. Úvahy o totalitarizme*. Kalligram, Bratislava
- Žižek, S. (1999) Attempts to escape the logic of capitalism. *London Review of Books*, No. 21

Vecný register

Afektuál 62, 67, 78, 82, 128, 153
 Altruizmus 58, 121
 Americká ústava 49
 Animizmus 37, 41, 45
 Axiológia 76, 198, 200
 Banalita zla 111, 204
 Bifurkácia 41, 121
 Biopolitika 46, 48
 Byrokracia 48, 83, 105, 119

Byzantizácia 100
Civilizácia 25
Civitika 47
Darwinova evolučná teória 30, 36, 41, 71, 162, 190, 196
Demokratický centralizmus 51, 67
Diktatúra proletariátu 44, 57, 62
Dostojevského bariéry 73
Epistemický kvocient 25, 192
Epistemický stroj 27
Eschatológia 39
Európska kultúra 16, 30, 53, 89, 157
Evolučná psychológia 37, 45, 58
Expresívne správanie 75, 93
Falzifikovanie hypotéz 16, 26, 29, 58, 79, 194, 199
Finitika 39
Flogistón 196
Gerontokracia 67
Homo economicus 79, 139
Hubris 40, 55, 180
Humanizmus 190
Humanistika 15, 17, 198, 201
Hyperemocionalita 75, 83, 93
Hypersociálnosť 63, 66, 71, 83, 87, 174
Idealofília 78
Ideálny typ 44, 80, 129, 137, 199
Ideológia 25, 29, 61, 64, 66, 80, 81, 151, 158, 159, 179, 195, 206
Implózia 24, 54, 56, 74, 92, 102, 105, 117, 132, 144, 153, 154, 202
Imprinting (vpečatenie) 77, 84, 112, 125, 141, 143, 160, 168
Inštitúcie 21, 22, 23, 40, 41, 43, 59, 64, 80, 96, 126, 150, 188, 192, 204, 207
Intelektuál 22, 61, 62, 126, 131, 161, 183, 202
Iracionalita 14, 96, 153, 190
Kantove bariéry 42, 43
Kognitívna biológia 24, 25, 26, 37, 193
Komunistická strana 21, 50, 51, 52, 63, 70, 82, 98, 106, 112, 115, 170, 206
Konflikt kultúr 25
Konjugácia 42, 192
Korupcia 85, 99, 120, 156
Kratológia 46
Kritický racionalizmus 26
Kultúra 93, 143, 192
Kultúrna evolúcia 36
Kultúrne lokusy 59
Kultúrne vedy 15, 17, 27, 38, 194, 196, 197, 207
Kupónová privatizácia 149
Kvalifikátorne výroky 22, 200
Laplaceov démon 31, 186
Lest' rozumu 71
Logos 187
Ľudská prirodzenosť 20, 23, 32, 33, 34, 36, 58, 60, 65, 76, 143, 192, 203
Marxizmus 30, 38, 59, 60, 110, 159, 173, 178, 185

Marxov démon 31, 186
Maslowove potreby 76, 82, 85, 93
Maznanie (grooming) 63, 89
Mém 41, 48, 59, 143, 167, 206
Militantný entuziazmus 78
Minimalizovanie utrpenia 17, 192, 193, 199
Morálka 31, 55, 59, 72, 85, 109, 133, 146, 157, 169, 173, 179, 193, 198, 207
Mýtofilia 54, 60, 63, 78, 81, 84, 112, 191, 206
Náboženstvo 31, 39, 54, 61, 112, 143, 158, 172, 176, 182
Nacizmus 31, 51, 67, 104, 130, 143, 158, 162, 168, 184, 198
Naučená bezmocnosť 82
Negatívny výber 21, 80
Newspeak 81, 134
Nookracia 44, 49
Normálnosť 19, 55, 66, 105, 126, 132, 134, 150, 152, 200, 203
Normalizácia 74, 94, 101, 138, 140, 152, 189
Normatívne výroky 93, 198, 200
Ontologický pragmatizmus 84, 105, 113, 131, 133, 153, 156, 160
Ortototalitarizmus 52, 56, 80, 95, 130, 145
Paraliberalizmus 174
Paratotalitarizmus 79, 80, 95, 130, 153, 161, 172
Politik 62, 73, 126, 130, 181
Politológia 17, 47, 144, 195
Polymorfizmus 32, 54, 66, 113, 125, 184, 202, 205
Postkomunizmus 24, 53, 67, 98, 100, 144, 153, 206
Postmodernizmus 178, 186
Pozemok nula 14
Práca 66, 85, 86
Právo 109, 154, 155
Pražská jar 82, 132
Princíp komplementarity 43
Princíp minimálneho predsudku 49
Prírodné vedy 15, 17, 27, 38, 194, 207
Psychoanalýza 43
Psychopolitika 48
Publitika 47
Pufrovanie 123
Racionalita 72, 77, 79, 96, 107, 109, 120, 189, 204
Racionalizmus 21, 22, 32, 114, 153, 184, 186
Racionálny dizajn 40, 49, 55, 187
Račet 69, 77, 93, 123
Realita 17
Reverzné experimentovanie 15, 16, 26
Romantizmus 32
Savana 81, 96, 113, 115, 117, 121
Sebaklam 70, 72, 78, 83, 106, 129, 167
Singularita 13
Skinnerov behaviorizmus 35, 45, 67, 69, 141, 195
Sloboda 89
Socialistický realizmus 75, 91

Sociálna dynamika 14, 38, 93, 96, 121, 144, 172
Sociálne dilemy 98, 135, 142, 155
Sociálny kapitál 55
Sokalov žart 181
Soviety 50
Strach 68, 71, 75, 112, 195
Spätná väzba 27, 49
Spravodlivosť 165
Stalinizmus 57
Súdne politické procesy 68, 110, 122, 170, 205
Superfluát 88
Syndróm stranického výboru 118
Štandardný model sociálnych vied 37
Tajná polícia 103, 108
Teoréma nemožnosti 154, 190
Totalitarizmus 57, 80, 158, 186, 198, 202, 204
Tragédia obecného pozemku 98
Transcendencia 76, 81, 93, 153, 157, 172
Tranzícia 50, 142, 144, 163, 189
Trhový fundamentalizmus 175
Vina 158, 168
Vlastníctvo 89, 90, 97, 145, 148
Vnútorný dlh 99, 100, 164